

2016/4

XXV. évfolyam

POLITIKATUDOMÁNYI SZEMLE

Az MTA Politikatudományi Bizottsága
és az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
referált folyóirata

© MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2016
© A kötetben publikáló szerzők, 2016

Kiadja az MTA TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
A kiadásért felel az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont főigazgatója

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
1014 Budapest, Országház utca 30.
Postacím: 1399 Budapest, Pf. 694/115

ISSN 1216-1438

Megjelenik a L'Harmattan Kiadó gondozásában
Tördelő- és olvasószerkesztő: Kardos Gábor

Nyomdai munkák: Robinco Kft.
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

A szerkesztőség címe: 1014 Budapest, Országház utca 30.
Postacím: Budapest, Pf. 694/115
1399
Telefon: 224-6724
Honlap: www.poltudszemle.hu
E-mail: posze@mtapti.hu
Szerkesztőségi titkár: D. Nagy Judit

Szerkesztőségi fogadóóra: kedden 9–13 óra között

*A folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia
és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg*

nka

TARTALOM

POLITIKA ÉS TÖRTÉNELEM

- *Bozóki András*: Múlt nélküli történelem. A magyar demokratikus ellenzék független történelmi emlékezete 7

POLITIKAI REALIZMUS

- *Szűcs Zoltán Gábor*: Bevezető: Kortárs politikai realizmus 47
- *Ujlaki Anna*: Rawls, a realizmus előfutára? A moralista szerző elméletének változása realista szemszögből A Theory of Justice-től a Political Liberalismig 50
- *Gyulai Attila*: A politika, mint politikai probléma. Kis János és Schlett István a politika autonómiájáról 67
- *Szűcs Zoltán Gábor*: A standardok problémája a realista politikaelméletben 84

KITEKINTŐ

- *Bakk Miklós*: A hazugság a politikában 107

RECENZÍÓ

- *Böcskei Balázs*: Az örök Valaki (*Ilonszki Gabriella: Pártok, jelöltek, képviselők*) 125

KÖNYVFIGYELŐ 137

ÖSSZEFOGLALÓK 141

SZERKESZTŐK

Boda Zsolt (főszerkesztő)
Szabó Andrea
Szűcs Zoltán Gábor

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Szabó Márton (elnök)
Ágh Attila
Balogh István
Bayer József
Bozóki András
Csizmadia Ervin
Enyedi Zsolt
Ilonszki Gabriella

Kende Péter
Körösényi András
Kurtán Sándor
Lánczi András
Pálné Kovács Ilona
Szabó Máté
Tóka Gábor

POLITIKA ÉS TÖRTÉNELEM

Bozóki András

Múlt nélküli történelem. A magyar demokratikus ellenzék független
történelmi emlékezete

MŰLT NÉLKÜLI TÖRTÉNELEM

A magyar demokratikus ellenzék független történelmi emlékezete

Bozóki András

(Central European University, Budapest)

ÖSSZEFOGLALÓ

A magyar demokratikus ellenzék történelemszemléletét a kommunista rendszerrel való szembenállása határozta meg. Ennek főbb pontjait az 1945 utáni korszak, a sztálinizmus, az 1956-os forradalom, a kádári „kiegyezés”, a gazdasági fejlődés, a nemzeti kérdés, Kelet és Nyugat megosztottsága és szembenállása, valamint a rendszerrel szembeni ellenállás eltérő megítélései alkották. A demokratikus ellenzék a rendszerrel élesen szembenállt mindazokban a kérdésekben, amelyek a jelen megítélésére és a jövő perspektíváira vonatkoztak. Abban azonban, paradox módon, hasonlóan gondolkodtak, hogy történelemszemléletükben csak ritkán tekintettek vissza az 1945 előtti múltra. Mivel mind a hatalom, mind az ellenzék elutasította az 1945 előtti rendszert, az ellenzék nem a Kádár-rendszer történelem-értelmezésének egészét kérdőjelezte meg, hanem elsősorban a rezsim öndefinícióját, és ennek történelmi, politikai alapjait utasította el.

Kulcsszavak: demokratikus ellenzék ■ Kádár-rendszer ■ történelmi emlékezet ■ szamizdat ■ disszidens értelmeségek

„Nemzedékünk, amelynek érdeke, hogy felejtse, legszívesebben rendeletileg törölné el a jó memóriát. Magam is örömet pusztítanám ki első megjelent verseimet a könyvtárakból és az emberek emlékezetéből. Patetikus alkatok átstilizálják a múltjukat. [...] Akire megharagszanak, arról kimutatják, hogy születése pillanatától gonosztevő. Ma persze ennek már nincs jelentősége.”
(Eörsi István, 1992 [1986]: II. 530).

A magyar demokratikus ellenzék története már hosszabb ideje ismert a politikatudomány művelői számára (Csizmadia, 1990, 1995, 2015; Havas, 1992; Kis 2013; Laczó, 2015; Szabó Máté, 2004, 2006, 2008). E tanulmányban arra keresem a választ, hogy milyen történelemkép rajzolódik ki a demokratikus ellenzék szerzőinek írásaiból az 1980-as évek szamizdat publikációi alapján.¹ Míg a témával foglalkozó korábbi írásaimban a demokratikus ellenzék stratégiai vitáit (Bozóki, 1992), politikájának és identitásának formálódását (Bozóki, 2007, 2010) követtem nyomon, most azt igyekszem feltárni, hogy mik voltak az el-

lenzék történelemfelfogásának legfontosabb elemei, és ezek mennyiben tértek el a Kádár-rendszer által hangoztatott felfogástól. Úgy vélem, hogy mindebből a demokratikus ellenzék későbbi szervezeteinek a rendszerváltás idején tanúsított politikája, mi több, az 1990-es években domináns, liberális-szociológizáló politikai diskurzus (Szűcs, 2010a) is jobban megérthető.

Az 1970-es évek végén – az egymáshoz kezdetben lazán kapcsolódó diszszidens értelmiségiekből – létrejött demokratikus ellenzék nyilvánvalóan más-ként látta a huszadik század történelmét, mint a kommunista párt. Az ellenzék identitása értelemszerűen a hatalommal szemben álló gondolkodásból fakadt, tehát a pártállami propagandával szembeforduló, a történeti fordulópontokra máshogyan emlékező politikai attitűdből. Független emlékezet nélkül az ellenzék nem is létezhetett volna. A szamizdat-folyóiratok – annak ellenére, hogy a legtöbb esetben nem történelmi, hanem kifejezetten aktuális témákat tárgyaltak – elválaszthatatlanul összefonódtak egy alternatív „emlékezetpolitika” megjelenítésének igényével. A magyar demokratikus ellenzéknek a rendszer hivatalos ideológiájától független történelmi emlékezete nem következménye, hanem oka volt az ellenzék létrejöttének és működésének. E tanulmányban ennek rekonstrukciójára teszek kísérletet, az ellenzéki diskurzust területi okokból leszűkítve a kommunista hatalom által sugallt történelemkép lehangsúlyosabb ellenpontjaira. E helyütt nem céloz az ellenzéki diskurzust az 1980-as évek tágabb értelmiségi nyilvánosságában, azok különböző csoportosulásaihoz való viszonyában is elhelyezni. Nem vonom kétségbe, hogy egyes szakmai, tudományos körökben már a szamizdatban megjelent ellenzéki szövegek megjelenése előtt napvilágot láthattak rendszerkritikus írások és koncepciók.² Mi több, e publikációk rejtett utakon egymásra is épülhettek. Céloz azonban e tanulmány keretei között nem más, mint a fennálló hatalommal szembeállított ellenzéki történelemkép felvázolása.

A SZAMIZDAT TÉMÁI

A demokratikus ellenzék legfontosabb lapját, a *Beszélő* című szamizdat folyóiratot 1981 végén, a lengyelországi önkorlátozó forradalom kibontakozása és a szükségállapot bevezetését követően indította útjára a szerkesztői gárda.³ A lap szorosan összekapcsolódott a demokratikus ellenzékkel, és annak egyik csoportjával, a Szegényeket Támogató Alappal (SZETA), amely fő feladatának a magyarországi szegények megsegítését tekintette. Mindazok támogatását, akik a rendszer szerint hivatalosan nem is léteztek, mert a rendszer nyelvén csak „halmozottan hátrányos helyzetűekről” lehetett beszélni. Az 1980-as évek végén a lap szerkesztői a Szabad Kezdeményezések Hálózatához, majd az akkoriban alakuló Szabad Demokraták Szövetségéhez (SZDSZ) kötődtek. A *Beszélő* kezdetben stencilezett folyóiratként (1981–1989), majd legális hetilapként

működött (1989–1996), később havilappá vált (1996–2012). Ebben az írásban, értelemszerűen, csak a lap szamizdat-korszakáról esik szó.

Az ellenzéki lapok szerkesztői és szerzői kiindulásként komolyan vették a poszttotalitárius Kádár-rendszer képmutató kijelentéseit az alkotmányosság, a szólás- és sajtószabadságra vonatkozóan. Szókimondóan írtak tabunak tekintett témákról, amivel a szerkesztők nemcsak szabadságuk és állásuk elvesztését kockáztatták, de egy sor olyan kellemetlen következményt is vállaltak, mint az útlevel-visszavonást, a titkosrendőrség állandó felügyeletét vagy írásaik elkobzását.

A *Beszélő* szamizdat folyóirat 1981-es első száma a lap célját a következőként határozta meg: „abban szeretnénk lehetőségeinkhez mérten segíteni, hogy önmagáról tudjon igazabb képet az a halkán morajló embertömeg, amely fölött a két törpe kisebbség – az ellenzék és az ország vezetése – fennhangon perel egymással” (Kis, 1992 [1981]: I. 12). Mivel a *Beszélő* nemcsak társadalomkritikai lap volt, hanem a demokratikus ellenzék egyik fóruma, így hamarosan megfogalmazódott egy másik cél is, a politikai program igénye. Ez a program végül 1987-ben, a lap 20. számaként közölt külön kiadásban jelent meg *Társadalmi Szerződés* címen, s alkotmányosságot, a sajtó szabadságát, a munkavállalók érdekvédelmét, a szociális biztonságot és állampolgári jogokat követelt – de mindenekelőtt Kádár János kommunista pártfőtitkár leváltását (Csizmadia, 1995: I. 391–395.). Felhívta a figyelmet olyan elhallgatott igényekre is, mint Magyarország politikai függőségének lazítása a Szovjetunióval, a határokon túl élő magyarság helyzetének rendezése, illetve 1956 valódi történetének visszahelyezése a kollektív emlékezetbe.

A lap leginkább konkrét és időszerű politikai kérdésekkel foglalkozott. Figyelme fókuszában a közép-kelet-európai térséget érintő változások álltak, mindezeket magyar szempontból vizsgálta. A *Beszélő* cikkei tágabb témáik szerint négy nagyobb csoportra oszthatók. Az elsőbe tartoznak az aktuális gazdasági és politikai kérdések és az ezekkel kapcsolatos viták. A második csoportba tartozik a magyar demokratikus ellenzék múltja, jellege, feladatai és szerepe. A harmadikban említhető a rendszer által tabuként kezelt témák és problémák felvetése és vizsgálata. Végül a negyedik csoportba sorolható az illegálisan vagy külföldön megjelentetett, politikai vagy erkölcsi mondanivalójú könyvek kritikája és ismertetőik, valamint újonnan létrejött legális és illegális demokratikus szervezetek és dokumentumaik, bemutatása.

E témák megvitatásában főleg a nyolcvanas években felmerülő, illetve akkoriban akuttá váló problémák kerültek előtérbe, mint a magyar gazdaság váltsága és annak megoldási lehetőségei; a cenzúra és az ellenzéki sajtó; a határon túl élő magyar kisebbségek helyzete, a magyar egyházak és a hatalom kapcsolata, a korlátozások és zaklatások; az 1981-es lengyelországi katonai hatalomátvétel és a Szolidaritás illegalitásba kényszerítése. Ide tartoztak még olyan témák, mint a létminimum alatt élők helyzete Magyarországon, a munkahelyi

érdekvédelem hiánya, a bős-nagymarosi vízlépcső felépítésével kapcsolatos ellenérvek, a csernobili atomkatasztrófa és annak sajtóbeli elhallgatása, végül – a rendszer bomlásának jeleként – a választási törvény reformja.

Mindezekből, első ránézésre nem sok lehetőség kínálkozik a szamizdatos értelmiség történelemképének feltárására, mert a szamizdatlapok alig közöltek történelmi jellegű cikkeket. De az aktuális kérdések tárgyalása sokszor történelmi áttekintéseket is magában foglalt, egyes esetekben pedig a problémák okaként történelmi folyamatokat jelöltek meg.

A történelmi témák nem álltak a folyóirat szerkesztői és hozzászólói figyelmének középpontjában. Ez alól egyetlen esemény volt kivétel: az 1956-os magyarországi forradalom. Ebben a témakörben a *Beszélő* nemcsak arra vállalkozott, hogy ellenzéki interpretációját adja az eseményeknek, hanem arra is, hogy a forradalom résztvevőivel készített interjúk, korabeli dokumentumok és visszaemlékezések közlésével az eseményeket az egykori szereplők szemével is bemutassák. Az 1956-os felkelést kutatható történelmi témává is formálták azáltal, hogy más módon hozzá nem férhető információkat bocsátottak olvasóik rendelkezésére. De tény az is, hogy 1956-os forradalmat a *Beszélő* hozzászólói nem tekintették történelemnek, mert szerintük az a magyar társadalom feldolgozatlan, lezáratlan, továbbra is élő problémája volt. Úgy gondolták, hogy az 1956-os forradalom emlékét körülvevő csend, az 1956 utáni megtorlásokról való hallgatás a Kádár-rendszer alaphazugsága. Ha tehát az ellenzék elmondhatja az igazat 1956-ról, akkor alapvető módon járulhat hozzá a Kádár-rendszer delegitimálásához.

Ugyancsak gyakran előforduló téma volt a magyar kisebbségek közelmúltjának és jelenének ismertetése, a magyar egyházak helyzete, az 1956-ot követő időszak politikai és gazdasági szempontú periodizálása és e periódusok jellemzőinek azonosítása. A *Beszélő* ezen kívül néven nevezett olyan – a rendszer által tabunak tekintett – témákat, mint az 1947-es kommunista hatalomátvétel és a többi párt sorsa, a magyar zsidóság ügye vagy az 1945 utáni nyugati magyar emigráció.

A nem közvetlenül magyar témákon kívül a lap szerzői főleg a szomszédos országok – leginkább Románia és Csehszlovákia – társadalmi, politikai és gazdasági folyamataira reflektáltak. Fontos helyet kapott az elemzésekben az 1956-os magyar forradalmat néhány hónappal megelőző lengyel átalakulás, az 1968-as Prágai Tavasz, és az 1981-es lengyel katonai hatalomátvétel is.

AZ 1956-OS FORRADALOM, A MEGTORLÁS ÉS AZ ÉRTELMISÉG DILEMMÁI

A szamizdatban publikáló disszidens értelmiségiek az értelmiség azon részéhez tartoztak, akik szemben álltak a hatalommal és demokratikus szabadságjogokat követeltek. A Kádár-korszak értelmiségének többsége szakított a ma-

gyar értelmiségi lét független, kritikai és demokrata tradíciójával, amelyet Bibó István neve fémjelzett. Az ellenzék többször emlegetett „Bibó-felejtés” jelensége (Csurka, 1981) nemcsak azt jelentette, hogy az értelmiség elvetette az 1956-ban megfogalmazott demokratikus és függetlenségi követeléseket, hanem azt is, hogy szakított a Bibó által képviselt értékítélettel.

Az ellenzék számára az 1956-os magyar forradalom volt a politikai kiindulópont. Ahogy Haraszi Miklós fogalmazott: „Amióta az eszmények nem számítanak, csak a tankok, ki-ki receptet keres magának a boldogulásra. Magánrecept lehetett csupán az enyém is: gerinctörés ellen kotyvasszunk, fogyasszunk tiltott irodalmat.” (Haraszi, 1992 [1987]: II. 709.). Míg a kommunista rendszer propagandája 1956 kapcsán az imperialisták által szított és a ’népi demokrácia’ ellen irányuló ellenforradalomról beszélt, addig az ellenzék széles társadalmi összefogáson alapuló, demokratikus átalakulást és jogokat követelő forradalomnak tekintette az eseményeket.

De mi is volt pontosan 1956? Forradalom, nemzeti felkelés, ellenforradalom, szabadságharc, levert lázadás? A pluralista demokrácia igénye? Szabad, önigazgató, demokratikus szocializmus követelése az államszocializmussal szemben?

Az ellenzék válaszaiban ezek mind visszaköszöttek. Egyik megközelítésben az 1956-os magyar forradalom az összes kelet-európai nemzet követeléseinek első hangos, kiáltásszerű megfogalmazása volt. Radikális hang, amelyhez hasonló Szilágyi Sándor szerint azóta sem hallatszott a térség egyetlen országából. A „Legyünk az emberi jogok őskeresztényei!” című cikkében a szerző így fogalmazott: „az 1956-os forradalomban fogalmazódott meg a legteljesebben, ami a kelet-európai, szovjetek megszállta, kommunista rendszerű országokban máig a népek beléjük fojtott akarata: 1. nemzeti függetlenség, 2. többpártrendszer, 3. munkás érdekképviselő (munkástanácsokkal), és végül 4. szólás-, gyülekezési, vallás- és sajtószabadság” (Szilágyi, 1992 [1987]: II. 696.).

Egy másik megfogalmazásban 1956 spontán munkásösszefogás eredménye volt, tehát szó sem lehetett arról, amit a korai Kádár-rendszer sugallt: a nép állítólagos hatalmának megdöntéséről. Az ötvenhatos munkásvezető, Rác Sándor így fogalmazott: „A legnagyobb gyalázatnak azt tartom, hogy 1948 után a rendszer nem a munkásöntudat formálását és elmélyítését segítette elő, hanem – a spičlirendszer kiépítésével – szétzüllesztette azt a munkásegységet, amiből tovább kellett volna fejlődnie az igazi munkáshatalomnak. 1956-ban ezek a becsapott munkások helyesen ismerték fel helyzetüket: keményen és határozottan a forradalom mellé álltak, védtek, míg az erejükből futotta. Tetették ezt azért, mert felismerték a történelmi pillanatot, hogy lehetséges egy kizsákmányolásmentes, szabad társadalom kialakítása Magyarországon. A magam részéről a magyar munkások 1956-os helytállását tartom a legjelentősebb politikai-történelmi cselekedetnek a magyar munkásmozgalom törté-

netében; azért, mert ez belőlünk fakadt, mindenféle manipuláció nélkül” (Rácz, 1992 [1983]: I. 353.).

A forradalom következő értelmezéséhez szorosan kapcsolódik a magyar értelmiség 1956-ot követően betöltött szerepe. A *Beszélő* ugyanis nemcsak azt állította, hogy az értelmiség döntő szerepet játszott a forradalmi eseményekben, hanem hogy részvétele későbbi magatartását is befolyásolta. Kis János, a demokratikus ellenzék egyik vezető személyisége ironikus hangvétellű bevezetőjében így fogalmazott: „Azt mondják, Magyarországon nem történik semmi. A nép örül, hogy békén hagyják a politikával, ráérő idejében családi házat épít, baromfit tenyészt, kontárkodik. Az értelmiség bezárkózott a kultúra kertjébe, a politikát maga is politikusokra hagyja. Az egyházak együttműködnek az állammal. A régi vágású reakciósök és polgári demokraták kihaltak, a kommunista mozgalom revizionistái soha többé nem tértek magukhoz 1956-os vereségükből. A hatalom néha megmutatja vasöklét, de látva, hogy senki sem rakoncátlankodik, sietve zsebre teszi” (Kis 1992 [1981]: I. 11.).

A *Beszélő* többek között éppen ezt az elterjedt vélekedést kívánta megcáfolni. Bizonyítani akarta, hogy a másként gondolkodók újra jelen vannak az országos politikában, figyelemmel kísérik és bírálják a hatalom megmozdulásait, és folytatják a demokrácia kiveszettnek hitt tradícióját. Az 1980-as évek elején a demokratikus ellenzék létét már az ország vezetése sem tagadta. Kádár János 1981 júliusában, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Borsod megyei aktíva-értekezletén így fogalmazott: „Ami az értelmiséget illeti, túlnyomó többsége pozitív álláspontot vall és képvisel, támogatja szocialista törekvéseinket, céljaink elérését. Bizonyos kisebbsége talán valamilyen általános divatirányzatokat is követve kissé hajlamos a szenvelgésre, pusztán a bajok meglátására és arra, hogy a dolgoknak csak az árnyoldalát vegye észre” (Kádár, 1985: 5.).

1956-ot követően a politikai színteret az ellenzék hiánya, az értelmiség hallgatása jellemezte. Épp ezért volt újdonság, hogy a hetvenes évek végén megszerveződött a demokratikus ellenzék. A *Beszélő* szerzői észlelték, hogy 1956 után alapvetően megváltozott a vezetés és az értelmiség viszonya. A kommunista vezetés újraértelmezte a szövetségi politikát, teret engedett a különböző „haladó áramlatoknak” és a marxizmus hegemoniáját nem kényszer, hanem meggyőzés útján kívánta elérni (Huszár, 1986). Ez volt a kádári „magyar út”, a különutas szövetségi politika. Az 1956 utáni elnyomást követő gazdasági fellendülés kényszerű politikai kompromisszumra nyújtott lehetőséget a rezsimező vezetői és az értelmiségiek között. A párt saját politikai monopóliuma megkérdőjelezhetetlenségéért cserében engedményeket tett a kultúra, a fogyasztási szokások és a mindennapi élet területén. A rezsimező vezetői ezt természetesen saját sikerükként tüntették fel.

A demokratikus ellenzék egyik alapvető történeti hivatkozási pontja a kádári kompromisszum, vagy inkább kapituláció volt. Az alku a magyar társa-

dalom és a vezető politikai elit közötti – az utóbbi által kikényszerített – szimbolikus egyezséget jelentette, amely az 1956-os forradalom után jött létre. Ez a „kiegyezés” az egyes szamizdat fórumokon különböző értelmezéseket kapott. Az ellenzék 1956-tal kapcsolatos legnagyobb félelme a felejtés volt – ezért is maradtak rejtettek a különbségek a „kiegyezés” értelmezésében. A felejtés megelőzéséért a *Beszélő* szerkesztői lapszerkesztési koncepciójuk részévé tették, hogy minden lapszámban legyen szó 1956-ról. A különböző ellenzéki csoportok 1985-ös monori tanácskozásán a népi radikális Csurka István így jellemezte az „alku” által előidézett helyzetet: „A mai magyar társadalom a rossz, egyoldalú, megalkuvó, de ugyanakkor sok vonatkozásban eredményes és hasznos kényszeregyezés társadalma. Ez a kényszeregyezés a forradalom és szabadságharc leverése után köttetett. A magyarság ekkor belekényszerült ebbe, de ez az alku nem volt teljesen haszontalan és eredménytelen. A nemzet kapott is. Az a bizonyos »legvidámabb barakk« titulus e kényszeregyezés eredményeként ragasztódott rá az országra, joggal. Az élet az 1960-as, 70-es években itt valóban emberibbé és elviselhetőbbé vált. [...] Egy nagy cefréskád, egy vastag földővel letakart dézsa és ezen a deszkafedő, az erjedő lé fölött folyt percről percre a táncikáló, vidám barakkélet. 1956. november 4-e után ebbe a dézsába hánytak bele mindent: vért, hősi halált, munkástanácsot, a forradalom gyönyörű mámorát, az egyhetes szabadság extázisát, az öntudatot, majd valamivel később az akasztottak ezreit és a börtönviseltek megveretéseit és megaláztatását, és az egészet lefödték felejtéssel. Az alku legfőbb kikötése ez volt: felejts, hallgass! »Aki nincs ellenünk, az velünk van« – mondta Kádár János. Ám nem ellenük lenni csak úgy volt képes az ember, ha felejtett” (Csurka, 2005 [1985]: 28.).

A demokratikus ellenzék szerint a forradalmat követő évtizedben a magyar értelmiség hallgatásba burkolózott; a forradalmat leverték és a rendszerellenes értelmiségiek politikailag aktívabb része börtönbe jutott. A korábbi ellenállók emigráltak, elhallgattak, vagy pedig egzisztenciális biztonságuk érdekében megalkudtak és a hatalom szolgálatába álltak. Az 1980-as években már nem létezett a régi, forradalmi-kommunista értelmiség. A demokratikus ellenzék vezetői – akik között voltak 1956-osok, 1968-as egykori baloldaliak, szociáldemokraták és radikális demokraták – lassan, de fokozatosan közelítettek az általuk választott radikális reform taktikájával a liberális demokrácia stratégiai célja felé (Faragó, 1986). Nagyjából egységes volt az álláspontjuk abban, hogy az emberek többsége kiábrándult a rendszerből, ám vannak, akik még szolgálják a hatalmat és vannak, akik megpróbálnak kiutat keresni az általános gazdasági és politikai válságból. Konrád György szerint a „blokknacionalizmus” Keleten és Nyugaton egyaránt magába szívta az értelmiségiek többségét, a hivatalosokat, és az ellenzékiet is (Konrád, 1992 [1985]: II. 225.).

Az 1960-70-es évek politikai 'közmegegyezésének' hivatalos értelmezésétől tehát alapvetően eltért az ellenzék álláspontja. Petri György szerint – aki-

nek véleményét az ellenzék többsége osztotta – az adott körülmények között közmegegyezésről szó sem lehetett: „Miután közmegegyezés már nincs, ideje kimondanunk, hogy nem is volt. Amit közmegegyezésnek hívtak és sokan hívták annak, az valójában közbeletörődés volt. Közmegegyezésben összemérhető erejű partnerekre van szükség. A hatvanas évek megtorlás utáni magyar társadalma megegyezésre nem, csak tudomásulvételre volt képes. Ez még akkor is igaz, ha a barakk viszonylagos gyarapodása és megvidámodása pszichológiailag érthető, de racionálisan indokolatlan eufóriával és a falak korlátlan elaszticitásának gyermeki hitével töltötte el a politikai infantilizmusra mindig is hajlamos, mert tartósan arra szocializált magyar közvéleményt, beleértve az elitértelmiség számottevő hányadát is” (Petri, 1992 [1987]: III. 122.).

Petri szerint az ellenzéki értelmiség nem azért nem volt jelen a magyar közéletben, az 1960-as években, mert meggyőzték a kádárizmus igazáról, hanem mert bizonyos engedmények fejében elhallgattatta saját lelkiismeretét. Ettől eltérő álláspontot képviselt Eörsi István, aki szerint létezett közmegegyezés, de az nem annyira az 1956 utáni kádári politika sikerein, mint inkább az 1956 előtti idők elrettentő eseményeitől való félelem emlékéen alapult. „Azok sem jártak jobban, akiknek Rákosi éveiben hallgatás vagy üldöztetés volt a sorsuk. A félelem a csontjukba ivódott, és most csendesen, lemondóan szolgálják azt, amit lenéznek. »Ennél csak rosszabb jöhet« – mondják legyintve, ha a változás vágyával találkoznak. A néma közmegegyezésnek, amelyet a kádárista állam a polgáraival kötött, az emlékezés az alapja: emlékezés Rákosira, a szovjet beavatkozásra, az akasztófákra” (Eörsi, 1992 [1985]: II. 207.).

Eörsi és Petri egyetértett abban, hogy az értelmiség hallgatásba burkolózott az 1960-as években. Míg Petri szerint ez a rendszer által nyújtott engedményeknek volt köszönhető, Eörsi arra mutatott rá, hogy a társadalmi békének inkább negatív okai voltak: a hallgatás célja a Rákosi-rendszer visszatérésének elkerülése volt.

Míg a demokratikus ellenzék és a rendszer hivatalos propagandája látszólag megegyezett abban, hogy a hatvanas éveket az ellenzéki hangok hiánya jellemezte, addig a kommunista politikai vezetés a színpalak mögött valójában másképpen vélekedett. Kádár János pártfőtitkár egy 1982-es felszólalása tanúskodik erről, amelyet az MSZMP Politikai Bizottságában mondott el: „... itt többen idézték, hogy ellenzék végig volt 1956 óta is. Tényleg volt. És probléma is volt vele, és néha a magunk módján küzdöttünk is velük. Hát most nem tudom, hogy az istenben mondjam, hogy politikailag aktív részében a társadalomnak, mondjuk '56 decembere táján, az ellenzék volt a többségben. [...] Aztán lassan kisebbségbe szorult. És hogyan szorult kisebbségbe? Gondoljanak arra, hogy akkor milyen eszközöket alkalmaztunk, és hogyan! Még mára is ad valami tapasztalatot. De ha visszaemlékeznek, a főbenjáró bűnösöket üldöttük, azokat, akik egyéni vagy tömeggyilkosságokat hajtottak végre. Azzal,

hogy ki mit pofázott a villamoson, meg mit tudom én hol, azzal nem törődünk” (MSZMP KB, 1982: 45.).

Kádár szerint az ellenzéki hangok korántsem hallgattak el 1956 után, de a rendszer vezetése nagyvonalúan szemet hunyt egy részükkel szemben. A konszolidáció ilyen megengedő értelmezése az ellenzék szerint hamis volt. A *Beszélő*-ben Rainer M. János az akkor rendelkezésre álló dokumentumok segítségével összegezte a forradalom leverését követő megtorlások áldozatainak számát és összetételét. Következtetései ellentmondtak a visszafogott megtorlás koncepciójának. Szerinte a megtorlás fő célpontjai jellegzetes társadalmi csoportok tagjai voltak: fiatal és középkorú munkások és a velük együttműködő értelmiségiek. Rainer becslése szerint 1956 vége és 1961 vége között 350-400 embert végeztek ki Magyarországon; 90 százalékukat a forradalomban való részvételért. Mint hozzáteszi, „tizenhatezer ember elítélése, több száz kivégzése, tízezrek egyéb formában való szankcionálása úgy következett be, hogy a kormány büntetlenséget ígért az eseményekben résztvevőknek” (Rainer, 1992 [1987]: II. 656.). Szorosan kapcsolódott a megtorlás megítélésének kérdéséhez a forradalmat követő bűnvádi peres eljárások időszaka. Az ellenzékiek alapvetően kétségbe vonták a rendszer azon értelmezését, miszerint 1956-ot követően Magyarországon „korrekt megtorlás” ment volna végbe, ahol a nép akaratának megfelelően felelősségre vonták az „árulókat”. A forradalom utáni megtorlás során nem indítottak a Rákosi-korszak gyakorlatából ismerős koholt pereket, de folytatták a tények szabad értelmezésének gyakorlatát. A megtorlást „a politikai vezetés indította el, mert a társadalom ellenállását nem tudta másképp megtörni, és az ismét hatalmat nyert régi apparátus bosszúvágya formálta különösen kegyetlenné” (Rainer, 1992 [1987]: II. 661.).

Az ellenzékiek vitába szálltak a hatalom képviselőinek azon állításaival, amelyek szerint még a főbűnösöknek is megadatott a fair bírósági eljárás és a védelem lehetősége, valamint a pereket követően a magyar társadalmat megfelelő tájékoztatták. Mindez nem felelt meg a tényeknek. Az állampolgárok még utólag sem kaptak megfelelő tájékoztatást például Nagy Imre és mártírtársai kivégzéséről. A hatalom képviselői nem mondták el, hogy mikor tartóztatták le őket, hogyan folytak a vizsgálati kihallgatások, ki volt a per ügyésze és kikből állt a bíróság. „Nem ismertették a tanúk névsorát, és főként: zavaros, áttekinthetetlen képet adtak a tárgyalás menetéről, a vád bizonyítékairól s a vádlottak védekezéséről. Nem csoda, hogy nyomban híre kelt: Nagy Imréeket valójában tárgyalás nélkül végezték ki, vagy ha volt is per, nem Magyarországon, hanem a Szovjetunióban. 25 év telt el azóta, ám a hatalom szócsövei semmit sem tettek hozzá az 1958-ban kiadott, töredékes és érezhetően hazug tájékoztatáshoz.” (A *Beszélő* szerkesztői, 1992 [1983]: I. 445.).

A Kádár-rendszer egyik legfontosabb önigazoló narratívája szerint a rendszer szakított a sztálinizmus politikai gyakorlatával, ám a szamizdat lapok szerzői ezt nem így látták. Véleményük szerint észlelhető folytonosság létezett

a Rákosi-féle ortodox sztálinista diktatúra és a Kádár-rendszer között. Ennek egyik bizonyítékát abban látták, hogy hivatalosan még az 1960-as években sem rehabilitálták teljesen a Rákosi-korszak politikai elitjét: „A jelenlegi politikai vezetés 1956. november 4-e óta hangoztatja, hogy szakított a múlt bűneivel. De a múlt bűneinek áldozatait (a kevés számú rehabilitáltat kivéve) és kegyetlenül megbüntetett akkori ellenségeit semmivel sem kárpótolta. Sőt, tovább büntette őket: ha a forradalom után ismét bíróság elé kerültek, visszaesőnek számítottak, így nem vonatkozott rájuk az 1963-as amnesztia. Sok százan maradtak börtönben a hatvanas-hetvenes évek fordulójáig, végső soron az 1950 körül kiszabott ítélet alapján, és nyögik máig a hosszú börtönbüntetés következményeit.” (Kőszeg, 1992 [1983]: I. 420).

A politikai kontinuitás másik ellenzéki bizonyítéka az volt, hogy a Kádár-rendszer előszeretettel használta fel a Rákosi-korszakban kiképzett rendfenn tartó és igazságügyi káderek szakértelmét és bosszúvágyát saját hatalma megszilárdításához. A folytonossággal való szakításra törekvés volt jellemző a diszsidens értelmiségiek által szamizdatban kiadott *Bibó Emlékkönyv* (1991 [1979]) szerzőire is. Amint azt Szabó Miklós ellenzéki történész megállapította, a *Bibó Emlékkönyv* szerzői egymáshoz képest is sok mindenben másként gondolkodnak. „Mi az, ami mégis összefogja őket? Mi az, amiben ugyanúgy gondolkodnak másként? Abban, hogy nem vállalják a sztálinizmussal való kontinuitást, s hogy olyan magyar jövő mellett kötelezik el magukat, amelyek hagyományai között ez a történelmi képződmény nem kaphat helyet.” (Szabó, 1992 [1981]: I. 48.).

Az ellenzék szerint miközben a Kádár-rendszer számos eleme folytonosságot mutatott elődjével, a társadalom attitűdje megváltozott: egyre fáradtabb, beletörődőbb és megalkuvóbb lett. Egyre kevésbé hasonlított korábbi önmagára. Történelmétől megfosztották, az események rajta kívül történtek. Csurka István szerint „1956. november 4-e óta a magyarság nem a saját történelmét éli. Ilyen fordulat még egyetlen háború elvesztése után sem következett be. Ez a fordulat ugyanis a lelkekben állt be” (Csurka, 2005 [1985]: 29.). Az a remény, ami 1945 után még megvolt, 1956 után hosszú időre elveszett, mert eltűnt a szabadság lehetősége. Kiderült, hogy a kommunista rendszert nem lehet csupán átmenetileg az országra erőltetett kényszerzubbonyként értelmezni, mert a hidegháborús *status quo* földrajzi határainak megváltoztatása rövidtávon egyik nagyhatalomnak sem állt érdekében. Az Egyesült Államok 1956-ban nem kockáztatott meg egy harmadik világháborút Magyarország felszabadításáért, következésképpen a szovjet blokk Közép-Európában évtizedekre betonozódott. Az itt élő népek hosszú időre elveszítették esélyüket saját történelmük alakításához.

Mindez erősen különbözött Illyés Gyula híressé vált metaforájától, a „történelmi szélárnyék” gondolatától. A Bethlen Gábor erdélyi fejedelem egyensúlyozó politikáját egyre inkább pozitív példaként értelmező író e metaforával arra utalt, hogy a nemzetnek a megmaradás érdekében már nem vértanúkra

van szüksége. Sokkal inkább a mindennapok munkájára, értelmes tetteire, mert a szabadságnál fontosabb az élet. Illyés álláspontját egyik elemzője így interpretálta: „a hősöket cserbenhagytuk, de ez nem a nemzeti ősbűn része, hanem idegen elnyomás következménye, s ez ellen az 1960-as években nem Dugovics Tituszokra, hanem az ország építőmunkásaira van szükség” (Vasy, 1992: 68.).

1956 kapcsán a *Beszélő* számos, a rendszer által elhallgatott politikai személyiségről ejtett szót; olyanokról, akiket a fiatalabb nemzedékek még hírből sem ismerhettek. Természetesen Nagy Imre volt a legfontosabb újraértelmezett politikai szereplő, de az emlékezésekben szerepet kapott Bali Sándor, a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács vezető alakja, valamint Bibó István, Gimes Miklós, Haraszti Sándor, Losonczy Géza, Maléter Pál, Szilágyi József és Vásárhelyi Miklós. E politikusok szerepének tisztázása céljából interjúkat közöltek a még élő szereplőkkel, az elhunytak és kivégzettek esetében pedig visszaemlékezések, beszédek és bírósági jegyzőkönyvek segítségével emlékeztek rájuk. Közülük Bibó Istvánt tartották a legtöbbre, akit a magyar politikai másként gondolkodás élő hagyományának neveztek. „A hetvenes években valóságos Bibó-reneszánsz bontakozott ki: írásait sokszorosítva, vitaanyagként, szamizdatként terjesztették, s oda is eljutottak, ahová a másként gondolkodás egyéb szellemi megnyilvánulásai ritkán találnak utat. [...] A hetvenedik születésnapját ünneplő Bibó elé akart felvonulni a tábor, amely szellemi örökségként vállalta munkásságát; az elkészült gyűjteménnyel már csak emlékének tisztelegthettek.” (Szabó, 1992 [1981]: I. 48.). Bibó ellenzéki újralfedezésében nyilván szerepet játszott az is, hogy a fent említett szereplők közül egyedül neki nem volt kommunista múltja, továbbá ő volt az egyetlen, korábban nagyhatású tanulmányokat publikáló gondolkodó. „Bibó István nem kellett a magyar konzolidációnak, mert legfontosabb tanulmányaiban félreérthetetlen pontossággal mutatott rá az 1867-es kiegyezés felemés voltára.” (Csurka, 1991 [1979]: 419.), vagyis arra a deáki tetre, amelyhez az érett Kádár-rendszer mindig is szerette volna hasonlítani magát. De a nyolcvanas években, a *Bibó Emlékkönyv* hatására az állampárt is gyorsan átértékelte Bibó szerepét, s ezután indult meg tanulmányainak állami kiadónál történő posztumusz publikálása (Bibó, 1986).

Revelációként hatott, amikor a szamizdat *Beszélő* közölte az 1956-os forradalom vívmányainak védelmében létrejött Nagy-budapesti Központi Munkástanács (KMT) három ülésének jegyzőkönyvét. A KMT 1956. november 14-én alakult meg, és december 9-ig működött, amikor helyiségeit a karhatalom lezárta, vezetőit letartóztatta. A KMT üléseiről nem készült gyorsírói jegyzőkönyv, bár nem kizárt, hogy a Belügyminisztérium archívumában maradtak a besúgók által titokban készített magnófelvételek. A *Beszélő*ben közölt dokumentumok az ott elhangzottak egykorú, sebtében leírt összefoglalásai voltak (KMT, 1992 [1987]: II. 621–629.). Mindez azt üzenté, hogy a társadalmi ellenállás többféle módon is lehetséges.

AZ EMLÉKEZÉS AKTUSAI

Az emlékezés aktusai a tiltott eseményt szimbolikusan mintegy visszaemelik a normalitás világába, hiszen az ilyen aktusok egy idő után fokozatosan elveszítik közvetlen politikai jellegüket és – gyakran évfordulókhoz kötődve – rutinszerű eseményekké válnak. A kollektív emlékezés így a megsebzett társadalom öngyógyításának, önvédelmének is felfogható. A gyakorta ismétlődő emlékezési rítusok normálissá, feldolgozhatóvá, elfogadottá tehetnek mindaddig tiltottnak, szokatlannak, vagy egyenesen abnormálisnak tekintett eseményeket és magatartásmódokat. Mindez azonban csak akkor történik meg, ha a hatalom nem akarja saját történelem-értelmezését ráerőltetni a társadalomra.

A demokratikus ellenzéknek a hatalomtól elváló független történelmi emlékezete, és annak rekonstrukciója, megkülönböztetendő a már a posztkommunista korszakban megjelent elemzői interpretációktól, amelyek az egykori ellenzék rendszerhez való viszonyát és az emlékezetpolitikában elfoglalt helyét vizsgálták (Renwick, 2006; Mark 2010; Mark et al., 2015). E tanulmány az előbbi témakört elemzi, és nem a kérdés historiográfiáját. Az emlékezés aktusairól való korabeli dokumentumok azt mutatják, hogy élesen elvált egymástól a hatalom és az ellenzék magatartása. Az ellenzék éppen azt próbálta kanonizálni, amit a hatalom tiltott. De bizonyos fókig elváltak egymástól a szamizdat irodalom orgánumai is: leginkább a *Demokrata*, valamelyest a *Hírmondó*, és csak ritkábban a *Beszélő* számolt be olyan eseményekről, amelyek az emlékezés aktusainak voltak tekinthetők. Olyan alkalmakról volt szó, amelyek a megemlékezést, a nem-felejtést szolgálták a civil társadalom nevében.

A *Demokrata* és a *Hírmondó* különösen fontosnak tartotta ezeket az ünnepi alkalmakat, amelyek Magyarországon megemlékezés-jellegűek voltak – szemben például Lengyelországgal, ahol ugyanezt a funkciót május 1. napja töltötte be, és például május 1. nevében követeltek változásokat a munkások. Az „emlékezés aktusairól történő emlékezés” is gyakori jelenség volt nálunk, ahogyan erre több ellenzéki beszámoló is rámutatott. Például a *Hírmondó* beszámolója az 1972–74 közti viharos március 15-i megemlékezésekről és a *Beszélő* írásai az 56-os házi megemlékezésekről. Mindezek az utalások és hivatkozások kiemelték a hivatalos ünnep és a társadalmi ünnep kettősségét, különbségét és egymással való szembenállását. A rendszer április 4. és november 7. ünnepelését tekintette normálisnak, míg az ellenzék március 15. és október 23. széleskörű megünneplését tekintette volna annak. Míg a rendszer ünnepnapjai az 1917-es szovjet forradalomhoz és Magyarország 1945-ös szovjet megszállásához/felszabadításához kötődtek, addig az ellenzéki normalitás dátumai a magyar forradalmak kezdőnapjaihoz: 1848. március 15-höz és 1956. október 23-hoz.

A *Beszélő* külön rovatban szerepeltette az 1956-hoz kapcsolódó cikkeket, amelyek kevésbé interjúk és megemlékezések, mint inkább nekrológok és egyéb dokumentumok voltak. Ahogy az ellenzéki szerzők a forradalom 25. évfordulója kapcsán megállapították, Magyarországon mindig akadtak emberek, akik megemlékeztek az 1956. október 23-án kirobbant forradalom évfordulójáról. „Az első évfordulón néhány egyetemista végigment az előző évi tüntetés útvonalán – megtorlásul örökre elzárták előlük a tanulás lehetőségét. A megemlékezés magánlakásokba szorult, bensőséges, személyes üggyé lett, de néhányan – néhány ezren, néhány tucatnyian – nem feledkeztek meg a dátumról, összejöttek barátaikkal, volt börtöntársaikkal; vagy gyertyát gyújtottak a halottakért meg az ismeretlenekért: magyar felkelőkért, orosz sorkatonákért. A rendőrség rettegett az októberi napoktól, 1957. október 21–22-én egyetlen éjjel ötszáz embert vettek őrizetbe, megelőzéséppen. Hasonló begyűjtésekre még éveken át sor került, ha csökkenő mértékben is.” (Kőszeg, 1992 [1982]: I. 96.). A rendőri összetartás 1981-ben látványosabb volt, mint az előző években. „A hivatalos suttogó propaganda hónapokig rebesgette, hogy a párt a »sajnálatos események« reálisabb értékelésére készül, fel akarja oldani '56 tabuját. Aztán a sajtó és a rádió a szokásosnál hosszabb sorozatokban ismételte el a jól ismert szövegeket a volt gyárosok és földesurak ellenforradalmáról, a Rákosi–Gerő-féle pártvezetés hibáiról, a televízió pedig őszinte hangú vitaműsorban tette ugyanezt. És mégis, a huszonöt éves évforduló más lett, mint az eddigiek voltak. A forradalom évfordulójáról Magyarország határain belül először emlékezett meg a nyilvánosság – az a bizonyos második nyilvánosság.” (Kőszeg, 1992 [1982]: I. 97.).

A Kádár-rendszerben ötévente ült össze a Magyar Írók Szövetsége közgyűlése. E találkozókon feszült pillanatokra is sor került a hatalom és az írók képviselői között, de ez a feszültség csak 1986-ban vált nyílt konfrontációvá. Az 1981-es közgyűlésre ez még nem volt jellemző, holott december 12-én és 13-án került rá sor: a második napon vezették be Lengyelországban a katonai kormányzást. Az ellenzéki író, Dalos György szerint „az egybegyűlt magyar írók szükségtelennek tartották kifejezni lengyel kollégáik sorsa fölötti aggodalmukat. [...] Nem hőzöngenek, az elérhető eredményeket nem áldozzák fel elveik hangoztatásáért. Megtapsolják Aczél Györgyöt, aki azt mondja nekik, hogy jobban szereti az írókat, mint az aláírókat” (Dalos, 1992 [1982]: I. 114.).

A demokratikus ellenzék 1986 decemberében egy budapesti magánlakáson kétnapos konferenciát tartott a forradalom 30. évfordulóján. A konferencia mintegy hetven résztvevője Magyarországon először vállalkozott e kiemelkedő történelmi esemény tárgyilagosságra törekvő felidézésére. Mindez még akkor is kiemelés érdemel, ha tudjuk, hogy az 1985-ös monori találkozóval ellentétben a népi irányultságú ellenzéki csoportosulás nem képviseltette magát a rendezvényen. A négy nemzedék képviselőiben megjelent történészek, írók, a forradalom egykori résztvevői és fiatal értelmiségiek arra tettek kísérletet,

hogy immár történelmi távlatból, a tudományos kutatás és forráskritika eszközeivel, ugyanakkor a személyes élményeket és tapasztalatokat is segítségül hívva, egymást kiegészítve elemezzék a forradalom tisztázatlan kérdéseit. A hozzászólások az előzetesen szétosztott tanulmányokhoz kapcsolódtak,⁴ végül megjelentették a vita megszerkesztett jegyzőkönyvét (Decsy, 1987).

A vitázók néha olyan dolgokat is el akartak dönteni, amelyekben a végső szó kimondása még nagyon alapos tudományos kutatás után sem könnyen lehetséges. Hogyan alakult ki a forradalom? Mennyiben jött létre spontán módon és mennyire volt tekinthető törvényszerűnek? Mennyiben volt ez navitás eredménye, és mennyiben alakult tudatosan, előre eltervezetten a felkelés? E kérdéseknek komoly politikai jelentősége volt az ellenzék számára. A „spontán megmozdulás” ugyanis egyszerre jelenthetett legitimáló erőt és felmentő ítéletet, míg a „tervezett elhatározás” a korszak kontextusában egyszerre lehetett megfontolt, manipulatív szándék és a rendszert megváltoztatni akaró, új erőket mozgósító intellektuális erő.

Az 1986-os év fordulópontnak tekinthető a történeti emlékezésben. A harmincadik évforduló után a forradalom lassan visszakerült a közbeszédbe. A közvetlenül a rendszerváltás előtti megemlékezések már a történelem részeként tárgyalták a forradalmat: 1988–89-re vált a forradalom végképp a múlt részévé. Az 1986-os ellenzéki konferencia időpontja ebből a szempontból hátrákos volt: az ott zajló viták még egyszerre hordozták magukban a múlt „folytatásának” és lezárásának lehetőségét. Kis János 1987-es értékelése szerint: „1956–57 fordulója még nem történelem. A magyar társadalom még nem emésztette meg akkori, totális vereségét. S a hatalom sem szabadult meg győzelmének teherételteitől. A gazdasági és politikai válság, amelybe Magyarország a 80-as években mindinkább belesüllyedt, a harminc éve létrejött restaurációs rezsim válsága. A restauráció az utópiák birodalmába száműzte a forradalom alapvető követeléseit: a semlegességet, a többpártrendszert, a gazdasági önkormányzatot. A magyar társadalom mozgása ily módon visszaszorult az 1947 táján kijelölt kényszerpályára, amelyen nincs mód felzárkózni az európai fejlődés fő vonalához. [...] Ám a 80-as évek válsága más módon is összefügg az 1956–57-es restaurációval. Akkor alakult ki a hatalom máig uralkodó politikai stílusa. Kádár János és környezete életre szóló tanulságokat vont le az 1956. november 4-e előtti és utáni politikai harcokból, s ezeket sem a konszolidáció, sem a gazdasági reform, sem a 70-es évek visszakoázása, sem a 80-as évek elejének újabb reformkurzusa során nem vizsgálták felül. A mai válság nem csupán a rendszeré – közelebbről nézve ez az 1956–57-ben rögzített hatalomgyakorlási elvek válsága.” (Kis, 1992 [1987]: II. 617).

A gazdasági és politikai válságból tehát csak úgy lehet kilábalni, ha a társadalom megszabadul az '56-os forradalmat leverő restaurációs rezsimtől. A válság nem egyes szférák elszigetelt krízise, hanem a rendszer egészének válsága.

Amikor bő egy évvel később, 1988 júniusában megalakult a Történelmi Igazságtétel Bizottsága (TIB), az ellenzéki szereplők már túlléptek a pusztá megemlékezésen. A TIB vezetői leszögezték, hogy fontosnak tartják az egész 1945 utáni történelmi korszak, a forradalom tárgyilagos feldolgozását (*Demokrata*: 1988: 6.). Mindez az események radikális felgyorsulását jelezte. Ami 1986 végén még az ellenzék vezetői számára is távoli ábrándnak tűnt, 1988 nyarára a megvalósulás küszöbére érkezett. 1989-ben lezajlottak a kerekasztal-tárgyalások a hatalom és az ellenzék között, új alkotmányt fogadtak el, kikiáltották a köztársaságot, majd 1990-ben a szabad választások eredményeként létrejöhett a pluralista demokrácia.

Mindez nem a „történelmi igazságtétel” problémájának háttérbe szorulását jelentette, inkább funkciója megváltozását. Az igazságtétel gondolata a múlt történelmi feldolgozásától, az emlékezés politikai szempontú hasznosítása felé mozdult el. A *Demokrata* 1988 júniusában megjelent '56-os különszáma külön figyelmet fordított a hatalom által fenntartott történelem-hamisítások tudatosítására. Mint írták: „viták és találgatások folynak a Rajk-per háttéréről, miközben a nemzetközileg is fogalommal vált konstrukciós per iratait – ha ugyan meg nem semmisítették őket – ma is hét lakat alatt őrzik. És mindmáig sűrű homály fedi a Rajk-per előtti és utáni konstrukciós pereket is” (*Demokrata*, 1988: 5.).

Ami pedig a reflektált emlékezetet illeti, fel kell tenni a kérdést: kinek az emlékezetéről van szó? 1989-ben mind az új, demokratikus politikai elit, mind pedig a politikailag aktív értelmiségiek között sokan akadtak, akik közvetlen történelmi és politikai kapcsolatot láttak 1956 és 1989 között. Ez azonban nagyrészt elméleti konstrukció volt. Mint arra a magyar forradalom monográfusa, Bill Lomax felhívta a figyelmet, forradalmak akkor jönnek létre, amikor az egyszerű emberek a nyilvánosság arénájába lépve aktívan bekapcsolódnak a történelmi események formálásába. „De a forradalmak lezajlását követően gyakran az értelmiségi vagy politikai elit az, amely a dicsőséget learatja. [...] A forradalmak történetét nem aktív kiobbantóik, a néptömegek írják meg, hanem értelmiségi szóvivőik, politikai vezetőik, tehát azok, akiket a végén a forradalmakkal azonosítanak.” (Lomax, 1984: 3.). Ők azok, akik megteremtik az emlékezés nyelvi, fogalmi, és vizuális kereteit, akik létrehozzák az események – később kanonizált – narratíváját.

BUDAPEST-PRÁGA-VARSÓ

A földalatti ellenzéki lapokban többször naprendre került a kelet-európai csatlós országok történetének három fordulópontja – a magyar 1956, a csehszlovák 1968 és a lengyel 1981 – összehasonlítása. E cikkekben leginkább arról esett szó, hogy milyen eredményt hozott a három forradalmi folyamat. A *Beszélő*

szerint 1956 jelentőségének felismerése hosszú ideig tartott, mert a kelet-közép-európai reformértelmiség a magyar forradalmat előbb csak nemzeti felkelésként definiálta, és csupán az 1980–81-es lengyel események fényében értékelte valódi demokratikus forradalomként. „Az 1968-as csehszlovákiai intervenció és az aktív demokratikus ellenzék létrejötte között eltelt évtizedben a marxista szellemű ellenzékiek 1956-ot »legfeljebb« nemzeti felkelésnek ismerték el, társadalmi forradalomnak nem, és úgy vélték, hogy – ellentétben a Prágai Tavasszal – a magyar népfelkelés nem hozta közelebb az »emberarcú szocializmus« vágyképét. A marxi szocializmuseszmény megrendülése, az önkorlátozó forradalom bibói eszméjének felfedezése, s lengyelországi reményességének átsugárzása kellett hozzá, hogy 1956-ot a máskéntgondolkodók különféle csoportjaival demokratikus ellenzékké egyesülő hajdani reformmarxisták is a maguk hagyományának és igazi forradalomnak tekintsék. A huszonöt éves évforduló ezt a fordulatot reprezentálja, és ennyiban is különbözött az állami évfordulók örökhétfőitől: nemcsak jubileum volt, hanem maga is esemény, egy tettenérhetetlen folyamat ünnepi megvilágosulása.” (Kőszeg, 1992 [1982]: I. 97.).

Az egyik 1956 után több évre bebörtönzött ellenzéki író, Eörsi István ennél tovább ment, amikor úgy érvelt, hogy egyedül az 1956-os magyarországi népfelkelés szállt szembe ideológiai síkon is a kommunista rendszerrel. A magyar forradalmárok a létező államszocialista rendszer helyett demokratikus szocializmust, népképviselési demokráciát, munkástanácsokat és az állami tulajdon köztulajdonba vételét követelték. Eörsi szerint az ezt követő két konfliktusban már nem annyira az eszmék álltak a középpontban. Mindez természetesen vitatható, hiszen 1968-ban, a Prágai Tavasz idején még virult a demokratikus szocializmus szelleme, 1981-ben Lengyelországban pedig megjelent a demokrata, keresztényszocialista köztársaság gondolata (vö. Garton Ash, 1990; Mitrovits, 2010; Mlynar, 2008; Staniszkis, 1984 stb.). Magyarországon a kommunista hatalom a konszolidációért cserébe anyagi juttatásokat ígért, de ezt Csehszlovákiában és Lengyelországban már nem tehette meg.

„Igazi legitimitációt az uralmi struktúráknak már csak a megszerezhető vagy hihető módon kilátásba helyezett javak és juttatások nyújthatnak. Ezt a fordulatot Európa-szerte nem 1956, hanem a gyönyörű és balvégzetű 1968-as év hozta meg. Ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy nincs olyan Prágai Tavasz, és nincs olyan párizsi vagy nyugat-berlini diákmozgalom, mely a »valóban létező« szocializmusból szocializmust tudna csinálni, vagy felszámolhatná a kapitalizmus visszasságait. [...] Ezt a vereséget ismételte meg Kelet-Európában más történelmi és szervezeti feltételek között 1981 decemberében a lengyel munkásság, amikor a csínytevő Jaruzelski messzehangzó – „Én vagyok a kisebb rossz!” – kiáltással lecsapta neki a fejét” (Eörsi, 1992 [1986]: II. 530.).

A népi ellenzéki csoportosuláshoz tartozó Csurka István is a magyar forradalom egyedisége mellett érvelt. Szerinte „a forradalom nemzeti követke-

ményei teszik ezt a különbséget. Ez a forradalom volt mindmáig az első és a legnagyobb explózió. Ez a robbanás természetesen nem lehetett önkorlátozó. Ami követte Csehszlovákiában és Lengyelországban, az már az volt.” (Csurka, 1992 [1987]: III. 29.). Csurka szóhasználata, az „önkorlátozó forradalom” azért is érdekes, mert – azon túl, hogy Jadwiga Staniszkis kifejezésére utalt (Staniszkis, 1984) – néhány évvel később éppen a magyar, tárgyalásokon alapuló posztkommunista átmenetet illették ezzel a jelzővel, utalva a kerekasztal-tárgyalások formális szabályaira és a résztvevő felek egyenlőségére (Bozóki et al. 1999–2000).

A három közép-európai rendszerválság összehasonlításában Kis János a válság után megszilárdult rendszerek különbségeire koncentrált. Elsők között vette észre, hogy Lengyelországban a rend helyreállítása után a hatalomgyakorlás más eszközeit vetették be, mint a korábbi restaurációk esetén. „Magyarországon 1956 novembere, Csehszlovákiában 1968 augusztusa után hiánytalanul restaurálták a szovjet mintájú politikai rendszert. [...] Fél évvel a megszállítás után összehangolt társadalmi ellenállásra gondolni sem lehetett. Miként forradalmában, Lengyelország ellenforradalmában is eltér a korábbi példaktól. Bár Jaruzelskiék is azért hirdették ki a szükségállapotot, hogy a régi rendet visszaállítsák. Megszilárdították a párt- és kormányapparátusok hivatali tekintélyét, betiltották a legfontosabb független társadalmi szervezeteket, felszalták az önállósult alkotói szövetségek java részét. De három évvel 1981 decembere után ez a folyamat távolról sem befejezett és most már nem is valószínű, hogy valaha befejeződik.” (Kis, 1992 [1984]: II. 13.).

Bár a szerző a lengyel változásokról beszélt befejezetlen folyamatként – mert a lengyel hatalomnak már nem volt ereje a teljes körű restauráció végrehajtásához – a *Beszélő* más számaiból az derült ki, hogy a hozzászólók 1956-os forradalmat is lezáratlan, befejezetlen társadalmi élménynek tekintették. Úgy tartották, hogy a magyar kommunista rendszernek csak a kényszerítő ereje volt meg a restaurációhoz, legitimitása hiányzott, míg a lengyelnek már sem ereje, sem legitimitása nem volt hozzá. És ez így is maradt egészen az 1980-as évek végéig.

MAGYARORSZÁG, KÖZÉP-EURÓPA, EURÓPA

Azzal kapcsolatban, hogy Magyarország és a magyar nemzet határai nem esnek egybe – ami hosszú idő óta politikai konfliktusok forrása – az ellenzék körében két gyökeresen eltérő álláspont formálódott ki. E két álláspont visszavezethető a magyar értelmiség soraiban már korábban meglévő, s 1956 után újraéledő ún. „népi” és „urbánus” csoportok különállására (Bozóki, 2015).

A szamizdatlapok a politikai válság elmélyülésével és a demokratikus ellenzék fokozatos megerősödésével párhuzamosan azonosították a mozgalomban újra erőre kapó két irányzatot. Szabó Miklós történész szerint „a népi oldal

legfőbb céljának azt tekintette, hogy kieszközölje a hivatalos magyar »népi demokratikus nacionalizmus« létrejöttét. [...] Az urbánus álláspont képviselői viszont úgy látták, hogy ha csatlakoznak a hivatalos antinacionalizmushoz [...] akkor talán áthallásos szövegekben elmondhatnak valamit a levert forradalom demokratikus eszméiről. Erre a népi tábor nem látott lehetőséget” (Szabó, 1992 [1988]: III. 503.). A *Beszélő* hasábjain az urbánusok leginkább a nemzet országhatárokon kívül élő tagjainak jogfosztottságát tették szóvá, míg a népi irányzat tagjai a fennálló helyzet következményeként egyenesen a „nemzethalál” vízióját vázolták fel. Míg az előbbieket a nemzeti kérdés politikai oldalát tartották fontosabbnak, addig az utóbbiak a „kultúrnemzet” fogalma köré építették gondolatmenetüket. A szlovákiai magyar kisebbséghez tartozó Duray Miklós ezzel összefüggésben így írt: „Bennünket, magyarokat e kérdéskomplexumban elsősorban a történelmi Magyarország feldarabolásával kisebbségbe kényszerített magyarság sorsa érdekel. Nem csupán amiatt, hogy méretében ez a beavatkozás igazságtalan és jogsértő volt, de azért is, mert mindmáig döntően befolyásolja a magyar nemzet és a szomszéd nemzetek kölcsönös kapcsolatát, tehát a közép-európai politikát” (Duray, 1992 [1988]: III. 370.).

A népi radikális Csurka István szerint azonban „vannak, akik kárörvendve nézik ezt a folyamatot, akiknek megannyi tettük éppen ennek a halálfolyamatnak az elősegítésére irányul, de éppen a folyamatba helyzetett etnikum felszámolásának a zavartalan folytatása érdekében leplezik kárörvendésüket, sőt megbélyegzik – mint nacionalistát – azt, aki a magyar nemzethalálról szól” (Csurka, 1992 [1987]: III. 23.). A magyarság azonban nem minden hozzászóló szerint alkotott homogén egységet. Tamás Gáspár Miklós, az erdélyi származású, Magyarországra 30 éves korában áttelepült filozófus, a magyarok román csúfnévét, a ’bozgor’ használta magyarországi tapasztalatainak leírására: „Azt hittem, hogy magyar lehetek anélkül, hogy bozgor lennék egyszermind. Darab ideje gyanakszom már, hogy ez bizony önáltatás volt. [...] Ördög tudja, mi volt a baj velünk, bozgorokkal. Hang- és taglejtésünk urbánus, de vidékiesen magyar, szabadelvűségünk magyar, de protestáns, nehézkességünkön meglát-szik, hogy e század minden magyar forradalmából és ellenforradalmából ki-maradtunk. A huszadik századi modern magyarság nekünk, mi tagadás, olvasmányélmény; kultúránk közös, de diktátoraink nem azok” (Tamás, 1992 [1988]: III. 221.).

A hozzászólók szerint a magyar nemzet a korábbi évtizedekben olyan problémákkal küzdött, amelyek mind összefüggenek a trianoni határokkal. Úgy vélték, a határon túlra szakadt magyarok – legfőképpen Romániában és Csehszlovákiában – törvényes jogaiktól megfosztva élnek. Bár ebben minden hozzászóló egyetértett, a jelenség okát másban jelölték meg. A népi irányzat szerint a jogfosztottság oka a magyarországi magyarok kulturális és erkölcsi hanyatlása volt, amely megakadályozta őket abban, hogy eredményesen lépjenek fel kisebbségben élő társaik védelmében. Az urbánus álláspont szerint azon-

ban a jogfosztás oka a politikai rendszerek elnyomó voltában keresendő. Az államszocialista berendezkedés nem biztosította a szólásszabadságot, amely a kisebbségek kulturális és jogi érdekérvényesítésének alapvető eszköze. Ugyanakkor rámutattak, hogy a legitimitás hiányával küzdő diktatúra úgy próbált némi népszerűsége szert tenni, hogy a kisebbségben élő magyarokat szemelte ki áldozatként nacionalista propagandája számára. A kialakult helyzetért a kádári magyar politikai vezetés is felelős volt, mert nem állt ki a határontúli magyarok érdekeinek védelmében. Míg tehát a népiek számára a magyar kérdés kulturális természetű volt, az urbánusok számára elsősorban politikai probléma.

A magyarság itt tárgyalt problémájával szorosan összefüggött Közép-Európa értelmezésének kérdése, hiszen a régió országai közötti ellentétek mindig befolyásolták külpolitikájukat. Többen föltették a kérdést: létezik-e Közép-Európa, és ha igen, hol vannak a határai? A *Beszélő* egyértelműen igennel felelt: Közép-Európa nem állampolitikai szinten, de társadalmi és személyes megközelítésben, történelmi egységként létezik: „az ilyen találkozások és érintkezések Közép-Európa múltjában számosak. Történelmünk egy része közös, kulturális tradícióknak vannak közös rétegei” (Radnóti, 1992 [1987]: III. 54.). Közép-Európa az ellenzék számára elsősorban kulturális egységként létezett. Radnóti Sándor szerint „Közép-Európa a keleti blokkban a Nyugat utáni vágyként jelenik meg, szovjetellenes kísérőzöngékkal. A megosztott Európa különbségét – ha eltekintünk Berlintonól, ettől az eleven sebtől – semmi nem jelképezi jobban, mint Bécs és Budapest vagy Bécs és Prága különbsége. Nem képzelhetjük, hogy nem létezik e különbség: ez részünkről, kelet-európaiak részéről öncsalás, a nyugat-európaiak részéről bántó tapintat volna. Ha bármilyen virtuális egység – Közép-Európa ma is az – azt a célt szolgálja, hogy egy szép álmot nevében elpalástolja ezeket a különbségeket, akkor a megértés fölületes, a közeledés látszólagos marad.” (Radnóti, 1992 [1987]: III. 54.).

De Közép-Európa újabban definiált és mesterségesen fenntartott politikai-katonai egység részeként is létezett, mint a kommunista országok szövetségének alárendelt és a Varsói Szerződés által uralt terület. Konrád György szerint: „életünket és gondolkodásunkat nyomasztóan meghatározza a Kelet-Nyugat-skizofrénia. Napjaink uralkodó társadalmi-politikai valósága már nem a nemzetállam, hanem a tömbállam. Nem a társadalmi valóság határozza meg a katonai valóságot, hanem megfordítva.” (Konrád, 1992 [1985]: II. 223.). Az ellenzékiek szerint Közép-Európát nem Jalta hozta létre, már jóval korábban létezett, és létét közös történelmi tapasztalatok határozták meg. Ám az államszocialista rezsim bevezetése élesen meghúzta a határait, amennyiben ráerőszakolta politikai berendezkedését és a „Nyugat” ellenpólusaként illesztette be a hidegháborúban definiált bipoláris világképbe. Ez utóbbi definíciót végül a közép-európai népek is elfogadták, mert megegyezett tapasztalataikkal. Ők azonban a hivatalos propaganda által leírt ideális társadalmi berendezkedés helyett a

szabadság hiánya által definiált Közép-Európát látták maguk körül. „Mert azt is látni kell, hogy Európa valóban nem is a hazánk. Már több mint negyven éve mindent elkövetett a pártvezetés, hogy ne is legyen az. Csak bele kell olvasni az elmúlt idők újságjaiba, és máris bárki láthatja, milyen következetesen zárkóztunk el a világtól, fordítottunk hátat mindennek, ami Nyugatról jön.” (Vass, 1992 [1988]: III. 393.).

Az izolációt Nyugat-Európa viszonylag könnyen elfogadta. „Ami az Elbától Keletre van, Nyugaton már a meteorológiai térképek szerint sem Európa többé, hanem állati gazdaság.” (Barna, 1992 [1985]: II. 244.). A Vasfüggönytől keletre megszűnt Európa. Így a kettéosztottság a szamizdat szerzői szerint nemcsak a szocialista típusú rendszerekben élők hibája volt, hanem azé a Nyugat-Európáé is, amely lemondott a földrész másik felében élőkről.

A TABUK MEGDÖLNÉK: A MAGYAR KISEBBSÉGEK, A MAGYAR ZSIDÓSÁG ÉS A POLITIKAI EMIGRÁCIÓ

Az államhatárokon kívül élő magyar kisebbség kérdése az összes magyar kormány számára megkerülhetetlen téma volt az első világháború óta. A kommunista hatalomátvétel után a Rákosi-rezsim a tabusítás taktikáját alkalmazta: számára nem léteztek a kisebbségek. A téma ignorálását a sztálinista rendszer két okból tehette meg: az egyik a kommunista ideológia nemzetközi jellege volt, amely nem nemzeti egységekben, hanem osztályokban gondolkodott. Eszerint a magyar nemzeti érdekeknél előbbre valók voltak a nemzetközi proletariátus közös céljai. A másik ok, mely lehetővé tette a magyar kisebbségek problémáinak ignorálását a rendszer antifasiszta jellegéből adódott. Miután a kommunista berendezkedés önmagát a hitleri rendszerrel állította szembe, az egyértelműen fasisztaként definiált Horthy-kor revizionista politikai trendjei természetesen kívül estek a külpolitika akár csak elviekben lehetséges irányán. Minden, a magyar kisebbségek jogaiért síkra szálló, vagy sérelmeiket hangsúlyozó politika magában rejtette annak veszélyét, hogy hasonlóan tartják majd az egykori Magyarország második világháborús tragédiájához vezető külpolitikájához. Emiatt is igaz, hogy az 1950-es évek végéig gyakorlatilag „nem beszélhetünk önálló magyar külpolitikáról” (Kántor, 2008:184.).

Ez a helyzet az 1960-as években változott meg, amikor is a kádári vezetés újra felfedezte a kisebbségi kérdést. Az ún. „kettős kötődés” elve alapján azt hangoztatták, hogy a nemzetiségek egyrészt kötődnek az anyanemzethez kultúrájuk és hagyományaik folytán, ugyanakkor állampolgárságuk a másik ország törvényes rendjének betartására kötelezi őket. A „be nem avatkozás” elve értelmében ugyan nem tették publikussá a magyar kisebbségek helyzetét befolyásoló külpolitikai törekvéseket, ám zárt ajtók mögött ekkor már tárgyalásokat folytattak – elsősorban kulturális és oktatási téren – a román és cseh-

szlovák vezetőkkel. De a blokk egységének megőrzése érdekében magyar vezetők részéről soha nem hangzottak el olyan kijelentések, amelyek a magyar kisebbségek rosszabbodó helyzetéről, az ellenük hozott diszkriminációs intézkedésekről szóltak volna.

A demokratikus ellenzék tagjai a fenti megközelítést elfogadhatatlannak tartották. Már a *Beszélő* első két száma összeállítást közölt a csehszlovákiai magyar kisebbségek történetéről az 1945-öt követő időszakban. Fényi Tibor periodizációja szerint a csehszlovákiai magyarság az 1944–48 közötti időszakban teljesen jogfosztott volt, de az 1948-ban megkezdett „sztálinista konszolidáció” sem javított számottevően a helyzetén: deportálások, kényszeráttelepítések és vagyonek Kobzások jellemezték az 1940-es évek végét. Az ezt követően megalakult Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kulturális Egyesületének (Csemadok) működését pedig a szlovák nacionalisták korlátozzák. Az 1965-öt követő időszakot a nacionalizmus erősödése jellemzi a kisebbségek kárára (Fényi 1992 [1981]: 35–40; [1982]: 83–89).

A szlovákiai magyar kisebbségek ügyének szószólói, Duray Miklós és Janics Kálmán többször is kifejhették véleményüket a *Beszélőben*, amely nemcsak önéletrajzi regényeik részleteit közölte, de egy Durayval készült interjú is. Eörsi István ezzel kapcsolatban jegyezte meg: „csak ezekből a könyvekből értesültem arról, hogy 1945-ben a csehszlovák állam hivatalosan és alkotmányosan faji alapra helyezkedett, deklarálta a szláv államot akart létrehozni, a nem szlávok teljes jogfosztásával. Most döböntött meg, hogy a magyar parasztokat kizárták a földreformból, és hogy a magyar lakosság 97 százaléka nemcsak választójogot nem kapott, hanem például nyugdíjat és betegsegélyt sem. Még különösebben érintett, hogy a kommunista vezetők nyíltan és büszkén vallották fajvédőnek magukat. Számomra azokban az években, kamaszkorom táján, a kommunizmus azért volt olyan vonzó, mert az összes születés meghatározta – osztályjellegű, nemzeti, faji – ellentétek megszüntetését ígérte; és lám, 1983-ban kellett megtudnom, hogy létezett olyan kommunista párt, mely már akkor is, a náciizmus leverésének évében, nemzeti és faji programot hirdetett.” (Eörsi, 1992 [1984]: I. 563.).

A csehszlovákiai magyar kisebbség helyzete mellett a romániai magyarok kapták a legnagyobb nyilvánosságot az ellenzéki sajtóban. Az ottani magyar értelmiség helyzetét dolgozta fel Nagy György statisztikai adatokat is felvontató elemzése, mely szerint 1966 óta a kisebbségi értelmiség szerepe a román közéletben nemcsak a nemzeti kisebbségek országos számarányához, hanem saját számbeli súlyához viszonyítva is tovább csökkent. „Az egyetemi és főiskolai végzettséget szerző kisebbségiek számaránya tovább romlott, s e folyamat a magyar kisebbséget különösen aggasztó mértékben sújtja.” (Nagy, 1992 [1984]: I. 599.). Tamás Gáspár Miklós azzal vádolta a kádári vezetést, hogy az irányított és cenzúrázott magyar nyilvánosság főleg Romániával kapcsolatban hallgat. „Óvatosan ironizálnak az ottani éhínségen, semmitmondóan kacsin-

gatnak a semmibe az erdélyi magyar irodalom tárgyalásakor, de sem a nyomorról, sem a magyarok elnyomásáról nem esik szó. [...] A legfontosabb azonban egyáltalán nem kap hangot: az együttérzés, a részvét, a fölháborodás.” (Tamás, 1992 [1982]: I. 147.).

A népi értelmiség vezéralakjának tekintett Csoóri Sándor költő szerint Trianon volt az oka a neurózisnak, a tudathasadásnak, a közép-európai népek szembenállásának. Ezzel együtt Csoóri esélyt látott abban a változásban, ami Magyarországon 1956 után történt. Úgy vélte, hogy a nemzetközi politikában „végre hisznek nekünk”, ami egyszerre következménye a forradalomnak és a forradalom utáni gazdasági reformoknak. Ebben a helyzetben szerinte eljött az ideje annak, hogy a magyar politikai vezetés és az értelmiség kiálljon a határon túli magyarokért (Csoóri, 2005: 48–58.).

A kisebbségi témához kötődően, de más megközelítésből került a *Beszélő* történelmi témái közé a Kádár-rendszer másik nagy tabuja: a magyarországi zsidók ügye. A marxi értelmezés szerint a zsidó identitás – legyen az kulturális, vallási, vagy nemzeti jellegű – a kapitalizmus káros folyamatainak eredménye. Így Marx szerint a szocializmus győzelme esetén az antiszemitizmussal együtt a zsidókérdés is el fog tűnni. Ebből a szempontból tehát a marxizmus nem szakított a tizenkilencedik század nemzeti mozgalmainak asszimilációs paradigmájával, amely a zsidók beolvadását követelte a többségi társadalomba. Ezzel szemben a kelet-közép-európai államokban sem a zsidóság nemzeti liberális típusú asszimilációja, sem pedig az antiszemitizmus nem szűnt meg létezni, ami nyilvánvalóan feszültséget keltett az elméleti alapelvek gyakorlati megvalósításánál. A Kádár-rendszer úgy oldotta fel ezt az ellentmondást, hogy a problémát egyszerűen nem létezőnek minősítette. Azt hangoztatta, hogy az 1956-os „ellenforradalom” számos antiszemita megmozdulásnak is teret adott, de az azt követő konszolidáció kiszorította ezeket a hangokat (*Ellenforradalmi erők*, 1957). A rendszer elfogadta ugyan az izraelita egyház létét és szigorúan ellenőrzött keretek között működni is engedte azt, de nem ismerte el a nem vallásos zsidó identitás lehetőségét és kifejezetten tagadta az antiszemitizmus továbbélését Magyarországon.

E tabu továbbélését a *Beszélő* elutasította. Egyrészt felhívta a figyelmet 1956 azon zsidó szereplőinek sorsára, akiket származásuk vagy identitásuk miatt sújtottak szigorúbb ítélettel. „Származása okozta Földes Gábor, a győri színház kommunista múltú, tehetséges rendezője vesztét. Noha neves pályatársak jártak közre az érdekében, s mindenki tudta, hogy Földes nem bujtogatott népi-ítéletre, épp ellenkezőleg, menteni próbálta a tömeg közé tüzelő ÁVH-sokat, akiket később meglincseltek, az Elnöki Tanács úgy döntött: nem volna jó hatású, ha annyi halálraítélt közül épp egy zsidó kapna kegyelmet Győrben.” (Kőszeg, 1992 [1983]: I. 422.).

Amikor a nyolcvanas évek közepén a Salom békemozgalom nyílt levélben felhívást intézett a Magyar Izraeliták Országos Képviselőtézéhez a magyar–zsidó

viszony újradefiniálását sürgetve, a szamizdat *Beszélő* nemcsak a felhívást közölte, de a témához beérkező több hozzászólást is. A nyílt levél követeléseinek kritikus elemzése mellett Kis János írása azt is leszögezte, hogy „a hatvanas-hetvenes évtized fordulója óta [...] a zsidó fiatalság körében megnövekedett azoknak a száma, akik vállalni kívánják zsidó mivoltukat, közösséget éreznek a világ zsidó diszpórájával és Izraellel, és magukénak vallják a zsidóság sajátos hagyományait. Az ő igényeiknek ad most hangot a Salom, amikor szakít az asszimiláció több mint száz éve vallott sarkitételével: »Amikor elismerjük az egyén jogát az asszimilációra, a magyar zsidóság egészére nézve azt valljuk: nem asszimilálnia, hanem integrálnia kell az e hazában élő társadalomba.« Azaz, a zsidók és nem zsidók közötti különbség teljes elmosódása helyett arra kell törekedni, hogy a zsidó hagyományok ápolásán és továbbfejlesztésén alapuló, külön zsidó kisebbség, mint egész találja meg a helyét a magyar társadalom életében.” (Kis, 1992 [1984]: II. 58.). Ez tehát Kis szerint nem jelenthet teljes asszimilációt sem, legalábbis nem úgy, ahogy a hivatalos propaganda állította. Azért nem, mert „bár a hazai zsidóság szinte teljesen elmagyarosodott, környezetük változatlanul felismeri és megkülönbözteti a zsidókat. Ezért a teljes asszimilációra törekedni hiú fáradozás; csak bizonyítási kényszerhez, kisebbségi érzésekhez, megalázó lelepleződésekhez vezethet.” (Kis, 1992 [1984]: II. 59.).

A rendszer egy másik érzékeny pontja a külföldön élő magyar emigráció tevékenysége volt. Közvetlenül 1956 után a hivatalos kommunista álláspont az emigrációban élő magyarokat két csoportra osztotta. Az 1945–47-es időszakban elmenekülteket a „Horthy-rendszer fasiszta beállítottságú támogatóiként” jellemezte, míg az 1956–57-es emigránsok magától értetődően „ellenforradalmárok” voltak. Kezdetben érzékelhető volt e két csoport ideológiai egybemosására való törekvésük is. Az ellenzék azonban nemcsak hogy nem osztotta a hatalom álláspontját, de annak ellentmondásait is azonosította: „1945 óta több mint egymillió magyar állampolgár hagyta el Magyarországot a szocializmus erőszakos megteremtését végigkísérő történelmi fordulatok és társadalmi megrázkódtatások következményeként. Döntő többségük azért kényszerült emigrációba, mert a kialakulóban levő, majd megszilárdult szocialista rendszer ellenségnek tekintette őket, és e megítélésének életveszélyes fenyegetésekkel, börtönbüntetéssel, embertelen kínzásokkal, foglalkozásuk gyakorlásának megakadályozásával, távollétükben hozott szigorú bírósági ítéletekkel adott nyomatékokot. Az emigránsok hivatalos magyarországi megítélése a hatvanas évek végéig lényegében nem változott: az egész magyar emigrációt szélsőségesen jobboldali, reakciós, fasiszta, ellenforradalmi tömörülésként jellemezte a kommunista propaganda. A hetvenes években a nagyhatalmak közötti enyhülési folyamat, illetve a helsinki egyezmény hatására az emigráció globális elítélésének a helyébe egy némileg árnyaltabb felfogás lépett, amely a Nyugaton élő magyarságot felosztotta jókra és rosszakra. Jónak minősült mindenki, aki hajlandó volt a magyarországi hivatalos szervezetekkel együttmű-

ködni az általuk megszabott feltételek között, és rossznak az, aki ezt elutasította.” (Orosz, 1992 [1986]: II. 501.).

A szamizdat irodalom a magyar emigrációban írott műveket a magyar kultúra szerves részeként tartotta számon. Ezek a művek azonban szinte kivétel nélkül a betiltandók kategóriájába tartoztak a rendszer képviselőinek értékelése alapján.

A GAZDASÁGPOLITIKA MEGÍTÉLÉSE

A magyar szamizdat lapok többsége élénket követte a gazdaságpolitikai alternatívák kidolgozását. Az 1968-as magyar „új gazdasági mechanizmus” történetének feldolgozása már a rendszerváltás előtt megkezdődött, és számos átfogó dolgozat született a témában (Vö. Berend, 1988; Lengyel, 1989; Pető & Szakács, 1985, Ungvárszki, 1989; Kornai, 1993). A magyar gazdasági reform történetének kezdőpontja 1963-ra tehető, amikor Nyers Rezső KB-titkár létrehozott egy informális közgazdasági tanácsadó testületet a reform elindítására. Az ő javaslataik nyomán született később meg az átfogó gazdasági reformtervezet. A változtatásokra azért volt szükség, mert a hatvanas évek közepére a szovjet blokk országaiban nyilvánvalóvá vált a gazdasági növekedés lelassulása. Ehhez hozzátartozott a mezőgazdasági termelés elégtelensége, a műszaki és tudományos fejlesztések területén jelentkező lemaradás, illetve a fizetési egyensúly megbomlása. Ezek a jelenségek már csak azért is zavarba ejtők voltak, mert a szocialista propaganda szerint a KGST-országok gazdasági és ipari színvonala a már közeli jövőben utolérte volna a kapitalista országokét. Az MSZMP VIII. kongresszusa 1962-ben például kimondta, hogy „1960 és 1980 között a nemzeti jövedelmet megnégyszerezzük... az ipari kibocsátás ötszörösére növekszik majd... [és] az ipari termékek nagyobbik része eredendően magas technológiájú lesz. 1980-ra az egy főre jutó fogyasztás Magyarországon magasabb lesz, mint a fejlett kapitalista országokban.” (MSZMP, 1963: 579).

A hivatalos várakozásokkal ellentétes, kedvezőtlen gazdasági tendenciákra adott válaszként vezették be a gazdaságirányítási reformot az NDK-ban 1963-ban, a Szovjetunióban és Csehszlovákiában 1965-ben, Magyarországon pedig 1968-ban. A magyar reform a mezőgazdaságban kezdődött, a háztáji gazdaságok engedélyezésével. Ám a szovjet blokkban az 1968-as csehszlovák demokratizálódás reakciójaként tovább szigorították az elnyomó politikát, s ez nem kedvezett a magyarországi reform túlélési esélyeinek. A magyar politikai vezetés – bár Kádár még a Varsói Szerződés csapatainak intervenciója után is hivatalosan elkötelezte magát a reformok folytatása mellett – politikai hátracra kényszerült a hetvenes évek elején. Ezt a fordulatot hivatalos álláspontként sosem ismerte be. Szót ejtettek ugyan „javító intézkedésekről” és „átmeneti nehézségekről”, de ezek közel sem jeleztek akkora krízist, mint ami be-

következett. A hetvenes évek elejére „Kádár számára világossá vált, hogy a 1968-as reformkurzus nem folytatható, s a szovjetek fejeket is követelnek” (Huszár, 2006: 197). Kádár a Politikai Bizottság megosztottságát kijátszva végül csak Nyers Rezsőt és Fock Jenőt menesztette posztjáról, amivel elérte, hogy ő maga a helyén maradhatott. E fejleményeket az ellenzéki *Beszélő* is azonosította. Kis János szerint „a külső fordulat, Csehszlovákia megszállása, időben előre hozta a döntési kényszert. 1969-től a brezsnyevi retorikán felbátorodva támadásba lendültek a reform természetes ellenfelei: a piaci versenytől fenyegetett nagyvállalatok vezetői, a területi pártapparátusok, az ágazati minisztériumok, a szakszervezeti főnökök. A kádári vezetés nem vállalta a harcot. Szüntelenül hátrált a reformellenes koalíció előtt, pedig ez annyira gyöngye volt, hogy – dacára a Moszkvából kapott bátorításnak – nem tudott egyértelmű vonalat kialakítani, és 1972–74 közötti politikai győzelme után azonnal szétesett. Kádár megint megszilárdíthatta helyzetét, s megint a mérleg nyelvévé válhatott.” (Kis, 1992 [1987]: II. 617).

Az 1970-es évek gazdasági visszaeséséből való kiútkeresés viszont életre hívta az új reformnemzedéket. A politikai tartalékok kimerültek, a rendszer társadalmi elfogadottsága egyre csökkent. „Ahogy a hangsúly áttevődött a második gazdaságra, egyre világosabbá lett, hogy a javulásnak előbb-utóbb bele kell ütköznie az önkizsákmányolás biológiai határaiba. Megmutatkozott, hogy jelentős rétegek számára ez az út eleve nem járható; újfajta és növekvő súlyú egyenlőtlenség kezdett kirajzolódni.” (Kis, 1992 [1987]: II. 617).

Azzal szemben tehát, amit a hivatalos politika hangoztatott – hogy a nehézségek átmeneti jellegűek és az ország folyamatosan halad előre „a szocializmus építésének útján” – a demokratikus ellenzék egyre inkább azt állította, hogy a problémák a rendszer természetéből adódnak. A Kádár-rendszer azáltal biztosította saját legitimitását, hogy újabb és újabb politikai engedményeket tett és igyekezett növelni az életszínvonalat. Ám e növekedés forrásai – amelyek eleinte az olcsó szovjet nyersanyagok, később pedig a nyugati hitelek voltak – a hetvenes évek végére elapadtak. A rendszer csak úgy tudta volna elhallgattatni az elégedetlenkedőket, ha újabb politikai kedvezményeket adott volna. Ezzel azonban a rezsim már önmagát számolta volna fel.

Mindezzel együtt szembeűnő, hogy a szamizdatlapok szerzői egészen az 1980-as évek végéig nem köteleződtek el a kapitalista gazdasági rendszer támogatása mellett. Írásaikból inkább egyfajta vegyes rendszer melletti szimpátia olvasható ki. Ebben nem különböztek a reformközgazdászok többségétől, akik a nyugati piacgazdaság helyett – részint kényszerűségből, részint meggyőződésből – sokáig a terv és a piac különböző kombinációinak kidolgozására törekedtek. Mivel sem a párt gazdasági reformerei, sem pedig az ellenzék felé húzó közgazdászok nem hirdették nyíltan a kapitalizmust, így ezen a területen volt a legkisebb gondolati távolság a szembenálló két tábor képviselői között. A Kádár-rendszer utolsó évtizedében alig akadt olyan hivatalos köz-

gazdász, aki védelmébe vette volna az ortodox tervezdaságot, ahogy sokáig az ellenzékiek sem pártolták a szabadpiaci kapitalizmust. A gazdaságtörténet és a követendő gazdaságpolitika megítélésében mutatkozott a legnagyobb átfedés a hatalom és ellenzéke között. A rendszer képviselői a folyamatos fejlődésre, ellenzéki gondolkodói pedig a törésekre és politikai hullámzásokra helyezték a hangsúlyt. Az alapvető kérdésekben való egyetértés gyakran személyek közötti átfedést is jelentett, hiszen sokszor ugyanazok vettek részt a párt- és kormányközeli műhelyvitákban, mint akik ellátogattak az ellenzék rendezvényeire (Kovács 1990).

KÖVETKEZTETÉSEK

A Kádár-rendszer egyik fő támasztéka a normalitás percepciója volt, amelyben a „normális” élet egyet jelentett az apolitikus élet lehetőségével. A normalitás tehát egyet jelentett a történeti reflexió hiányával. A korabeli állami média gyakran használta a normalizálás dezinformáló stratégiáját, amikor irracionálisként tüntette fel a szokatlan, „hősies” tetteket. Tenne ilyen normális ember? – kérdezték. Még a termelészövetkezeti államosításokat is úgy tüntették fel, amelyben az emberek nem kényszer és erőszak hatása alatt léptek be a térszekbe, hanem mert ezt diktálta számukra a józan ész. Hogyan is lehetett volna ez másképp? Akar-e épeszű ember egyedül dolgozni? Akar-e valaki az átlagtól eltérni?

Ahogy Magyarország közeledett a rendszerváltáshoz, úgy erősödött föl a demokratikus ellenzék hangja, és úgy vált egyre tarthatatlanabbá a hatalom propagandisztikus történetfelfogása. Az ellenzék kezdeti szándékát – közvetítő szerepet betölteni hatalom és társadalom között – fokozatosan felváltotta a rendszerellenes politizálás. 1987-től kezdve a Kádár-rendszer stabilitása végleg megingott és a magyar politika belépett a bizonytalanság korába (Csizmadia, 1995: I. 360.). A Kádár-rendszer bomlástermékeként néhány évig olyan „diszkurzív diktatúra” létezett (Csizmadia, 2001), amelyben a volt kommunisták, reformerek és ellenzékiek egyre inkább közösen vitatták meg a gazdasági reform lehetőségeit, a demokratikus átmenet lépéseit, és a jövő esélyeit. Habár az egypártrendszer *de jure* egészen az 1989 őszi új, köztársasági alkotmányig fennmaradt, a politikai pluralizmus *de facto* már 1987–89 között kialakult (Bozóki, 2003).

Amint e tanulmány elején erre már utaltam, a történeti folyamatok elemzése nem állt sem a *Beszélő*, sem a többi szamizdatlap érdeklődésének közép-pontjában. Mégis, az aktuális politikai kérdések ellenzéki diskurzusaiban így is sikerült néhány visszatérő történelmi motívumot azonosítani, amelyekből a demokratikus ellenzék hatalomtól független emlékezetének legfontosabb elemei kirajzolhatók. Mindezeket az alábbi táblázatban foglalom össze.

Téma	A rendszer hivatalos álláspontja	A demokratikus ellenzék álláspontja
<i>Történelem</i>	A történelem felvirágzása 1945 után kezdődött.	Nincs „felvirágzás”, de szintén az 1945 utáni időszakra koncentrál.
<i>A szocialista rendszer</i>	Az 1948-as „fordulat éve” teremtette meg a szocializmust, bár a Rákosi-korszakban voltak „hibák” és bűnös tévedések.	1948 az ellenzék és a demokrácia felszámolását jelentette, amit a Rákosi-korszak kegyetlen diktatúrája követett.
<i>1956</i>	Ellenforradalom volt.	Forradalom volt.
<i>A Kádár-rendszer</i>	„Aki nincs ellenünk az velünk van.”	Lényegileg nem történt szakítás a Rákosi-rendszer hagyományaival.
	Szigorú, de igazságos fellépések 1956 után.	Brutális megtorlások 1956 után.
	Kompromisszum a társadalommal.	Nem kompromisszum, hanem kapituláció.
<i>Gazdaság</i>	Egyenletes gazdasági fejlődés.	Nincs folyamatos fejlődés, hanem reformok, megtorpanások és válság-időszakok jellemzik.
<i>Társadalom</i>	A problémákat csak a múlt erői gerjesztik, a helyzet folyamatosan javul.	Megoldatlan kérdések, krónikus problémák: szegénység, egyházak, magyar emigráció, kisebbségek.
<i>Nemzet</i>	A nemzeti problémák a múlt maradványai, amelyek az internacionalizmus szellemében megoldhatók.	A magyar nemzet és a magyar állam területe nem azonos, ami politikai problémák forrása.
<i>Nemzeti kisebbségek</i>	A nemzeti kisebbségek problémái a múlt maradványai, amelyek az internacionalizmus szellemében megoldhatók.	Népi irányzat: a nemzeti kisebbségek kérdése kulturális és erkölcsi probléma. Urbánus irányzat: a nemzeti kisebbségek kérdése a politikai rendszerből fakadó probléma.
<i>Európa</i>	A kelet-európai szocialista világrendszer történelmi távlatban a nyugati kapitalizmus fölött áll.	Kelet és Nyugat megosztottsága 1945-nél korábbi keletű, kölcsönös tanulással leküzdhető.
<i>Közép-Európa</i>	A szocialista „népi demokráciák” országainak közössége a lényeg, a földrajzi elhelyezkedés és a kulturális hasonlóság kérdése másodlagos.	A meghatározó események: 1956, 1968, 1980–81. Magyarország, Csehszlovákia és Lengyelország: az ellenzéki kooperáció szükségessége.

Talán az egyik legszembetűnőbb jelenség, hogy a szamizdatban felmerülő, múltra vonatkozó utalások szinte kivétel nélkül az 1945 utáni korszakra korlátozódnak. Az elnyomó hatalom és a demokratikus ellenzék paradox módon hasonlított egymásra abban, hogy számukra a történelem, politikai értelemben 1945-tel kezdődött.

A 19. század emléke elmosódott, politikai relevanciája – az 1848. március 15-re emlékező diáktüntetések kivételével – elhalványult. Habár Kádárt a „kompromisszumok robotosának” feltüntetni igyekvő hivatalos propagandisták olykor megkísérelték a párt első titkárát Deák Ferenchez hasonlítani, valójában sem ez, sem a néha feléledő „Széchenyi vagy Kossuth”-vita nem jutott el politikai szintre. Noha a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány az 1960-as évekre már szerette volna elfelejteni forradalmi eredetét, odáig azért nem juthatott el, hogy a „mindennapok forradalmiságát” beáldozza a „haza bölcsének” tekintett Deák kanonizációjáért. Nem a 19. század eltérő megítélése jelentett konfliktust a pártállam és a demokratikus ellenzék között, mint ahogy Károlyi Mihály óvatos rehabilitációja sem vert nagyobb hullámokat az 1970-es években.

A trianoni békeszerződés megítélése – ha egyáltalán szóba került – mind a rezsim, mind pedig ellenzéke számára negatív volt. A Kádár-rendszer képviselői hivatalosan nem beszélhettek róla, és a konfliktust sokáig a színpalak mögött, a kommunista internacionalizmus szellemében próbálták feloldani. Az ellenzék a trianoni döntés által előidézett helyzetet geopolitikai értelemben lezártnak tekintette, elutasította a revánsizmust, és inkább a kisebbségben élő magyarok egyéni és kollektív jogainak érvényesítésére koncentrált. A Trianon-probléma azért sem állt a hatalom és ellenzéke történeti érdeklődésének homlokterében, mert a Horthy-korszak alapeszméje épp Trianon tagadása volt, és a Horthy-korszakot akkoriban senki nem kívánta vissza: sem a kommunisták, sem a demokraták (Vö. Kende, 1997; Egry, 2010, 2015). Mai szemmel szinte megmagyarázhatatlannak tűnik, hogy sokáig ugyancsak teljes csönd övezte a munkaszolgálatosok elpusztulását és a második magyar hadsereg doni pusztulását, az egész holokausztot, beleértve a vidéki zsidóság elhurcolását és a budapesti vészorkozakat. Úgy látszik ahhoz valóban a szólásszabadság és a demokrácia légköre kellett, hogy a huszadik század legnagyobb történeti traumáiról nyíltan beszélni lehessen és a múlttal való széleskörű szembenézés megkezdődhessen. A Kádár-rendszer nem akart, a demokratikus ellenzék pedig nem tudott ilyen súlyú kérdéseket széles társadalmi vita tárgyává tenni.

A fentiekhez hasonlóan a Horthy-korszak sem vált politikai viták tárgyává a hatalom és az ellenzék között, aminek evidens oka lehetett, hogy politikai értelemben egyikük sem akart „visszatérni” a Horthy-rendszerhez. A kommunisták olykor a Horthy-rendszer restaurátoraiként bélyegezték meg az 1956-os forradalom résztvevőit, amit a demokratikus ellenzék rendre cáfolt. A *Beszélő* és más szamizdatlapok nagy hangsúlyt helyeztek arra, hogy az 56-os

forradalom képét, mint diákok, értelmiségiek és munkások felkelését erősítsék, amely rétegek messze álltak a Horthy-rendszerrel. Míg a kommunista hatalom a Horthy-rendszerrel szemben határozta meg magát és csak szemérmesen határolódott el az 1950-es évek sztálinizmusától, addig a demokratikus ellenzék egyaránt szembenállt a Horthy- és a Rákosi-rendszer örökségével, valamint a Kádár-rendszerrel.

A szamizdat *Beszélő* 27 lapszáma közül csupán néhány esetben merültek fel – akkor is futólag – a kommunista hatalomátvételt megelőző történelmi események. Az egyik ilyen cikkben Eörsi István az 1956-os forradalmat követő időszakot az 1848-as leverett forradalom utáni elnyomással, a Bach-korszakkal állította szembe. Leszögezte, hogy „nekünk, ha becsületesen akarunk közeledni 1956 emlékéhez, a tökéletes másság tudatából kell kiindulnunk. Segítségünkre siet ezen a téren a hivatalos politika, amely a ferencjózsefi kortól eltérően meg sem kísérelheti, hogy a forradalmat bekebelezze a hagyományai közé.” (Eörsi, 1992 [1986]: II. 530.).

Amit a demokratikus ellenzék a Kádár-rendszer egyik legnagyobb bűneként tartott számon – hogy kirekesztette 1956-ot a nemzeti emlékezetből – bizonyos szempontból „segített” a másként gondolkodóknak. Arra figyelmeztette őket, hogy a forradalom követeléseinek még korlátozott formában sem valósultak meg. 1956 emléke így a legkisebb közös többszöröst jelentette a nyolcvanas évek végére pluralizálódó magyar ellenzék számára.

Jóval kevesebb szó esett az 1945-ös fordulatról. Nem bontakozott ki vita az ellenzékiek körében arról – amiről a rendszerváltás után már igen –, hogy fel szabadulásként és/vagy megszállásként kell-e értelmezni a háború végén bekövetkezett akkori rendszerváltást. Nem foglalkoztak a szamizdat szerzői az 1946. évi I. törvénnyel, amely gyakorlatilag létrehozta a köztársaságot, kevésbé elemezték a féldemokratikus koalíciós korszakot. Mindezt később Antall József hozta szóba 1989 augusztusában a kerekasztal-tárgyalások idején, amikor kifejtette, hogy az 1989-es új köztársaságot az 1848-as és 1946-os törvények pilléreire kell építeni (Bozóki et al. 1999: III. 565–568.). A demokratikus ellenzék ezzel kapcsolatos ambivalens álláspontja köszönt vissza másfél évtizeddel később a liberális pártban, amikor az SZDSZ frakciója nem szavazta meg az 1946-os köztársaságra utaló február 1. „köztársaság napjává” nyilvánítását (Szűcs, 2010b).

Tabudöntő módon viszonyult a *Beszélő* az 1947-es kommunista hatalomátvételhez és a többi párt ebben betöltött szerepéhez is. A hivatalos kommunista narratíva a Szociáldemokrata Párt (SZDP) és a Magyar Kommunista Párt (MKP) 1948-as „önkéntes egyesüléséről” beszélt, amelynek eredményeként megalakult az egységes munkáspárt, a Magyar Dolgozók Pártja (MDP). A pártegyesülést azonban az MKP módszeres szalámitaktikája és az 1947-es választási csalás előzte meg. Mindezt, és a szociáldemokraták ellenállását a *Beszélő* több dokumentum közlésével bizonyította. A szociáldemokrata Pey-

csoport memorandumának utólagos közlése kötődött az emigráció kérdéséhez is, hiszen Peyer Károly 1947-ben elhagyta az országot, és később a szociáldemokraták külföldön működő csoportjának egyik prominens személyisége lett. A Peyer-csoport állásfoglalását időszerűvé tette az 1947 augusztusára kiírt országgyűlési választás. „A Szociáldemokrata Párt akkori vezetősége, amely évtizedeken át harcolt a tiszta választójogért, 1947-ben hozzájárult olyan törvény elfogadásához, amelyben mindenfajta visszaélés lehetősége benne volt. Ezzel a Szociáldemokrata Párt letért múltbeli elvi álláspontjáról és átmeneti előnyök megszerzése céljából hozzájárult olyan intézkedésekhez, amelyeket elvei alapján elleneznie kellett volna.” (Gábor, 1992 [1986]: II. 467.).

Teljes egészében közölte a *Beszélő* a Barankovics István kereszténydemokrata politikus 1948. decemberi utolsó parlamenti beszédét, amely „az 1945 utáni magyar országgyűlésben elhangzott utolsó nagy ellenzéki felszólalás” volt (Szalai, 1992 [1985]: II. 193.). Beszédében Barankovics három lényeges kérdéskört érintett, amelyek kapcsán a kommunista politikát bírálta: az egyház és az állam viszonya, a kis és közép magántulajdon kérdése, illetve az állam és az emberi szabadságjogok ügye. Nem nehéz észrevenni, hogy a fenti témák pontosan összecsengtek a *Beszélő* által is felvetett kérdésekkel, ez adta a dokumentum aktualitását az 1980-as években. Az ellenzékieknek az is céljuk volt, hogy bebizonyítsák: Magyarországon igenis létezik a demokratikus ellenzéki hagyomány. Mint fogalmaztak: „Ne mondja senki [...], hogy Magyarországnak nincsenek demokratikus hagyományai, és ezért a kommunistáknak kell »demokratizmusra nevelniük« a népet.” (Krassó, 1992 [1987]: II. 700.).

A fenti példákön kívül nem található a *Beszélő*ben 1945 előtti történelmi eseményekre és folyamatokra utalás. Mi lehet e hiány oka? Elvileg ez az ok lehetett taktikai is: a szerkesztők és hozzászólók úgy ítélték meg, hogy a kádári diktatúrát nem lehet a régmúlt tényeivel kellő hatékonysággal válaszra kényszeríteni. Másrészt a szamizdat folyóiratok nem a múlt, hanem a jelen problémáira koncentráltak, ezen belül is azokra az ügyekre, amelyek az államszocialista rendszer elnyomó jellegéből következtek. Az elnyomás gyökereit részint kívülről, a szovjet megszállásból lehetett eredeztetni, részint pedig az első világháború után megerősödő tekintélyelvű rendszerekből. Mivel a kritikák keresztüzében a Kádár-rendszer állt, kézenfekvő volt, hogy a legnagyobb hangsúlyt azok a közelmúltbeli események kapják, amelyek e rendszer legitimitását kérdőjelezték meg.

De túllépve a taktikai megfontolásokon, a dokumentumokból az is világossá válik – mint fentebb utaltam rá –, hogy a demokratikus ellenzék nemcsak a kommunista hatalommal állt szemben, hanem Magyarország antidemokratikus múltjával. Identitását és politikai programját nem a múltra támaszkodva, hanem attól elszakadva próbálta meghatározni. „Az emberi jogok őskeresztényei” (Szilágyi Sándor) a „tökéletes másság” (Eörsi István) tudatából kiindulva akarták a leendő új rendszert megalapozni. A marxizmus reneszánsz-

szának gondolatával szakítva a rendszer radikális reformjáiig jutottak el, demokratikus szocializmus helyett a liberális demokráciát, a „harmadik út” helyett pedig a nyugati piacgazdasági modellt választották. Nem a történelmileg oly sokszor útvesztéshez vezető „szerves fejlődésben”, hanem a lényegileg „szervetlen” – mert radikális – átalakulásban bíztak.

A történelmi emlékezet szempontjából politikailag legfontosabb történeti téma az 1956-os forradalom volt, amelynek egyetlen mozzanatát illetően sem osztotta a *Beszélő* a hivatalos álláspontot. A lap már azzal ellenzéki álláspont-ra helyezkedett, hogy néven nevezte az 1956-os forradalmat, elutasítva a rezsim által a társadalomra kényszerített hallgatást, amelyet a lap hozzászólói „nemzeti felejtésként” aposztrofáltak. Ezen túlmenően az ellenzéki cikkírók pontról pontra cáfolták a hivatalos propaganda álláspontját. Kimutatták, hogy 1956-ban széles népi összefogáson alapuló forradalom robbant ki és a forradalom a rendszer demokratizálását tűzte ki célul. Következésképpen a Nagy Imre-kormány nem „árulókból” állt, s a forradalom leverését követő megtorlások és peres eljárások nem voltak jogszerűek. Rámutattak arra is, hogy a Kádár János vezette új hatalmi apparátus nem szakított teljesen a Rákosi-rezsim hagyományaival, sőt kezdetben ugyanazokra az uralmi technikákra támaszkodott. Végül leszögezték, hogy a megtorlásokat követően a magyar értelmiség az 1960-as években hallgatásba burkolózott, de ennek nem a rendszer közmegegyezésen alapuló elfogadása volt az oka, hanem a sztálini rezsim visszatérésétől való félelem, és a belenyugvás a megváltoztathatatlanba.

Ez utóbbi ponthoz kapcsolódik az értelmiség szerepének megítélése. Míg a *Beszélő* korai számai az 1960-as éveket a hallgatás koraként jellemezték, a későbbi számokban részben felülvizsgálták ezt az álláspontot, és rámutattak arra, hogy az értelmiség köreiből újból elkezdődött a népi és urbánus álláspont elkülönülése. 1987-ben a lap már nyíltan azonosította az ellenzéki mozgalmat e két ágát: míg a népi irányzat képviselői a hazafias hangvételű megnyilatkozásokkal rukkoltak elő, addig a nyugatos irányzat hívei antinacionalista módon akarták álláspontjukat eljuttatni a köztudatba. Míg az előbbieket a magyar nemzeti problémát kulturális szempontból közelítették meg, az utóbbiak számára e kérdés politikai programot jelentett. A „nemzeti kérdés” tehát szorosban kapcsolódik a szamizdat irodalomban az értelmiség problémaköréhez: ez volt az a törésvonal, amelynek mentén a különböző ellenzéki álláspontok kikristályosodtak. A népi-harmadikutas irányvonal képviselői szerint a nemzet erkölcsi válságba került, míg a nyugatosok inkább a rendszer és a vezetés számlájára írták a politikai és gazdasági válságot. A két álláspont e különbsége leginkább a határontúli magyar kisebbséggel kapcsolatos véleményeikben volt tettenérhető.

A forradalom alternatív értelmezése mellett a szamizdatok szerzői olyan tabuk ledöntésére vállalkoztak, amelyek fölött a rendszer igyekezett szemet hunyni. Így került a *Beszélő* hasábjaira az elszegényedés problémája, a magyar

zsidóság ügye, a magyar emigráció és a határontúli kisebbségek helyzete. Ezek a problémák nem voltak új keletűek, így alkalom nyílt azok eredetének és történetének vizsgálatára. Így a magyar kisebbségekkel kapcsolatban a demokratikus ellenzék tagjai rámutattak, hogy a romániai és csehszlovákiai magyarok helyzete a szocialista ideológia internacionalista beállítottsága ellenére sem tekinthető megoldottnak. Hasonlóképpen hibásnak tartották a „zsidókérdés” Magyarországon hagyományosnak számító vallási, illetve asszimilációs alapon történő megközelítését. A külföldi magyar emigráció pedig számukra nem „fasiszták” gyülekezete volt – amint azt a hivatalos propaganda kezdetben sugallta – és nem volt felosztható „jók”-ra és „rosszak”-ra sem, hanem kulturális értelemben a nemzet részeként élő és alkotó közösségként létezett.

Ahogy a hivatalos propaganda megpróbálta a magyar emigráció tagjait jókra és rosszakra osztani, úgy bipoláris világgképében a Kelet és a Nyugat is hasonló antagonizmusként jelent meg. A szamizdat szerzői is elfogadták a Kelet–Nyugat hidegháborús ellentét meglétét, mint létező realitást, de szembefordultak a hivatalos propaganda magyarázataival. Kelet-Európában mindenekelőtt a szabadságjogok hiányoztak ám az ellenzékiek számára nyilvánvaló volt az is, hogy a szovjet blokk országai gazdaságilag sem fogják utolérni a nyugat-európai országokat. Ugyan a hidegháborús politikai megosztottság a második világháború nyomán keletkezett, s a berlini fal felépítésével vált megkérdőjelezhetetlenné, de a gazdasági különbségek okai részben a hosszabb távú történelmi fejlődésben voltak keresendők.

A *Beszélő*-ben publikáló disszidens értelmiségiek nem Kelet-Európát, hanem Közép-Európát tekintették a számukra mérvadó földrajzi-politikai egységnek. Közelmúltjuk történelmi fordulópontjait a Budapest, 1956 – Prága, 1968 – Lengyelország, 1980–81 háromszögben azonosították. A lap hasábjain rendszeresen megszólaltattak lengyel és csehszlovák ellenzékiet, megemlékeztek a prágai tavasz évfordulójáról, és nyomon követték a lengyel Szolidaritás független szakszervezeti mozgalom sorsának alakulását. A demokratikus ellenzék Közép-Európa-fogalma tehát elsősorban Lengyelországot, Csehszlovákiát és Magyarországot foglalta magában, vagyis földrajzilag azt a Németország és Szovjetunió között elhelyezkedő európai területet, amelynek népei közös történelmi tapasztalattal rendelkeztek – megtapasztalták mind a fasiszta, mind a kommunista elnyomást –, és mindhárom országban demokratikus ellenzék, kritikai nyilvánosság és független civil társadalom fejlődött ki.

Végül, ami a gazdasági rendszert illeti, a demokratikus ellenzék a rendszer hivatalos, marxista evolúciós öndefinícióját is cáfolta. Eszerint az 1956 utáni helyzetet nem a zökkenőmentes gazdasági javulás trendje jellemezte, hanem a gazdasági reformok következtelen és meg-megtorpanó végrehajtása, valamint – a hetvenes évektől kezdve – az eladósodási és leszakadási folyamat.

A demokratikus ellenzék élesen szembenállt a rendszerrel mindazokban a kérdésekben, amelyek a jelen megítélésére és a jövő perspektíváira vonatkoz-

tak. De mivel mind a hatalom, mind pedig az ellenzék elutasította az 1945 előtti régi világot, az ellenzék nem a Kádár-rendszer történelem-értelmezésének egészét kérdőjelezte meg, hanem elsősorban a rezsim öndefinícióját és ennek történelmi-politikai alapjait utasította el.

JEGYZETEK

- ¹ Elsősorban a *Beszélő* publikációit vettem alapul, de ezeket összevettem a *Demokrata* és a *Hírmondó* cikkeivel. E tanulmány keretei között nem foglalkoztam a *Szféra*, a *Magyar Figyelő*, a *Kisúgó*, a *Máshonnan Beszélő*, és az *Égtájak között* c. szamizdat lapok közleményeivel.
- ² Sok tekintetben a rendszerkritikus műhelyek közé számított a történettudományi, a szociológiai, a közgazdaságtudományi és a filozófiai intézet a Kádár-korszak második felében.
- ³ A szamizdat *Beszélő* szerkesztőj között ott volt Eörsi János, Haraszi Miklós, F. Havas Gábor, Iványi Gábor, Kis János, Kőszeg Ferenc, Nagy Bálint, Petri György, Solt Otília és Szilágyi Sándor.
- ⁴ A vitaindító tanulmányokat Donáth Ferenc, Kis János, Mécs Imre, Széll Jenő és Vásárhelyi Miklós írta.

IRODALOM

- A *Beszélő* szerkesztői (1992 [1983]): Ami elvárható. In Havas Fanny szerk.: *Beszélő Összkiadás* I. kötet, 8. szám. Budapest, AB Kiadó, 445.
- Barna Imre (1992 [1985]): Hála bölcs Vezérünknek, pompás a víz. Recenzió George Orwell, *Állati gazdaság* c. regényéről. In Havas Fanny szerk.: *Beszélő Összkiadás* II. kötet, 13-14. szám. Budapest, AB Kiadó, 242–244.
- Berend T. Iván, (1988): *A magyar gazdasági reform útja*. Budapest, KJK.
- Bibó István (1986): *Válogatott tanulmányok*. I-III. kötet. (Válogatta Huszár Tibor, szerk. Vida István) Budapest, Magvető.
- Bibó Emlékkönyv* (1991 [1979]): I-II. kötet. Budapest–Bern, Századvég-EPMSZ.
- Bozóki András (1992): Látták-e, hogy jön? A *Beszélő* vitája és a nyolcvanas évek – az *Összkiadás* tükrében. *Kritika*, 2. szám, február, 8–10.
- Bozóki András (2003): *Politikai pluralizmus Magyarországon*. Budapest, Századvég.
- Bozóki András (2007): Die Politik der Opposition in Ungarn der 1980er Jahre. In: Áron Buzogány & Rolf Frankenberg (eds.): *Osteuropa: Politik, Wirtschaft und Gesellschaft*, Baden-Baden, 261–277.
- Bozóki András (2010): A magyar demokratikus ellenzék: önreflexió, identitás és politikai diskurzus. *Politikatudományi Szemle*, 19 évf., 2. szám, 7–45.
- Bozóki András (2015): The Illusion of Inclusion: Configurations of Populism in Hungary. In: Michal Kopecek & Piotr Wcislik eds.: *Thinking Through Transition: Liberal Democracy, Authoritarian Pasts, and Intellectual History in East Central Europe after 1989*. Budapest–New York, CEU Press, 275–312.

- Bozóki András, Elbert Márta, Kalmár Melinda, Révész Béla, Ripp Erzsébet, Ripp Zoltán (szerk.) (1999–2000): *A rendszerváltás forгатókönyve: kerekasztal-tárgyalások 1989-ben*. I–IV. kötet, Budapest, Magvető 1999.; V–VIII. kötet, Budapest, Új Mandátum, 1999–2000.
- Csizmadia Ervin (1990): Milyen ellenzék legyen Magyarországon? *A Beszélő* ellenzékvitája. *Kritika*, március–április.
- Csizmadia Ervin (1995): *A magyar demokratikus ellenzék*. I–III. kötet. Budapest, T-Twins.
- Csizmadia Ervin (2002): *Diskurzus és diktatúra: A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról*. Budapest, Századvég.
- Csizmadia Ervin (2015): The Hungarian Democratic Opposition in the 1980s: External and Internal Effects and Resources. *Intersections*, Vol. 4. No. 4. 119–138.
- Csoóri Sándor (2005 [1985]): Eltemetetlen gondok a Duna-tájon. In: Rainer M. János (szerk.): *A monori tanácskozás jegyzőkönyve, 1985. június 14–16*. Budapest, 1956-os Intézet, 48–58.
- Csurka István (1991 [1979]): Bibó-felejtés. In: *Bibó Emlékkönyv*. II. kötet. Budapest–Bern, Századvég-EPMSZ, 416–421.
- Csurka István (2005 [1985]): Új magyar önépítés. In: Rainer M. János (szerk.): *A monori tanácskozás jegyzőkönyve, 1985. június 14–16*. Budapest, 1956-os Intézet, 28–42.
- Csurka István (1992 [1987]): Az első áldozat nevében. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás* III. kötet, 21. szám. Budapest, AB Kiadó, 23–29.
- Dalos György (1992 [1982]): Írók egymás közt. In: Havas Fanny (szerk.) *Beszélő Összkiadás* I. kötet, 3. szám. Budapest, AB Kiadó, 114–115.
- Decsy János szerk. (1987): *A forradalom előzményei, alakulása és utóélete. Tanulmányok és kronológia. Adalékok az újkori magyar történelemhez*. Párizs, Magyar Füzetek Könyvei.
- Demokrata* (1988): 1956-os különszám. 5.
- Duray Miklós (1992 [1988]): A magyar kisebbségek és az egyetemes magyarság közötti kapcsolatok problémái. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás* III. kötet, 24. szám. Budapest, AB Kiadó, 370–376.
- Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben*. (1957) I–II. kötet. Budapest, A Magyar Népköztársaság Tájékoztatói Hivatala.
- Egry Gábor (2010): *Otthonosság és idegenség: identitáspolitika és nemzetfelfogás Magyarországon a rendszerváltás óta*. Budapest, Napvilág.
- Egry Gábor (2015): A Fate for a Nation: Concepts of History and the Nation in Hungarian Politics, 1989–2010. In: Martin Kopecek & Piotr Wcislik eds. *Thinking Through Transition: Liberal Democracy, Authoritarian Pasts, and Intellectual History in East Central Europe after 1989*. Budapest–New York, CEU Press, 505–524.
- Eörsi István (1992 [1984]): Egy újságcikk és a „realitások”. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás* I. kötet, 9. szám. Budapest, AB Kiadó, 563–565.
- Eörsi István (1992 [1985]): A Szovjet Emberről. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás* II. kötet, 13–14. szám. Budapest, AB Kiadó, 205–211.
- Eörsi István (1992 [1986]): Búcsú egy naiv embertől. Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás* I. kötet, 16. szám. Budapest, AB Kiadó, 360–365.
- Eörsi István (1992 [1986]): A másság ünnepén. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, II. kötet, 18. szám. Budapest, AB Kiadó, 529–531.

- Faragó Béla (1986): *Nyugati, liberális szemmel*. Párizs, Magyar Füzetek Könyvei 10.
- Fényi Tibor (1992 [1981-2]): A csehszlovákiai magyar kisebbség történetének kronológiája. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás* I. kötet, 1. szám. Budapest, AB Kiadó, 35-40; 2. szám, 83–89.
- Gábor Róbert (1992 [1986]): A Peyer-csoport állásfoglalása 1946–47-ben. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, II. kötet. Budapest, AB Kiadó, 467.
- Garton Ash, Timothy (1990): *A lengyel forradalom*. Budapest, AB-Beszélő Kft.
- Haraszti Miklós (1992 [1987]): Emlék és panasz 1956-ból. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, II. kötet, 19. szám. Budapest, AB Kiadó, 709–711.
- Havas Fanny (sajtó alá rendezte) (1992): *Beszélő Összkiadás* I-III. kötet. Budapest, AB Kiadó.
- Huszár Tibor (1986): Az MSZMP értelmiségpolitikájának néhány időszerű kérdése. In: Huszár Tibor (szerk.): *A magyar értelmiség a 80-as években*. Budapest, Kossuth, 7–55.
- Huszár Tibor (2006): *Kádár – A hatalom évei, 1956–1989*. Budapest, Corvina, 2006.
- Kádár János (1985): *A békéért, népünk boldogulásáért. Beszédek és cikkek 1981–1985*. Budapest, Kossuth.
- Kántor Zoltán (2008): Nemzetpolitika a rendszerváltás előtt és után. In: Majtényi György és Szabó Csaba (szerk.): *Távolodás és özeltések. Rendszerváltás és Kádár-korszak*. Budapest, Kossuth.
- Kende Péter (1997): *Az én Magyarországom*. Budapest, Osiris.
- Kis János (1992 [1981]): Lapunk elé. *Beszélő* 1. szám. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás* I. kötet, 1. szám. Budapest, AB Kiadó, 11–12.
- Kis János (1992 [1984]): Lengyel fejlemények – magyar tanulságokkal. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás* II. kötet, 11. szám. Budapest, AB Kiadó, 13–16.
- Kis János (1992 [1984]): A Salom nyílt levele a magyar társadalomhoz és a magyar zsidósághoz. In: Havas Fanny szerk. *Beszélő Összkiadás* II. kötet, 11. szám. Budapest, AB Kiadó, 58–62.
- Kis János (1992 [1987]): Vég és kezdet. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás* II. kötet, 19. szám. Budapest, AB Kiadó, 615–620.
- KMT (1992 [1987]): A Nagy-budapesti Központi Munkástanács három ülésének jegyzőkönyve. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, II. kötet, 19. szám. Budapest, AB Kiadó, 621–629.
- Konrád György (1992 [1985]): A tömbrendszer halálos dramaturgiája. In: Havas Fanny szerk. *Beszélő Összkiadás* II. kötet, 13-14. szám. Budapest, AB Kiadó, 223–235.
- Kornai János (1993): *A szocialista rendszer*. Budapest, HVG Rt.
- Kovács János Mátyás (1990): Reform Economics: The Classification Gap. *Daedalus*, Winter, 215–248.
- Kőszeg Ferenc (1992 [1982]): Egy icipicit igazítottak a világon. A második nyilvánosság az októberi évforduló és a decemberi hatalomátvétel között. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet, 2. szám. Budapest, AB Kiadó, 96–100.
- Kőszeg Ferenc (1992 [1983]): Huszonöt év után. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás* I. kötet, 8. szám. Budapest, AB Kiadó, 420–422.
- Krassó György (1992 [1987]): Két választás Magyarországon. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, II. kötet, 19. szám. Budapest, AB Kiadó, 699–701.
- Laczó Ferenc (2015): Five Faces of Post-Dissident Hungarian Liberalism: A Study in Agendas, Concepts, and Ambiguities. In: Michal Kopecek & Piotr Wcislik (eds.): *Thinking Through*

- Transition: Liberal Democracy, Authoritarian Pasts, and Intellectual History in East Central Europe after 1989.* Budapest–New York, CEU Press, 39–72.
- Lengyel László (1989): *Végkifejlet.* Budapest, KJK.
- Lomax, Bill (1984): Recenzió Pongrácz Gergely könyvéről. *Hírmondó*, április, 3–4.
- Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. Kongresszusának Jegyzőkönyve, 1962 november 20–24.* (1963). Budapest, Kossuth.
- Mark, James (2010): *The Unfinished Revolution: Making Sense of the Communist Past in Central-Eastern Europe.* New Haven–London, Yale University Press.
- Mark, James, Muriel Blaive, Adam Hudek, Anna Saunders & Stanislaw Tyszka (2015): 1989 after 1989: Remembering the End of Communism in East Central Europe. In: Michal Kopecek & Piotr Wcislik (eds.): *Thinking Through Transition: Liberal Democracy, Authoritarian Pasts, and Intellectual History in East Central Europe after 1989.* Budapest–New York, CEU Press, 463–504.
- Mitrovits Miklós (2010): *A remény hónapjai. A lengyel Szolidaritás és a szovjet politika 1980–1981.* Budapest, Napvilág.
- Mlynar, Zdenek (2008): *A Prágai Tavasz... és ősz.* Budapest, Kairosz.
- MSZMP PB 1982. március 30-i ülése: A PB 1980. december 9-ei – az ellenséges, ellenzéki, ellenzékieskedő csoportok tevékenységéről szóló – határozatának végrehajtása. Magyar Országos Levéltár, KS 288.f.5/850. ő. e.
- Nagy György (1992 [1984]): A romániai magyar értelmiség jelenéről – jövőjéért (Erdélyi Árpád és Tegzes András álnéven). In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás* I. kötet, 10. szám. Budapest, AB Kiadó, 595–608.
- Orosz István (1992 [1986]): Az „idegenben szakadt” demokratikus hagyomány. Könyvkritika Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945–1985* című könyvéről. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás* II. kötet, 17. szám. Budapest, AB Kiadó, 501–507.
- Pető Iván és Szakács Sándor (1985): *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985.* Budapest, KJK.
- Petri György (1992 [1987]): Az unalmas válság. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, III. kötet, 22. szám. Budapest, AB Kiadó, 122–123.
- Rácz Sándor (1992 [1983]): A Munkástanács mint egy pecsét hitelesítette a forradalmat. Szilágyi Sándor interjúja a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács elnökével. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás* I. kötet, 7. szám. Budapest, AB Kiadó, 343–354.
- Radnóti Sándor (1992 [1987]): Grand Café Mitteleuropa. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás* III. kötet, 21. szám. Budapest, AB Kiadó, 54–55.
- Rainer M. János (1992 [1987]): Adatok az 1956-os forradalmat követő megtorláshoz (Fényes Elek álnéven). In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás* II. kötet, 19. szám. Budapest, AB Kiadó, 649–663.
- Rainer M. János (szerk.) (2005): *A monori tanácskozás jegyzőkönyve, 1985. június 14-16.* Budapest, 1956-os Intézet.
- Renwick, Alan (2006): Antipolitical or Just Anticommunist? Varieties of Dissidence in East-Central Europe and Their Implications for the Development of Political Society. *East European Politics and Societies*, Vol. 20., No. 2., Spring, 286–318.

- Staniszkis, Jadwiga (1984): *Poland's Self-Limiting Revolution*. Princeton, Princeton University Press.
- Szabó Máté (2004): Hungary. In: Detlef Pollack & Jan Wielgohs (eds.): *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe: Origins of Civil Society and Democratic Transition*. Aldershot, Ashgate, 51–73.
- Szabó Máté (2006): Dissent and Opposition in Kádár Regime of Hungary. *Central European Political Science Review*, Vol. 7., No. 26., 136–156.
- Szabó Máté (2008): *A disszidensek hangjai: a szocializmus kritikája a magyar ellenzék irányzatainak gondolkodásában, 1968–1988*. Szombathely–Kőszeg.
- Szabó Miklós (1992 [1981]): Bibó Emlékkönyv. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*. I. kötet, 1. szám. Budapest, AB Kiadó, 48–49.
- Szabó Miklós (1992 [1988]): A magyar neobarokk új korszaka. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*. III. kötet, 25. szám. Budapest, AB Kiadó, 503–504.
- Szalai Pál (1992 [1985]): Bevezető Barankovics István utolsó beszédéhez. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*. II. kötet, 13-14. szám. Budapest, AB Kiadó, 193.
- Szilágyi Sándor (1992 [1987]): Legyünk az emberi jogok őskeresztényei! In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*. II. kötet, 19. szám. Budapest, AB Kiadó, 694–698.
- Szűcs Zoltán Gábor (2010a): *Az antalli pillanat*. Budapest, L'Harmattan.
- Szűcs Zoltán Gábor (2010b): Napok romjai: Diszkurzív politikatudományi esettanulmány a „Köz-társaság Napjáról”. *Politikatudományi Szemle*, 19. évf., 4. szám, 109–130.
- Szűcs Zoltán Gábor (2015): The Abortion of a 'Conservative' Constitution-Making: A Discourse Analysis of the 1994–98 Failed Hungarian Constitution-Making Enterprise. In: Michal Kopecek & Piotr Wcislik (eds.): *Thinking Through Transition: Liberal Democracy, Authoritarian Pasts and Intellectual History in East Central Europe after 1989*. Budapest–New York, CEU Press, 237–255.
- Tamás Gáspár Miklós (1992 [1982]): Éhség és terror Romániában (Garzó Kálmán álneven). In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*. I. kötet, 3. szám. Budapest, AB Kiadó, 144–147.
- Tamás Gáspár Miklós (1992 [1988]): A bozgor megszólal. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*. III. kötet, 23. szám. Budapest, AB Kiadó, 221.
- Ungvárszki Ágnes (1989): *Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon (1948–1988)*. Budapest, KJK.
- Vass István (1992 [1988]): Levél a Magyar Nemzet főszerkesztőjéhez. In: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*. III. kötet, 24. szám. Budapest, AB Kiadó, 393.
- Vasy Géza (1992): *Hol zsarnokság van*. Budapest, Mundus.

POLITIKAI REALIZMUS

Szűcs Zoltán Gábor

Bevezető

Ujlaki Anna

Rawls, a realizmus előfutára? A moralista szerző elméletének változása
realista szemszögből A Theory of Justice-től a Political Liberalism-ig

Gyulai Attila

A politika, mint politikai probléma

Kis János és Schlett István a politika autonómiájáról

Szűcs Zoltán Gábor

A standardok problémája a realista politikaelméletben

BEVEZETÉS: KORTÁRS POLITIKAI REALIZMUS

Szűcs Zoltán Gábor

Az elmúlt években a politikaelméletben a realizmus reneszánszának lehetünk tanúi. Ennek nyitányát a *European Journal of Political Theory* 2010/4-es tematikus száma, s ezen belül is különösen William A. Galston nagy igényű esszéje jelentette, *Realism in Political Theory* címmel, amely az elmúlt évtizedek különböző politikaelméleti törekvéseinek közös vonásait igyekezett felmutatni. Galston (2010) azt hangsúlyozta, hogy a rawlsi filozófiához kötött liberális mainstreamnek létezik alternatívája, amit ő realizmusnak nevezett. S hogy mi szerinte a realizmus? A racionalizmussal szemben egy az érzelmeket és szenvedélyeket is komolyan vevő morálpszichológia; az utópikus gondolkodás elutasítása; a politikai konfliktusok kiiktathatatlanságának elfogadása; az intézmények politikai arénaként való láttatása; a modus vivendi előnyben részesítése az alapelvekben való megegyezéssel szemben.

Azóta számtalan publikáció született a témában, s lassanként körvonalazódni látszik egy új politikaelméleti kánon is, olyan szerzőkkel, mint Bernard Williams (2005) vagy Raymond Geuss (2008) a közelmúlt és a jelen klasszikusai közül, s olyan kortárs szerzőkkel, mint Matt Sleat, Enzo Rossi, Glen Newey, Mark Philp, Andrew Sabl stb., s világossá vált az is, hogy a liberális mainstreammel szembeni kritika nem elsősorban liberalizmuskritika, mint inkább egy plauzibilisebb liberális politikára való igény kifejeződése. A politikaelméleti hagyomány klasszikusaihoz való viszony is részévé vált a diskurzusnak és bizonyos hangsúlykülönbségek is megfigyelhetők a különböző szerzők között (Sabl, 2011). Joggal merültek fel ugyanakkor olyan kérdések is, hogy miben is áll a realizmus lényege: vajon a normatív elméletek valóságba való átültetősége, vagy a politika és a moralitás közötti problémás viszony témája áll-e a realizmus középpontjában (Sleat, 2013). Mások inkább azt a kérdést tették fel, hogy vajon kisajátíthatja-e egy elmélet a valósághűség igényét a maga számára a többi elmélettel szemben (Little, 2015). Ismét mások azt, hogy mi értelme egy olyan liberalizmuskritikának, amely maga teljességgel híján van a liberalizmus határain túli lehetőségek iránti érdeklődésnek (Finlayson, 2015). Akárhogy is, a kortárs realizmus mostanra a politikaelmélet egyik élénk érdeklődést kiváltó, „forró” területévé vált és érthető módon, egyre nagyobb az igény arra is, hogy a megalapozó kérdések felől konkrét politikai problémák felé forduljon a realista elmélet. Az utóbbi időben például a migrációs válság kínált erre új lehetőséget.

Magyarországon a realizmusprobléma némiképp más kontextusban jelent meg a hazai politikaelmélet horizontján, mivel nálunk nem létezett egy kiterjedt, rawlsianus liberális politikaelméleti diskurzus. Több szálon futva, nem is igazán összekapcsolódva merültek fel a realizmus problémái, ám abban az értelemben közösnek mondható a jelenség a nyugati fejleményekkel, hogy itt is, ha nem is egy szűk diszciplináris, ám egy tágabb értelemben vett liberális mainstream politikaképhez képest voltak elhelyezhetőek. Az egyik ilyen pillanat volt, amikor a 2000-es évek elején a liberális politikai filozófus Kis János írt könyvet *A politika mint erkölcsi probléma* címmel, amely a moralizmusproblémát hozta be elméleti igénnyel, nem is annyira a politikaelmélet, mint a hazai politikai gyakorlat és naiv politikai reflexió kérdésfelvetéseire adott válaszként. Könyvének érdekessége, hogy egyfajta „moralista” pozíciót foglalt el, de a realista kérdésekre egyáltalán nem volt érzéketlen. Erre az írásra reagált kritikusan, a politika autonómiájának védelmében a politikai gondolkodás történetének hazai gyakorlatával és a gondolkodástörténet elméleti problémáival egyaránt foglalkozó Schlett István egy esszében, amelyet azért is érdemes külön kiemelni, mert a benne megfogalmazódó politikakép, a politika sajátos logikájának hangsúlyozása a rendszerváltás utáni magyar politikaelmélet egyik legfontosabb teljesítményének tekinthető és az elmúlt negyedszázadban számos hazai politikatudós munkáját befolyásolja. Egy másik, a realizmus hazai megjelenése szempontjából fontos pillanat Láncki András realista fordulata, aki straussianus konzervatív politikai filozófusként kezdett el a hatalom, a gyakorlat problémájával foglalkozni, s jutott el oda, hogy 2015-ös könyvében (*Political Realism and Wisdom*) feltegye a kérdést, vajon nem volt-e maga Leo Strauss is politikai realista. S végül említést érdemel Körösi András munkássága, aki a politikai vezetés problémájával foglalkozva és a demokrácia schumpeterianus felfogásán dolgozva fogalmazott meg számos fontos, időnként expliciten realistának mondott, s a kortárs realista politikaelmélet kontextusában is jól értelmezhető tézist.

Jelen tematikus blokk az MTA TK PTI politikai realizmus kutatócsoportjának (realism.tk.mta.hu) munkájába enged betekintést. A csoport tagjai: Balázs Zoltán, Csepregi Dávid, Csornay Annamária, Darabos Ádám, Deák-Bárdos Tamás, Gyulai Attila, Illés Gábor, László Loren, Mándi Tibor, Németh Nikolett, Pap Milán, Szűcs Zoltán Gábor és Ujlaki Anna. A kutatócsoport az OTKA K 117041 *A realizmus paradoxonja* nevű projekt keretében a hazai politikai gondolkodás realista fordulatát vizsgálja többszempontúan. Egyebek között azt kérdezve, hogy milyen hasonlóságok és különbségek figyelhetőek meg a kortárs realista politikaelmülethez képest és vajon a különbségek hasznosíthatók-e a realista politikaelmélet számára. A kutatócsoport tagjai túlnyomó többségükben nem „realisták”, ugyanakkor a politikai realizmus kérdéseit fontos és releváns politikaelméleti problémáknak tartják.

A blokkban szereplő szövegek a kutatócsoport széles érdeklődését demonstrálják. Ujlaki Anna írása a kortárs realista politikaelmélet egyik kiindulópontját, John Rawls realista kritikáját vizsgálja meg abból a szempontból, hogy a túlnyomóan a korai Rawlsra irányuló realista kritika érvényes-e a kései Rawls munkáinak fényében. Gyulai Attila tanulmánya a fent már említett Kis–Schlettvitát elemzi, megmutatva a hazai realizmusvita sajátos kontextusát is. Szűcs Zoltán Gábor tanulmánya a kortárs realizmusnak ahhoz a kérdéséhez szól hozzá, hogy mit is jelent pontosan a politika autonómiája a moralitáshoz képest.

IRODALOM

- Finlayson, Lorna (2015): With radicals like these, who needs conservatives? Doom, gloom, and realism in political theory. *European Journal of Political Theory*, Epub ahead of print 1 February. DOI: 10.1177/1474885114568815.
- Galston, William A. (2010): Realism in political theory. *European Journal of Political Theory*, 9(4) 385–411.
- Geuss, Raymond (2008): *Philosophy and Real Politics*. Princeton, Princeton University Press.
- Little, Adrian (2015): Reconstituting Realism: Feasibility, Utopia and Epistemological Imperfection. *Contemporary Political Theory*, 14 (3) 276–295.
- Sabl, Andrew (2011): History and reality: idealist pathologies and ‘Harvard School’ remedies. In: Floyd and Stears (eds): *Political Philosophy Versus History: Contextualism and Real Politics in Contemporary Political Thought*. Cambridge, Cambridge University Press, 151–176.
- Sleat, Matt (2013): *Liberal realism: A realist theory of liberal politics*. Manchester–New York, Manchester University Press.
- Williams, Bernard (2005): Realism and Moralism in Political Theory. In: Hawthorn, Geoffrey (ed.): *In the Beginning Was the Deed: Realism and Moralism in Political Argument*. Princeton, Princeton University Press. 1–17.

RAWLS, A REALIZMUS ELŐFUTÁRA?

A moralista szerző elméletének változása realista szemszögből
A Theory of Justice-től a *Political Liberalism*ig

Ujlaki Anna

(BCE TK Politikatudomány MA)

ÖSSZEFOGLALÓ

A kortárs angolszász politikai realizmus magját a rawlsi igazságosságelmélettel szemben megfogalmazott kritika adja. A realista gondolkodók *A Theory of Justice* által újjáéledő politikai moralizmussal szemben fogalmazzák meg saját elméletüket. Jelen tanulmány három fő kritikát emel ki, amelyek realista oldalról érik a Rawls nevével fémjelzett politikai filozófiát: elsőként a moralitás elsődlegességének szinte valamennyi realista szerző által megemlített problematikáját a politikaival szemben; illetve a rawlsi elmélet depolitizáltsága miatt megfogalmazott kételyeket, valamint az igazságosság és a rend prioritásának kérdését. Rawls *Political Liberalism* című könyvében a komunitárius kritikára válaszolva több ponton módosította elméletét, életművében azonban sosem jelent meg explicit módon a realista kritika. E tanulmány azt igyekszik feltárni, milyen módon válaszolt „a kortárs moralizmus atyja” a realista kritikára a *Political Liberalism* és az azt megalapozó *Justice as Fairness* lapjain, miközben pontosította elméletét, illetve válaszában mennyiben mozdult el maga is realista irányba. A kései Rawls valóban lépést tett a politikai realizmus felé, ez azonban korántsem az az elmozdulás volt, melyet a realisták tartának kívánatosnak, így végső soron a realista kritika a két fő mű viszonylatában kiállja az érvényesség próbáját.

Kulcsszavak: Rawls ■ realista kritikák ■ politikai realizmus ■ rend és igazságosság

BEVEZETÉS

John Rawls 1971-ben megjelent *Az igazságosság elmélete* című könyve a normatív politikai filozófia újjászületését jelentette. Valamennyi kortárs politikai filozófiai irányzat megragadható Rawls elméletéhez fűződő viszonyában, nem kevésbé követhető nyomon ez a jelenség a kortárs angolszász politikai realista szerzők gondolkodásmódjában, hiszen ők határozottan az általuk Rawlsszal nevesített politikai moralizmussal szemben definiálják magukat (Kymlicka, 2002: 10.).

Az angolszász politikai filozófiát az elmúlt évtizedekben Rawls igazságosságelmélete és az azt kritizáló irányzatok uralták, azonban a kritikák nagy része az 1971-es művet érintette. *Az igazságosság elméletét* a legnagyobb kritika komunitárius oldalról érte, melynek hatására Rawls az 1993-ban kiadott

Political Liberalism című könyvében több ponton is módosított álláspontján. A *Theory of Justice* realista kritikájára, amely a mű születése után bő két évtizedes csúszással kezdett kirajzolódni, explicit módon sosem válaszolt Rawls. A politikai realista szerzők azonban megmaradtak Rawls klasszikusnak mondható igazságosságelméletének kritikájánál, és ritkán tettek említést a *Politikai Liberalizmus*ról. Jelen tanulmány célja annak feltárása, érvényesnek tekinthető-e a realista kritika vagy pedig már megkésett, érvényes-e a realista kritika Rawls *Politikai Liberalizmus*ának fényében, amelyben a kommunikatív kritikákra válaszol; valamint elmozdul-e maga a kései Rawls olyan irányba, amit a realisták a korai fõmûben hiányoltak.

Rawls életműve koherens politika- és társadalomképet alkot. A méltányosságként értett igazságosság elmélete a társadalom alapintézményeinek helyes felépítését hivatott meghatározni, melyet az intézmények legfõbb erénye, az igazságosság kritériuma szolgál. Az igazságosság elvei kontraktualista módon egy hipotetikus eredeti helyzet révén jönnek létre (Rawls, 1997 [1971]). Ebben az elképzelt alaphelyzetben az egyezkedés célja az igazságosság elveinek létrehozása a társadalom alapszerkezete számára. „Azoké az elveké, amelyeket a szabad és ésszerûen gondolkodó, saját érdekeik elõmozdítására törekvõ személyek az egyenlõség kiinduló helyzetében jóváhagynának egyesülésük alapvetõ feltételeinek meghatározásaként. Azoké az elveké, amelyek minden további egyezséget szabályoznak; amelyek körvonalazzák a társadalmi együttmûködés kialakítható fajtáit és a létrehozható kormányformákat.” (Rawls, 1997: 30–31.). Az elképzelt eredeti helyzetben a felek olyan módon egyezkednek a társadalom alapelveirõl, hogy közben ismereteiket eltakarja elõlük a *tudatlanság fátyla*. Az egyének ebben a hipotetikus szituációban nem rendelkeznek azokkal az információkkal, melyek megléte esetén olyan döntést igyekeznének hozni, mely csupán saját egyéni érdekeiket szolgálná, ezáltal olyan racionális döntést hoznak, amellyel *méltányos* egyezségre tudnak jutni az igazságosság elveirõl. Erre a konstrukcióra azért van szükség, mert Rawls szerint az emberek közt olyan alapvetõ ellentétek vannak, amelyek összeegyeztethetetlen és kibékíthetetlen átfogó világnézetükbõl eredeztethetõk, és alapvetõen határozzák meg a világról és a jóról való elképzeléseiket. Ennél fogva az egyes világnézetek nem szolgálhatnak a társadalom alapelveinek építõkövéül, hiszen *a jól berendezett emberi egyesülésnek az igazságosság közös felfogása az alapkövéje* (Rawls, 1997: 23.), így a kooperációhoz olyan elveket szükséges találni, amelyeket minden egyén elfogadna. Rawls szerint ilyen elvek csakis az igazságosság két elve, vagyis a mindenkit egyenlõen megilletõ alapjogok elve és a különbségelv lehetnek, hiszen a hipotetikus eredeti helyzetben az egyezkedõ felek ezeket választanák. Az egyenlõ alapjogok elve azt mondja ki, mindenkinek egyenlõ joga van a másokéval összeegyeztethetõ lehető legkiterjedtebb szabadságra. A különbségelv szerint bizonyos társadalmi és gazdasági egyenlõtlenségek megengedhetõk, amennyiben a társadalom *legrosszabb helyzetben*

lévő tagjai – ezáltal mindenki – előnyét szolgálják, illetve olyan pozíciókhoz és hivatalokhoz kötődnek, amelyek minden egyén előtt nyitva állnak (Rawls, 1997: 87). Rawls racionális emberképe egy olyan individuumot takar, amely egyenlőként tekint magára, illetve a társadalom többi tagjára, szabadon alakítja, követi és változtatja jóról való elképzeléseit, amelyeket jogosan igyekszik megvalósítani, tetteiért pedig képes felelősséget vállalni. Az igazságosság politikai koncepciójában a *helyes* elsőbbséget élvez a *jóval* szemben. A jóról való egyes elképzelések csak abban az esetben válhatnak részévé a politikai koncepciónak, ha a szabad és egyenlő állampolgárok osztoznak bennük, és nem feltételezik semmilyen teljesen vagy részben átfogó világnézet meglétét (Rawls, 2005 [1993]: 176.).

Az *igazságosság elméleténél* sokkal kevésbé támaszt univerzalisztikus igényeket a *Political Liberalism*, és egy Rawls által jellegzetesen modernnek nevezett problémából, az alkotmányos demokráciákat nagymértékben uraló pluralizmus tényéből kiindulva mutatja be az *igazságosság politikai koncepcióját*. A rawlsi állampolgárok képesek kialakítani egy az átfogó világnézeteiktől teljes mértékben különálló politikai elgondolást, amely sajátos belső politikai moralitással rendelkezik, biztosítva a sokféle világnézetű egyének együttélésének kereteit (Rawls, 2005: XLIV–XLV.). Az igazságosság politikai koncepciója egy önmagában bárki számára elfogadható elképzelés az alkotmányos demokrácia intézményeinek alapvető struktúrája meghatározására (Rawls, 2005: 174.).

A politikai realista szerzők által Rawls moralistának tartott politikai filozófiáját érő kritikák három lényeges pont körül csoportosulnak. Jelen tanulmány igyekszik feltárni a három fő kritikai pont kapcsolatát Rawls elméletével. A tanulmányban először Rawls igazságosságelméletének legfontosabb realista kritikáját, az erkölcs prioritásának problémáját igyekszem feltárni. A Rawlsszal azonosított liberális politikai filozófiát a realista szerzők moralizmusnak nevezik, mert szerintük az erkölcsi elveket igyekszik a politika területére implementálni, ahelyett, hogy felismerné a politikai szféra sajátos logikáját, mely szerint a *politikai* jogosan tart igényt arra, hogy az élet egy autonóm területeként legyen számon tartva. Az ezt követő fejezetben azt a realista kritikát vizsgálom meg, amely azzal vádolja Rawlst, hogy elmélete a realisták által a politika lényegének tartott konfliktus kiküszöbölhetőségével egész egyszerűen „depolitizálja” saját politikaképét. A harmadik részben azzal a kérdéssel foglalkozom, miként viszonyul Rawls a legitimáció fogalmához, illetve milyen viszonyban áll szerinte a politikai filozófia alapjául szolgáló igazságosság a rend fogalmával, mely a realisták szerint a politikai filozófia vizsgálódásának központi eleme kellene, hogy legyen. Befejezésül a fenti szempontok tekintetében értékelem, Rawls implicite kielégítő választ ad-e az őt ért legfontosabb realista kritikákra, illetve, hogy kései elmélete közeledésnek tekinthető-e a politikai realizmus felé, azaz tekinthető-e maga a kései Rawls a realizmus előfutárának.

A MORALITÁS PRIORITÁSÁNAK PROBLEMATIKÁJA

A politikai realisták szerint a politikai moralizmus univerzális erkölcsi elveknek igyekszik alávetni a politikát. Ezzel szemben a realizmus olyan szférának tekinti a politikait, amelyben sajátos logika és más szabályok érvényesülnek az élet egyéb területeihez képest. A realista szerzők nem csupán sikertelen vállalkozásnak ítélik meg a politika erkölcsi szabályoknak való alávetését, hanem a *politika autonómiája* felé irányuló fundamentális igényük miatt nem is tartják kívánatosnak azt (Galston, 2010: 393–394.). Rawls a méltányosságként értett igazságosság modelljében a politikai problémákat morális elveknek veti alá, melyek meghatározzák, mit lehet jogosan tenni, így végső soron elméletében a moralitás szolgál a politika korlátjául (Williams, 2005: 1.). A kritikusok szerint így Rawls politikai filozófiája valójában nem más, mint alkalmazott morálfilozófia (Williams, 2005; Geuss, 2008). Rawls úgy tekinti, hogy az igazságosság politikai koncepciója egy olyan morális koncepció, amely egy speciális tárgyra, nevezetesen a társadalom alapvető struktúrájának meghatározására jött létre, így olyan elveket tartalmaz, amelyek meghatározzák a politikai, gazdasági és társadalmi intézmények helyes felépítését (Rawls, 2005: 11.). A politikai realizmus Rawls politikai filozófiáját azzal az indokkal nevezi alkalmazott etikának, mert az nem több, mint elvont, univerzálisnak tartott etikai elvek applikációja adott körülményekre (Geuss, 2008). Míg a magukat kantiánusnak tartó szerzők, mint Rawls (Rawls, 1997: 11.), úgy tekintenek a politika világára, hogy abban olyan módon érvényesülhetnek az egyéni jogok és kötelezettségek, ahogyan az egyéni életben is érvényesülnek, a realista politikai filozófusok felismerni vélik a politikai szféra állandó ellentmondásosságát, valamint azt a tény, hogy a politikában egész egyszerűen egy sajátos – politikai – erkölcs érvényesül. A realizmus tradíciójának „újrafelfedezése” nem csupán a politikai szféra sajátos logikájának felismerésében áll, hanem abban is, hogy a politika szabályaira az adott körülmények, illetve az adott történelmi kontextus is nagyban hatással van; az élet más területein jelenlévő moralitás nem alkalmazható a politikai területére, lévén ez utóbbinak alapvető jellemzője az örök, kiiktathatatlan konfliktusosság. Rawls a politikai szférát valóban az élet egy speciális alterületének tartja, mely az összes létező érték egy meghatározott halmazának, nevezetesen a társadalmi-politikai együttélés keretét meghatározó értékeinek területe. Ez utóbbiak az igazságosság értékei, melyek a társadalmi élet feltételeiként szolgálnak, és az igazságosság elveiben fejeződnek ki. A realista gondolkodók nagyobb autonómiát kívánnak adni a politikai szférának, nem tekintik teljesen amorálisnak azt: az erkölcsöt, az érdekeket és a személyes meggyőződéseket a politika részének tekintik, ám szerintük a politikai moralitást nem lehet ezekből eredeztetni (Sleat, 2014: 315.). A realizmus egyik alapvető gondolata, hogy ki kell emelni a politikát az univerzális erkölcsi elvek világából. Ez nem azt jelenti, hogy a politikai filozófia

területén nincsenek jelen erkölcsi szabályok, csupán egy új perspektívából szükséges vizsgálni a politikát ahhoz, hogy megértsük sajátos logikáját, azt a specifikus normativitást, mely kifejezetten azokra a morális kérdésekre ad választ, melyek a politika területén belül jelennek meg (Sigwart, 2013: 408.). Mark Philp azt az elméleti elsőbbséget kritizálja, melyet a rawlsiánus politikai filozófia ad az etikai elveknek a politikai elvek rovására. Szerinte az etikai ítéletek nem alkalmazhatók konkrét politikai viselkedés értékelésére (Philp, 2008: 393.). Raymond Geuss ugyanezzel a kritikával illeti a politikai moralizmust: szerinte sem vezethetők le univerzális elvek a politikai cselekvésre anélkül, hogy figyelembe vennénk az adott társadalom történelmi sajátosságait, kultúráját, sajátos intézményrendszerét (Geuss, 2008), A realista politikai filozófia átértelmezi az etika és a politika közti kapcsolatot. Elvont etikai elveknek a politikai szférára való alkalmazása helyett a konkrét politikát, a konkrét politikai cselekvést vizsgálja, felállítja nélkülözhetetlennek tartott előfeltételeit a hatalomról, az érdekekről, a konfliktusról, továbbá a stabilitásról, megcserélve a prioritást az erkölcs és a politika viszonyában (Geuss, 2008.). A kései Rawls határozottan elutasítja azt a kritikát, mely szerint elmélete alkalmazott morálfilozófia volna (Rawls, 2001: 14.). Szerinte a politikai filozófia, illetve a méltányosságként értett igazságosság a maga jellegzetes vonásaival és problémáival szűkebb területet foglal magába az olyan átfogó morális elméleteknél, mint például az utilitarizmus, perfekcionizmus vagy intuicionizmus. Az igazságosság politikai koncepciója nem egy elmélet vagy világnézet alkalmazása a társadalom alapszerkezetének meghatározására, hanem a társadalom kultúrájából eredeztetett politikai alapelvek felismerése, melyek szerinte részei az erkölcsi szférának, ám mégis egy külön területét képezik annak (Rawls, 2001: 14.). A méltányosságként értett igazságosság elmélete teljes mértékben önmagában elfogadható koncepció, amely nem már meglévő vallási, filozófiai, erkölcsi világnézetek alapelveinek, normáinak és értékeinek alkalmazása a politika területére, hanem olyan morális értékek családja, amely tökéletesen illik a társadalom alapszerkezetére. Ezek az egyébként morális értékek politikai értékek is, mivel kifejezetten politikai kapcsolatok következtében jönnek létre, eltérően más fajta társadalmi kapcsolatoktól (Rawls, 2001: 181–182.). Az már az állampolgárok saját értékelésén múlik, felfedezni vélnek-e kapcsolatot a politikai szféra értékei, illetve saját átfogó világnézetük értékei között (Rawls, 2005: 140.). Rawls érvelését, mely szerint az igazságosság politikai koncepciója nem egy morális elmélet alkalmazása a politika területére, azzal indokolja meg, hogy egy világnézet minden értékről és erényről állást foglal, meghatározza, milyen életformát tart követendőnek, valamint mely személyes karakterjegyeket tartja értékesnek. A méltányosságként értett igazságosság elmélete nem formál igényt ilyen módon az élet minden területére vonatkozó értékítélet felállítására, csupán a politikai erényeket és értékeket fejezi ki. A realista kritika elfogadásának tekinthető Rawls részéről, hogy a politikai koncepció megformálásával elis-

meri, hogy az szükségszerűen tartalmaz olyan értékeket, amelyeket történelmileg a liberalizmussal azonosíthatunk, és amelyek kifejezetten a demokratikus társadalom politikai kultúrájában rejlő alapvető elképzelések formájában fejeződnek ki. Ide tartozik többek között bizonyos alapjogok és alapszabadságok előnyben részesítése. Elismeri azt a tényt is, miszerint abban az esetben, ha egyes jóról való elképzelések megfelelnek az igazságosság egy ésszerű politikai koncepciójának, így nem előfeltételezik egyetlen teljesen vagy részben átfogó világnézet meglétét sem, akkor a koncepció meríthet azokból (Rawls, 2005: 174–176.).

Azzal, hogy a kései Rawls igazságosságelméletét politikai koncepciónak tekinti, mely egy, a társadalmi intézmények meghatározására szolgáló morális elképzelést takar, feladja elméletének korábbi univerzális igényeit, egy sokkal partikulárisabb elmélet felé mozdulva el. (Rawls, 2005: 11.). Ez a fordulat realiztikusnak is tekinthető, hiszen Rawls határozottan felváltja teljesen ideális elképzelését az igazságosság egy kevésbé ideális koncepciójával. Sigwart kifejezetten *Rawls realista fordulatának* nevezi azt a próbálkozást, amellyel igyekszik a *Political Liberalism*ban kidolgozott elméletében koherensen összefonni ideális és nem ideális elemeket (Sigwart, 2013: 419.).

Rawls felismerését, hogy elmélete tovább már nem tarthat fenn univerzális igényeket, illetve, hogy teoretikus megoldása egy konkrét, kifejezetten modern problémára ad választ, lépésnek tekinthetjük részéről a politikai realizmus felé. Rawls fenntartja az alapvető meglátását – amelyben egyébként osztoznak a realisták is –, mely szerint egy heterogén társadalom tagjai között átfogó, egymással összeegyeztethetetlen filozófiai, vallási, morális világnézeteik miatt alapvető ellentétek feszülnek. Ezek a különbségek meghatározzák minden egyes ember jóról való elképzeléseit, állandó konfliktushelyzetet teremtvé. A politikai szabadelvűség számos ilyen átfogó doktrínát hordoz magában, továbbá azt is, mit várhatnak el egymástól az állampolgárok saját világnézeteikre vonatkozóan (Rawls, 2005: 58–62.). Az igazságosság elméletének alapja, hogy e világnézetek egyike sem szolgálhat a modern társadalmi intézmények alapjául, egy helyes társadalmi berendezkedésről alkotott méltányos egyezségnek olyan elveken kell nyugodnia, amelyben minden racionálisan gondolkodó egyén egyetértene. Ezeknek az elveknek a megtalálására dolgozta ki azt a kontraktualista koncepciót, amely teoretikusan lehetőséget nyújt a társadalom tagjai számára a tudatlanság fátyla mögötti hipotetikus eredeti helyzetben az igazságosság elveiről való egyezkedésre. Ez a deliberáció adja Rawls igazságosságelméletének esszenciáját: „Ahogy a gondolatrendszernek az igazság, a társadalmi intézményeknek az igazságosság a legfontosabb erénye. Bármilyen kifinomult vagy jól felépített egy elmélet, ha nem igaz, el kell vetnünk, vagy meg kell változtatnunk. Hasonlóképpen van ez a törvényekkel és az intézményekkel is: nem számít, mennyire hatékonyak vagy mennyire fejlettek, meg kell reformálnunk vagy el kell törölnünk azokat, ha igazságtal-

lanok.” (Rawls 1997: 3.). A társadalmi együttélés körülményeit tekintve is elmozdul a kései Rawls egy bizonyos értelemben vett realista irányba. A realisták válasza arra a gondolatra, hogy a társadalmi létezés végső soron tud igazságos lenni, az, hogy ez pusztán egy liberális idea. Rawls határozottan elismeri, hogy a liberális társadalmak kultúrája és társadalmi felépítése megköveteli egyes életformák korlátok közé szorítását, azonban hozzáteszi, hogy ez a korlátozás nem lehet önkényes, vagy igazságtalan. Azzal a kijelentésével, mely szerint egy társadalom sem tartalmazhatja az élet minden formáját, nem létezhet olyan társadalom, amelyben lehetséges minden világnézet és életforma együttélése, még akkor sem, ha ezzel bizonyos helyes értékeket is kizárunk (Rawls, 2005: 197.), elfogadni látszik azt a kritikát, amelyet a realisták a moralizmus illúziójának tartanak. Állításában Rawls Isaiah Berlint idézi: „A Nagy Jók közül néhány nem élhet együtt. Ez egy elvi igazság. Választásra vagyunk ítélve, és minden választás pótolhatatlan veszteséggel járhat.” (Berlin, 1990: 13.). Ezzel együtt jár, hogy Rawls azt is belátja, hogy a teljesen átfogó konszenzus a politikai és gazdasági érdekek mély konfliktusa miatt nem létezhet (Rawls, 2005: 168.). A kései Rawlsnak ezek a társadalom természetéről alkotott megállapításai megegyeznek a politikai realizmus társadalomról alkotott felfogásával. A különbség abban áll, hogy Rawls moralizmusa szempontjából ez a limitált-ság valamiféle sajnálatosnak tartott szükségszerűség, míg a politikai realisták a politika korlátozottságát és a konfliktusosságot a politika alapvető jellegzettségének tekintik, értékítéletet nem alkotva róla. Azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk a tényt, hogy – ahogy ezt Berlin példája is mutatja – a politikaelméletben a realizmus nem rendelkezhet monopóliummal az életformák közti választás fogalmára.

Rawls fontosnak tartja jelezni, hogy elmélete több, pusztán *modus vivendinél*, hiszen a politikai koncepció nem követel meg *kompromisszumot* a különféle nézetekkel rendelkező egyének részéről. Az egyes világnézetek sajátos módokon kapcsolódhatnak a politikai koncepcióhoz, de az azonos bennük, hogy azt különböző szempontok alapján tarthatják – kompromisszum nélkül – kívánatosnak. Rawls szerint a kantiánus megközelítésekből egyenesen levezethető a politikai koncepció, a maga igazságosságával és azok megfelelő sorrendjével; az utilitarizmus úgy tekinthet az igazságosság politikai koncepciójára, mint adott körülmények közt a legjobb megvalósítható elképzelésre, pluralista nézőpontból pedig a mérlegelés lehetősége miatt méltányolható az elgondolás (Rawls, 2005: 169–171.). A realista politikai gondolkodók szerint utópikus Rawls elképzelése arról, hogy a társadalom tagjai morális megfontolásaiknak megfelelően cselekszenek (Rawls, 2005: 81.), hiszen ezzel Rawls azt feltételezi, hogy a moralitás elsőbbséget élvez a társadalom tagjai számára. Ez a fajta emberkép, mely olyan intellektuális képességeket feltételez az állampolgárokról, mint hogy képesek felismerni, mi igazságos, mi jó, képesek gondolkodni, következ-

tetni, illetve egyenlőként tekinteni magukra és egymásra, a realizmus szerint végzetesen illuzórikus.

Rawls kérdéskörének középpontjában a hatalom igazságos alkalmazása áll, ezzel politikaképe a realisták szerint csak a modern liberális demokráciára alkalmazható (Williams, 2005.). Határozottan erre a realista kritikára adott válasznak tekinthető Rawls partikulárisan definiált emberképe, mellyel egyértelművé teszi, hogy elméleti konstrukciója csupán abban az esetben áll helyt, ha olyan egyének egyezkedése folyik az eredeti helyzetben, akik igazságos társadalmi intézményekben szocializálódtak, mivel csak ők képesek elsajátítani az igazságérzetet, amely képessé teszi őket arra, hogy ezeknek az intézményeknek megfelelő életet éljenek (Rawls, 2005: 141.).

A POLITIKA DEPOLITIZÁLÓDÁSA

A realista gondolkodók a rawlsiánus politikai filozófiával szemben a politikát az élet egy sajátos szabályrendszerrel rendelkező területének tekintik. A moralizmussal szemben megfogalmazott kritikájuk abban áll, hogy a politikai szféra logikája nem vezethető le univerzális normákból, egy alapvető jellegzetessége, a politika konfliktusos jellege miatt, melyet szerintük a moralista gondolkodók helytelenül tartanak részben kiküszöbölhetőnek. A realista szerzők egyetértenek abban, hogy a politikai konfliktust nem lehet, és nem is kívánatos morális elvek alkalmazásával feloldani, hiszen a realizmus éppen azt sugallja, hogy a konfliktus megszűnésével maga a politika is megszűnne létezni. A politikai realizmus harmadik legnagyobb kritikája Rawls moralizmusával szemben, hogy politikai filozófiája valójában mélyen depolitizált. Realista szemzőgből felmerülhet, mennyiben tekinthető Rawls *politikai* filozófusnak, abban az értelemben, hogy az általa vizsgált problémák és az arra adott válaszok tekinthetők-e politikainak.

Rawls elmélete konfliktuselvűnek lenne mondható, ha az egymással össze nem egyeztethető világnézetek örök harcát vennénk figyelembe, melynek megoldására alkotta meg Rawls a méltányosságként felfogott igazságosság elméletét. A politikai liberalizmus eszméje elfogadja, hogy a társadalom tagjai számos egymással versengő világnézetet vallanak magukénak, melyek mindegyike rendelkezik a maga jóról való elképzelésével, ám e világnézetek egyike sem szolgálhat egy alkotmányos berendezés alapjául, hiszen egy liberális demokrácia csak akkor működhet, ha alapelveit mindenki el tudná fogadni. Rawls szerint senki sem használhatja politikai hatalmát arra, hogy ráerőszakolja másokra saját világnézetét (Rawls, 2005: 135–138.). A világnézetek, a jó életről alkotott elképzelések konfliktusának mederben tartása végett van szükség a társadalom alapelveinek kidolgozására. A politikai moralizmus és realizmus tehát egyetért a társadalmi különbségek meglétéről, a különbségük abban áll,

hogy a rawlsiánus politikai filozófia lehetségesnek és hasznosnak találja olyan elvek megtalálását, amelyek felette állnak a társadalomban jelenlévő vitáknak. Ezen a ponton kapcsolódik össze az ebben a fejezetben bemutatott kritika a politika és erkölcs viszonyának problematikájával.

A politikai realisták szerint a politika lényegének megragadására nem a „hogyan kellene” kérdés adhat választ, hanem az adott körülményekben, társadalomban és politikai intézményekben kell megtalálnunk a politika logikáját (Sleat, 2014: 316.). Rawls elméletében maga is úgy találja, hogy a méltányosságként értett igazságosság kifejezetten a modern társadalom speciális esete, melynek politikai kultúrájából származtatja az igazságosság elveit (Rawls, 1997: 3.). A realista érv ezzel szemben a moralitás prioritásának továbbra is fennálló problematikáján kívül, hogy Rawls elmélete továbbra is elvont erkölcsi elveken alapszik, mégsem tesz említést arról, ami a gyakorlati politika része. Horton úgy tekint a politikai moralizmusra, mint ami egyszerűen deskriptív hiányosságokkal rendelkezik: szerinte az egész rawlsi életművet elolvasva sem lesz világosabb az olvasó számára, mit gondol *a kortárs politikai moralizmus atyja* a politikai pártok és érdekcsoportok szerepéről, vagy a választásokról (Horton, 2010: 433.). Rawls szemszögből megközelítve érthető, miért tekintendők másodlagosnak a pártokhoz hasonló praktikus politikai kérdések, hiszen a mindennapi politikai csatározásokról alkotott egyéni vélemények ugyanúgy, mint a jóról való felfogások, morális, filozófiai, vallási világnézetek függvényében változnak, ezek pedig másodlagos szereppel bírnak a társadalom felépítésének kérdéséhez képest. Egyetértés csak az utóbbiban lehetséges, az előbbiekben nem szükséges, és nem is lehet, ezáltal a méltányosságként értett igazságosság elmélete nem is hivatott ezekkel foglalkozni (Pogge, 2007: 186.). Realista szempontból a praktikus politikai kérdéseknek ezzel a kikerülésével Rawls elmélete egy, a valóságtól nagymértékben elrugaszkodott ideális elméletnek tekinthető. Rawls szerint azonban indokolt lehet az ideális elméletből kiindulni, hiszen ez szolgálhat alapjául a nyomasztóbb problémák mélyebb megértésének. A tökéletesen igazságos, *jól berendezett társadalom* tanulmányozásával közelebb juthatunk az olyan problémák módszeres átgondolásához, melyekkel a mindennapi életben nézünk szembe, valamint melyek azonnali megoldást kívánnak meg (Rawls, 1997: 27.).

Felmerül a kérdés, Rawls valóban másodlagosnak tartja-e a gyakorlati politikai kérdéseket, vagy éppen ellenkezőleg, annyira fontosnak, sőt, fenyegetőnek, hogy jobb, ha előre tisztázzuk a szabályait. Rawls gondolatmenete úgy is értelmezhető, hogy a politika túl fontos ahhoz, hogy az állampolgárok a politikusokra bízzák azt, ezért magasabb rendű elvekkel kell körülbástyázni, hogy igazságos maradjon. Azonban ha ezt az olvasatot tekintjük mérvadónak, Rawls racionális emberképének érvényessége megkérdőjelezhetővé válik. A rawlsi értelemben vett állampolgárok rendelkeznek olyan erkölcsi képességek-

kel, amelyek által szabadon képesek kialakítani, megváltoztatni jóról való elképzeléseiket, illetve képesek azoknak megfelelően cselekedni életük során. Minden állampolgár jogos követeléssel lép fel annak irányába, hogy ezeknek az elképzeléseinek megfelelő életet élhessen (Rawls, 2005: 72.). Rawls szerint az állampolgárok racionális autonómiája annyit tesz, hogy intellektuális és morális képességeik fényében képesek változtatni jóról való elképzeléseiken, akkor is, ha ez azzal jár, hogy átfogó világnézetükből egy másikba kell váltaniuk. Az állampolgárok erkölcsi képességének tekinti Rawls az igazságérzet kialakításának képességét, és azt, hogy képesek felismerni, mit jelent világnézetük fényében számukra a jó fogalma (Rawls, 2005: 81.). A politikai realizmus egyik kritikája abban áll, hogy a rawlsi állampolgár túl ideális, az egyénekre ezzel szemben úgy érdemes tekinteni, mint akik mélységesen irracionálisan gondolkodnak és viselkednek. Továbbá a realizmus felvetéséhez tartozik az a tény is, hogy amennyiben ezek az egymással szembenálló világnézettel rendelkező egyének képesek morális elvek alapján egy konszenzusra, mely a politika területén feloldja a mélynek tűnő konfliktusokat és képessé teszi az állampolgárokat arra, hogy egy életen át kooperáló tagjai legyenek az adott társadalomnak, azzal Rawls depolitizálja a politikai szférát. A politikai realizmus tehát kritikával illeti a moralizmust annak tekintetében, hogy az a politikát egy olyan szférába redukálja, amelyben feltételezi, hogy a társadalom tagjai csak olyan elveknek megfelelően viselkednek, amelyeket mind elfogadnak, vagy amelyek elfogadásáról egy racionális vita végül meggyőzné őket. A realista gondolkodók szerint alapvető egyet nem értés van az emberek igazságosságáról alkotott elképzelései között, illetve a politika természetéről és határaitól is, így szerintük valójában éppen a konfliktus karakterizálja a politikát (Sleat, 2014: 322.). A moralista politikai gondolkodást a politika konfliktusos jellege kapcsán kritizálja a realizmus, hiszen míg az előbbi a társadalom heterogenitásából eredeztetett konfliktusosságot igyekszik valamiféle átfogó konszenzussal orvosolni, addig az utóbbi épp fordított logikát használ: a realisták szerint azért van szükség a politikára, mert nem érthetünk egyet a moralitásban. A realista kritika kiegészül azzal a felvetéssel, amely szerint a politikai moralizmus nem tud elfogadható választ adni arra a kérdésre, kik, mikor, miért és milyen körülmények között fogadták el morális előfeltevéseiket. Azonban Rawls koncepciója a hipotetikus *eredeti helyzet*ben történő egyezkedésről éppen ezt a kérdést előlegezi meg. Szerinte az eredeti helyzetben egyezkedő feleként a társadalom valamennyi tagja elfogadná az előfeltevéseket, illetve egy racionális érvelés során meggyőzhető lenne azokról, hiszen a *tudatlanság fátyla* eltakarná előlük az olyan ismereteket, amelyek fényében esetleg máshogy döntenének. Azzal, hogy Rawls az igazságosság politikai koncepciójában az elképzelt eredeti helyzetet tekintve elsőbbséget ad a *helyesnek* a jó felett, továbbra is a moralitás elsőbbségét hangsúlyozza a politikai realitás felett. Ezzel

a moralitásnak juttatott prioritással a realisták szerint Rawls kantianus módon szeretne kitérni, sőt elmenekülni a politika valóságától, ezzel politikai koncepciója valójában *apolitikus* (Galston, 2010: 386.).

IGAZSÁGOSSÁG VAGY REND?

A politikai realizmus szerint a politika természetéhez tartozik az egyének közti mély egyet nem értés, valamint a tény, hogy az embereket elsősorban önérdükük és irracionális vágyaik hajtják, így a politika elsődleges feladata a társadalmi *rend* biztosítása. A Rawlst kritikával illető realista szerzők többsége a politika legfőbb erényének nem az igazságosságot, hanem a társadalmi együttélést biztosító rendet tekinti.

A kortárs etikaközpontú politikai filozófia utópikusnak is nevezhető abban az értelemben, hogy egyfajta lineáris fejlődés gondolatával él, ezt jelzi Rawls egy igazságos társadalom teoretikus megalapozására irányuló kísérlete is. A politikai realizmus sokkal inkább ciklikusként tekint a politikára, mint az élet olyan szférájára, amelyben örök harc folyik az anarchián való felülkerekedésért úgy, hogy közben ez a törekvés ne füljön zsarnokságba. John Gray szerint a politikai realizmus elveszett tradíciója helyett a modern utópianizmus uralja a nyugati gondolkodást. A nyugati társadalmak szerinte abban az illúzióban élnek, hogy a tudományban és a technológiában működő progresszió a politika és az etika világában is jelen van. Szerinte a politikai és az erkölcsi a haladás ideája csak babona, az emberi lét fejlődése nem kumulatív, a megszerzett tudás és tapasztalat könnyen elveszhet és valóban el is vész. Gray a liberális humanizmus illúziójának tekinti a politikai progressziót, egy olyan – a haladáselvű történelemképpel rendelkező kereszténységből örökölt – mítosznak, amelyben a valódi realista igazság eltűnt. A politikát és az etikát inkább egy végtelen körforgás terminusaként írja le, mely folyamatos megszerzés és elvesztés harca, ahol az anarchia és a zsarnokság örökös váltakozása sosem ér véget (Gray, 2004: 3.).

A politikai realizmus harmadik nagy kritikája, mellyel Rawls moralizmusát illeti, hogy a politikai filozófiának fel kell hagynia azzal a törekvéssel, hogy olyan elveket keres, melyek az élet minden területén alkalmazhatóak. A realisták szerint felismerésük éppen abban áll, hogy az egyéni és a társadalmi, politikai erkölcs különbözik egymástól, és a politikaelméletnek az elsődleges politikai kérdés megoldására, a rend létrehozására és fenntartására kell tekintetét fordítania. Rawls elméletében sem elhanyagolható a rend kérdése, azonban esetében a probléma könnyen feloldható, hiszen az ő koncepciója szerint egész egyszerűen az igazságosság elveinek meghatározása és betartása önmagában megoldást nyújt a rend és a stabilitás biztosítására. A politikai realisták, köztük elsősorban Williams szerint az elsődleges politikai kérdés a rend

biztosítása, ami a prioritás problémájából következően nem eredhet elvont, univerzális erkölcsi elvekből. Az elsődleges kérdés a biztonságra, bizalomra és a társadalmi kooperáció feltételeinek biztosítására irányul, és folyamatos megerősítést igényel, szemben az igazságosság elveinek elsőbbségével, mely Rawls elméletében egyszeri megoldást igényel (Williams, 2005: 3.). Williams az elsődleges kérdés megoldására, illetve a politikai hatalom igazolására a *legitimáció* fogalmát vezeti be, mely felszabadítja a politikai hatalom fogalmát az erkölcsi korlátozások alól, a politikai normativitás perspektívájából vizsgálva a társadalmi intézmények igazolását. A legitimáció realista koncepciója konkrét államok konkrét intézményeire fókuszál, adott történelmi kontextusban.

Rawls legitimációfogalma is a politikai hatalom igazolására irányul, azonban legitimáló funkcióval nála továbbra is az igazságosság bír. A legitimáció liberális elve Rawls szerint a politikai hatalom olyan helyes igazolása, amely összhangban van azokkal az alkotmányos értékekkel, amelyeket minden szabad és egyenlő állampolgár kölcsönösen elfogadhat emberi értelme révén (Rawls, 2005: 137.). A legitimáció elvét Rawls politikai elvként mutatja be, részben elmozdulva a realista igény felé, mely a politikai moralitás elválasztására irányul az univerzális, absztrakt moralitással szemben. Ez határozott lépésnek is tekinthető lenne abba az irányba, hogy Rawls felismeri, a politika sajátos igazolási logikát követ, mégis, közelébe sem kerül a politikai realizmus kritikai igényeinek kielégítéséhez, hiszen a legitimáció liberális fogalmával Rawls nem tesz mást, mint politikai alterületet hoz létre az erkölcsi elvek uralmán belül, ezzel a legitimációt, mint politikai igazolást továbbra is a moralitásból eredeztetve. Mindebből következik, hogy Rawls elméletében a politikai hatalom nem lehet más, mint a szabad és egyenlő állampolgárok közös, magukra vonatkozó kényszerítő hatalma (Rawls, 2005: 139.). Amennyiben a Rawls által képviselt domináns, angolszász liberális politikai filozófia alapfogalmának az igazságosság tekinthető, a magát ezzel szembeállító politikai realizmus a legitimáció fogalmára alapozható. Sleat szerint az állampolgárok közötti egyet nem értés a moralításban egy olyan fókuszváltáshoz vezetett, amely áthelyezte a politika elsődleges kérdését az elosztás igazságosságáról, a szabadság és a tolerancia határaitól, arra, hogyan képes bármilyen elv vagy szabály legitimen szabályozni a politikai közösséget. A politikai realizmus szerint tehát a legitimáció nem eredhet pusztán az uralom képességéből, de nem is eredeztethető olyan morális elvekből, amelyek a politikán kívülről származnak (Sleat, 2014: 315–316.).

A realisták a politika egyik legfontosabb aspektusának azt tartják, milyen módon valósítható meg a stabilitás (Williams, 2005: 2.). Rawls szerint a méltányosságként értett igazságosság kialakítása után lehetséges a megalkotott politikai koncepció stabilitásának problémájával másodlagosan foglalkozni. Ha az elgondolás nem bizonyul stabilnak, akkor nem is jó koncepciója az igazságosságnak, tehát átalakításra szorul (Rawls, 2005: 141.). A rawlsi stabilitás

fogalma több az állam pusztja instrumentális stabilitásánál. A stabilitás praktikus fogalma alapján, amíg az érdekek, valamint a végrehajtó hatalom akaratának az érvényesítésére szolgáló eszközök rendelkezésre állnak, addig az adott berendezkedés stabilnak tekinthető. A stabilitás liberális fogalma azonban arra vonatkozik, hogy azok az egyének, akik igazságos társadalmi intézményekben nőttek fel, képesek elsajátítani az igazságérzetet, illetve a képességet arra, hogy hűséget érezzenek az adott intézmények iránt, valamint képessé válnak fenntartani azokat, más szóval olyan személyes jellemzőkre tesznek szert, amelyek elég erőssé teszik őket arra, hogy ellen tudjanak állni esetleges igazságtalanságra csábító hajlamaiknak. A méltányosságként értett igazságosság politikai koncepciójának stabilitásához az is szükséges, hogy olyan liberális politikai látásmódon alapuljon, amely minden racionálisan gondolkodó állampolgár számára elfogadható lehet. A politikai legitimitáció eszméje olyan széleskörű igazolásra szorul, amire a szabad és egyenlő, racionálisan gondolkodó állampolgárok közössége által alkotott *nyilvános ész* alkalmas (Rawls, 2005: 142-143.).

Egy stabil demokratikus társadalomban az együttélés alapja az igazságérzet Rawls szerint, amellyel minden racionálisan gondolkodó állampolgár rendelkezik, nem csupán *modus vivendi* (Rawls, 2005: 141.). Az egyénnek ez a képessége teszi alkalmassá őt arra, hogy meg tudja különböztetni az elvet az érdektől, a moralitást a pusztja okoskodástól (Rawls, 2005: 147.). Williams szerint ezzel Rawls politikai moralizmusa a liberalizmust kívánja alátámasztani. A realista gondolkodó felhívja a figyelmet arra, hogy ebben a politikai realizmus nem hordoz kevésbé liberális gondolatokat, csupán úgy keres politikai magyarázatot a modern alkotmányos berendezkedések számára, hogy közben nagyobb autonómiát ad a jellegzetesen politikai gondolatoknak (Williams, 2005: 3.). Williams szerint utóbbiak közé tartozik az *első politikai kérdés*, a rend, a biztonság és a kooperáció feltételeinek biztosítása, ezek legitim biztosításának függvénye minden egyéb politikai kérdés. A realista megközelítés arra mutat rá, hogy a politika legalapvetőbb feltétele a mély egyet nem értés a társadalom tagjai között, így a politika örök próbálkozását az anarchia és a zsarnokság elkerülésére egyfajta művészetnek tekinthetjük. A realizmus különös tekintettel van a modern társadalmi intézmények jellegére, azok politikai funkcióira, összetett kulturális logikájára, fejlődésére. A realista szerzők abban kritizálják a politikai moralistákat, hogy azok az intézményeket a már előzőleg meghatározott elvek és céljaik megvalósítása eszközének tekintik. A realista szerzők szemében a politikai intézmények ennek az instrumentális szerepnek a betöltésénél sokkal fontosabb feladatokat látnak el: egyrészt arénaként szolgálnak a megvitatható elvek és célok meghatározásához, ezáltal részt vesznek a társadalmi célok meghatározásában, másrészt ezeket az intézményeket ruházzák fel autoritással a politikai szereplők, ezzel sajátos autonómiát is juttatva számukra. Továbbá a politikai intézmények realista szemszögből arra is al-

kalmassak, hogy közös utat mutassanak az egymással szemben álló érdekek számára (Galston, 2010: 393–394.).

A politikai realista gondolkodók szerint tehát vannak olyan – sajátosan politikai – szituációk, amelyek kívül esnek a rawlsi típusú igazoláson. Rawls szerint csak egy igazságos társadalom képes azokkal a konfliktusokkal együtt élni, amelyek minden politikai közösségben szembeállítják az állampolgárok világnézetük felé való elköteleződését az igazságosság által rájuk rótt kötelezettségekkel. Rawlst értelmezhetjük úgy, hogy amíg az egyének betartják az igazságosság elveit, addig a társadalom képes fenntartani annak alapszerkezetét, igazságosságát és stabilitását (Pogge, 2007: 187.). Ezzel szemben a realista szerzők szerint a politikában érvényesülő moralitás gyakran eltér a hagyományos moralitástól, sőt, akár ellentmondásba is kerülhet azzal. Ebből következik, hogy az uralom, mely mindig politikai – nem pedig morális eredetű –, feladata a közös együttélés kereteinek biztosítása, a rend fenntartása. A politikai cselekvés természetének effajta elképzelése egybevág a realizmusnak a politika autonómiájára vonatkozó követelésével. A sajátos moralitást és logikát, meghatározott cselekvést, illetve egyedi megítélést igénylő politika jogos igényt formál arra, hogy az élet más területeitől elkülönülő, azokkal egyenértékű szférának tekintsük (Galston, 2010: 393–394.). A politikai realizmus alapvetően egy kritikai elmélet, mely leginkább a Rawlsszal azonosított, az erkölcs elsődlegességét hangsúlyozó politikai moralizmussal szemben határozza meg magát, azonban olyan igényeket is hordoz magában, amelyek pozitív elméletté teszik. A politika autonómiájának igényével, továbbá a rend és a stabilitás fogalmának középpontba helyezésével nem csupán a moralizmusnak nevezett politikai filozófiával szemben megfogalmazott kritikai elméletként jellemezhetjük a politikai realizmust, hanem egy, a mainstream angolszász politikai gondolkodással szembemenő, koherens igényeket felállító elméletként.

KONKLÚZIÓ: RAWLS REALISTA FORDULATA

A *Political Liberalism* reflexió számos kritikára, melyet a politikai realizmus is megfogalmaz a rawlsi moralizmussal szemben. Elméletével a kései Rawls határozottan elmozdul a politikai valóság felé is. Kérdés azonban, hogy elméletének módosításában találhatóak-e olyan elemek, amelyek azonosulást jelentenek az őt kritizáló realista szerzők gondolataival. Noha a kései Rawls elméletében nagyobb szerepet kapnak a társadalomban jelenlévő örökös konfliktusok, politikaképe a politikai realizmuséval szemben mégsem mondható konfliktuselvűnek, hiszen a rawlsi életmű lényege a konfliktusok kiküszöbölésének lehetősége. A kései időszakában Rawls határozottan felismerte, hogy a méltányosságként értett igazságosság *politikai koncepcióját* kell politikai filozófiája alapjául kidolgoznia. Ezzel úgy tűnik, Rawls maga is felfedezte *Az igazságosság*

elmélete politikaképének hiányosságát, és egyértelmű kísérletet tett az erkölcs és a politika elválasztására, utóbbit az élet nagyobb autonómiával rendelkező területeként kezelve. A kritikusok szemszögéből ez első pillantásra helyes lépésnek tűnhet, azonban mivel a politikai koncepció a *Political Liberalism*ban továbbra is a moralitásból fakad, ezért ez a mozzanat közel sem elégítheti ki a realista kritikusokat. A politika jellegéből fakadó rawlsi moralista, illetve politikai realista álláspont szembenállása az igazságosság kései elméletével sem javult. Rawls fundamentális igénye a társadalmi, politikai igazságosság elérésére továbbra is a realista kritikák egyik fő motívuma. A kései Rawls számos ponton realisztikus fordulatot vett. Az őt ért kritikákra válaszolva megtartotta modellje alapstruktúráját, azonban egy teljesen új értelmet adott annak, hogy milyen célt szolgál elméleti konstrukciója, annak egy teljesen új interpretációját mutatva be ezzel. Williams szerint a politikai koncepciónak sikerült egy valóban új, a pluralista társadalom alapszerkezetének meghatározására szolgáló megoldást felvázolnia (Williams, 1993). Williams Rawls elméletének átalakulását figyelemre méltó, hatásos és impozáns elmozdulásnak tekinti, egy (majdnem teljesen) univerzális erkölcselmélettől egy a pluralitáson és tolerancián alapuló modern liberális állam politikai elméletének irányába. A realista szerző szerint a kérdés az, mennyi szabadságot ad valójában a rawlsi liberalizmus az ember és a társadalom számára a különféle morális koncepciók közti választásra. Rawls politikai realista kritikája határozottan érvényesnek tekinthető. Az igazságosság politikai koncepciójával Rawls a méltányosságként értett igazságosság elméletét ért kritikákat figyelembe véve egy olyan elméletet hozott létre a társadalmi-politikai intézményekről, amely olyan elgondolásokat is tartalmaz a politika szerepéről és jellegéről, amelyek fontos szereppel bírnak a politikai realista gondolkodásban. A moralitásból eredeztetett politikai elvek, a rend másodlagossága az igazságossággal szemben, és az elmélet depolitizáltsága miatt a politikai realizmus továbbra is erős ellenpólusa Rawls politikai filozófiájának. A realizmus mégsem képes megszabadulni a moralizmus egyes alapfeltevéseitől, így sok esetben éppen a rawlsi politikai filozófia lehet a politikai realizmus kritikája. A kortárs angolszász realisták úgy tűnik, valamilyen módon mindig a rawlsiánus gondolkodásból merítve próbálják megteremteni saját, koherens politikaelméletüket. A politikai realizmus irodalma arra enged következtetni, hogy bármennyire is igyekeznek a realista szerzők elfoglalni a mainstream helyét, letaszítva onnan a XX. század végéig egyértelműen uralkodó politikai moralizmust, realizmus és moralizmus végső soron nem értelmezhető egymás figyelembevétel nélkül.

A kortárs politikai realista tradíciót tekintve kirajzolódik a Rawls-kritika, melynek középpontjában *Az igazságosság elmélete* áll. Noha a politikai realista kritikusok esetenként említést tesznek a *Political Liberalism*ről is, kritikájuk inkább a Rawls elméletét elsőként koherensen összefogó művet, *A Theory of Justice*-t

érinti. A realisták gyakran teljesen figyelmen kívül hagyják a kései Rawls próbálkozását arra, hogy nem ideális elemekkel vegyíti a méltányosságként értett igazságosság elméletét. Egyes szerzők, mint például Sigwart, Rawls *realista fordulatának* tekinti a politikai moralista kései munkásságát (Sigwart, 2013: 419.). Mások relativistának tartják az igazságosság újragondolt elméletét. Rawls teoretizálása sokakat megindított, sőt, méltán mondhatjuk, hogy elméleti koncepciójával újraélesztette a politikai filozófiai gondolkodást a XX. században. Nemcsak követői fantáziáját mozgatta meg az igazságosság általa kidolgozott elmélete, hanem számos ellenfélre is akadt, köztük a moralizmus legnívósabbnak nevezhető kritikusaként megszülető kortárs politikai realizmust.

A *Political Liberalism* gondolatai Rawls sok követőjét csalódásként érintettek, relativistának vagy akár realistának nevezhető fordulata miatt (Sadurski, 2014: 1.). Rawls harmadik fő művének méltán tekinthetjük az 1999-es kiadású *A népek jogát* (Rawls, 2008 [1999]), melyben már foglalkozik az élet nem liberális koncepcióival, illetve a nem liberális államokkal is, referálva két korábbi művét érő egyes – köztük realista – kritikákra. Az életmű harmadik legnagyobb könyvében Rawls komolyan foglalkozik a ténnyel, hogy nem minden társadalmat működtetnek az igazságosság politikai koncepciója által létrehozott szabályok. Rawls számos követője úgy érezheti, hogy a kortárs moralizmus megteremtője ezzel még egy lépést tett hátrafele eredeti elméletétől. A rawlsiánusok számára akár egy fokozatos visszakozást is jelenthet a rawlsi életmű (Sadurski, 2003: 1–2.). Habár *A népek jogának* vizsgálatára jelen tanulmány nem tér ki, a három mű közti eltéréseket mutató tendencia felveti a kérdést, hogy a realisták miért nem szentelnek akkora figyelmet a másik két könyvnek, mint *Az igazságosság elméletének*.

Az, hogy a realista kritika célpontját elsősorban *A Theory of Justice* képezi, a későbbi politikai koncepció figyelembe vétele nélkül, jelentheti azt, hogy a politikai realisták az általuk legkönnyebben kritizálható elméletre fordították figyelmüket. Felmerülhet egy olyan érv is, amely szerint a *Political Liberalism* (és *A népek joga*) csak gyenge próbálkozások az elméletében Rawls által is felismert hibák kiküszöbölésére. Ugyanakkor jelentheti azt is, hogy a méltányosságként értett igazságosság „klasszikus” elmélete egy olyan koherens, átfogó és jelentős súlyú elmélet, amely alapjául szolgálhat egy a kritikájaként születő, szintén koherens politikai filozófiai irányzatnak, nevezetesen a politikai realizmusnak. Ebben az esetben a két szembenálló fél, a politikai moralizmus és a politikai realizmus egyforma lattal bírnak, ezzel a mai politikai gondolkodás két kiemelkedő elméleteként nem csupán konfliktusuk határozza meg a politikai teoretizálás kortárs útjait, hanem egymás folyamatos ellensúlyaként, egy örök körforgásban választ nyújthatnak egymás elméleti felvetéseire. A két irányzat egymásban olyan ellenfélre lelt, amelyet nem kerülhet ki, ha ki akarja alakítani saját elképzelését a politika világáról.

- Berlin, Isaiah (1990): The Pursuit of the Ideal. In: *The Crooked Timber of Humanity: Chapters in the History of Ideas*. Edited by: Henry Hardy. John Murray (Publishers) Ltd.
- Galston, A. William (2010): Realism in Political Theory. *European Journal of Political Theory*. 9. (4), 385–411.
- Geuss, Raymond (2008): *Philosophy and Real Politics*. Princeton University Press.
- Gray, John (2004): *Heresies: Against Progress and Other Illusions*. London, Granta Books.
- Horton, John (2010): Realism, Liberal Moralism and a Political Theory of Modus Vivendi. *European Journal of Political Theory*. 9 (4), 431–448.
- Kymlicka, Will (2002): *Contemporary Political Philosophy: An Introduction*. (Second Edition). Oxford University Press.
- Philp, Mark (2008): Political Theory and the Evaluation of Political Conduct. *Social Theory and Practice*, 34, no. 3.
- Philp, Mark (2010): What Is to Be Done? Political Theory and Political Realism. *European Journal of Political Theory*, 9, no. 4.
- Pogge, Thomas (2007): *John Rawls: His Life and Theory of Justice*. Oxford University Press.
- Rawls, John (1997) [1971]: *Az igazságosság elmélete*. Fordította: Krokovay Zsolt. Budapest, Osiris Kiadó.
- Rawls, John (2001): *Justice as Fairness. A Restatement*. Cambridge, Harvard University Press.
- Rawls, John (2005) [1993]: *Political Liberalism*. New York, Columbia University Press.
- Rawls, John (2008) [1991]: *A népek joga. Visszatérés a közös gondolkodás eszméjéhez*. Fordította: Krokovay Zsolt. L'Harmattan Kiadó.
- Sadurski, Wojciech (2014): Fifteen Years Later: Reflections on Realism and Utopia in 'The Law of Peoples' by John Rawls. In: *Sydney Law School Research Paper*. No. 14/93.
- Sadurski, Wojciech (2003): The Last Thing He Wanted: Realism and Utopia in The Law of Peoples by John Rawls. *EUI Working Paper LAW*, No. 16.
- Sigwart, Hans-Jörg (2013): The Logic of Legitimacy: Ethics in Political Realism. *The Review of Politics*, 75 (2013), 407–432.
- Sleat, Matt (2014): Legitimacy in Realist Thought: Between Moralism and Realpolitik. *Political Theory*. Vol. 42. (3).
- Williams, Bernard (2005): *In the Beginning Was the Deed. Realism and Moralism in Political Argument*. Edited by: Geoffrey Hawthorn. Princeton University Press.
- Williams, Bernard (1993): A Fair State. *London Review of Books*. Vol. 15., No. 9. 7–8.

A POLITIKA MINT POLITIKAI PROBLÉMA*

Kis János és Schlett István a politika autonómiájáról

Gyulai Attila

(MTA TK Politikatudományi Intézet)

ÖSZEFoglaló

A politikai realizmus kiindulópontja, hogy a politika csak saját szabályai alapján ítéltető meg. A realista politikaelmélet célja a politika autonómiájának elismertetése és a politika felszabadítása más területek – erkölcs, gazdaság, esztétika stb. – fennhatósága alól. A rendszerváltozás utáni magyar politikaelméletben a politika autonómiája elsősorban a technokrata és gazdasági determinizmusokkal szemben fogalmazódott meg. A tanulmány két olyan szöveggel foglalkozik, amely az uralkodó vitával ellentétben az autonómia problémáját a politika és az erkölcs kapcsolata szempontjából vizsgálták. Kis János *A politika mint erkölcsi probléma* és Schlett István erre adott válasza, *Az erkölcs mint politikai probléma* bár illeszkednek a realista politikaelmélet által leírt moralizmus-realizmus vita pozícióihoz, több ponton el is térnek attól. Az eltérések a politika autonómiájával összefüggésben jelentkeznek, a tanulmány pedig azt vizsgálja, hogy a két szöveg milyen módon fogalmazza meg ennek problémáját. A tanulmány következtetése szerint a politika autonómiájának fogalma nem felelhet meg maradéktalanul a realista politika előfeltevéseinek.

Kulcsszavak: Politikai realizmus ■ moralizmus ■ Kis János ■ Schlett István ■ a politika autonómiája

BEVEZETŐ

A politikai realizmus alap gondolata a politika saját szerűsége, másból való levezethetlensége. A realisták szerint a politikára csakis a politika szabályai érvényesek. E megközelítés az utóbbi évek politikaelméleti munkáiban az uralkodóvá vált Rawlsianus politikaképpel szembeni markáns ellenpozícióként fogalmazódott meg. A politikaelméleti realizmust igen határozott emancipatorikus törekvés jellemzi, melynek célja a politika felszabadítása minden olyan, hozzá képest külső autoritás alól, amely saját magát képesnek mondja arra, hogy autoritatív módon korlátozza a politikát, felülírja annak belső szabály-

* A tanulmány korábbi változatához fűzött hozzászólásokért köszönettel tartozom az MPTT 2016. évi Vándorgyűlésének „A politika fogalmai a magyar politikatudományban és politikai gondolkodásban” panelje résztvevőinek, valamint az MTA TK Politikatudományi Intézet Politikai realizmus kutatócsoport tagjainak.

szerúségeit és korlátok közé szorítsa érvényességi területét. A realista politikaelmélet ennek alapján gyakran a politika autonómiájaként hivatkozik saját politikafelfogására.

Realizmus természetesen a politikaelméleten belül is sokféle van, és az, hogy pontosan miben is áll a politika autonómiája, nem pontosan körülhatárolt. A figyelemreméltó ütemben gyarapodó realista irodalomban ugyanakkor egyetértés mutatkozik abban, hogy ami alól fel kell szabadítani a politikát, az nem más, mint a moralitás gyámsága, amelyben a politika – állítják a realisták – nem más, mint az előzetesen meghatározott és kidolgozott erkölcsi szabályok megvalósítása a politika területén és a politika eszközeivel. Bernard Williams ebben az értelemben kritizálja a politikai moralizmust, azaz a moralitás vélt elsőbbségét a politikával szemben (Williams, 2008: 2.). Az elsőbbség Raymond Geuss szerint azt jelentené, hogy a politikáról való ítéletalkotás csak azután lenne lehetséges, ha már birtokában vagyunk az ehhez szükséges tiszta etikai elveknek (Geuss, 2008: 6–9.). Amikor Williams, Geuss és mások elutasítják az etika elsőbbségét és a moralizmust, akkor a politika depolitizációja ellen lépnek fel.

A moralitás keretei alól felszabadított politikafelfogás néhány összefüggő állítással jellemezhető. Először is a politikának saját logikája, szabályai és céljai vannak, amelyek mentén megkülönböztethető minden mástól (Williams, 2008: 3.; Galston, 2010: 390.; Sleat, 2010: 491.; Philp, 2012: 631.; Paipais, 2014: 365.; Sleat, 2014a; McQueen 2016), és nem is magyarázható másból, csak saját magából (Williams, 1991: 374.). Azaz, nem érthető meg erkölcsi szabályok megvalósításaként, a gazdaság kiterjesztéseként vagy bizonyos esztétikai értékek kifejezésekként. Ebből következően a politika egy elkülönült szféra, sajátos területe az emberi tevékenységnek (Coady, 2008: 25.; Geuss, 2008: 23.; Galston, 2010: 408.; Sleat, 2010: 494.; Sleat, 2011: 471.; Erman–Möller, 2013: 225.; Paipais, 2014: 365.; Sleat, 2014a). A politikai szféra így a politika specifikumai mentén határozható meg, és nem rendelhető alá más területeknek, más logikáknak. A politikai realizmusban a politika védelme a politika emancipációját jelenti, aminek tétje pedig nem más, mint a politika autonómiája.

Az alábbi tanulmány a politika autonómiájával kapcsolatos politikaelméleti vitát vizsgálja a rendszerváltozás utáni Magyarországon. Az itt következő elemzés tágabb összefüggését az a kérdés adja, hogy milyen szerepet töltött be a hazai politikaelméletben a realista megközelítés. Beszélhetünk-e egyáltalán realista politikaelmületről? Vagy a fenti értelemben moralizmus és realizmus közötti vitáról? Amennyiben igen, kimutathatóak-e ennek kifejezetten Magyarországra jellemzői kontextuális sajátosságai?

Ezeket a kérdéseket a következőkben egy konkrét példán keresztül, egy mozzanatot kiemelve vizsgálom. A politika autonómiájának problémáját Kis János *A politika mint erkölcsi probléma* című könyvét, valamint Schlett István *Az erkölcs mint politikai probléma* címmel megjelent válaszcikkét középpontba ál-

lítva fogom vizsgálni. A két szöveg jelentőségét az adja, hogy miközben jól azonosítható pontokon a moralizmus és realizmus alapkérdéseit jelenítik meg, és így összefüggésbe hozhatók a nemzetközi szakirodalommal, ezt mégis sajtóosan a hazai kontextusba ágyazottan teszik meg, így – a politika autonómiájának szűkebb témáján keresztül – lehetővé teszik a realista diskurzus szerkezetének vizsgálatát. A továbbiakban a két szöveg viszonyára vitaként hivatkozom, amely abban az értelemben ugyan pontatlan, hogy pusztán egy állításról és annak vitatásáról van szó, mely diskurzus a későbbiekben nem is folytatódott, de mégis kifejezi, hogy jól azonosítható megközelítések szinte paradigmatis szembeállításáról beszélhetünk, amely sajnálatosan ritka esemény a hazai politikaelméletben.

A tanulmányban elsőként a hazai kontextussal foglalkozom, és azt vizsgálom meg, hogy milyen szempontok mentén merült fel a politika autonómiájának elgondolása, még ha ez nem is feltétlenül vezetett el egy koherens realista politikaelméleti áramlatig. Amellett fogok érvelni, hogy a politika autonómiája elsősorban a gazdasági determinációval és a teleologikus, illetve technokrata politikafelfogással szemben fogalmazódott meg. Ez eltérés az elsősorban angolszász szerzők által dominált politikaelmélet fő vitapontjaihoz képest. Ehhez képest jelent elkülönült állítást Kis János politika és erkölcs viszonyát újrafogalmazó tézise. A *politika mint erkölcsi probléma* című munkáját abból a szempontból vizsgálom, hogy abban miként kap szerepet a politika autonómiája, illetve ennek elvetése. A Kis János tézisével foglalkozó szakaszt követően térek át ennek kritikájára, amelyet Schlett István fogalmazott meg, immár kifejezetten a politikát elkülönült tevékenységként megközelítve. Kis János és Schlett István munkái alapján azt a következtetést igyekszem alátámasztani, hogy bár lehet előbbi „moralista” és utóbbi „realista” pozíciója mellett érvelni, fontos pontokon mindkettőn engedményeket tesznek, illetve eltérnek saját vélelmezett alappozíciójukhoz képest, noha ez nem feltétlenül az egymás pozíciójához való közeledést jelenti.

REALISTA DISKURZUS MAGYARORSZÁGON A RENDSZERVÁLTOZÁS UTÁN

Ahhoz, hogy felmérhető legyen Kis János és Schlett István vitájának jelentése és jelentősége, mindenképpen szükséges legalább vázlatosan megmutatni, hogy mi is jellemzi azt a politikaelméleti és politikai diskurzust, amelyben szövegeik megjelentek. A kontextus vizsgálatának azonban ezen túlmutató értelme is van, ami már közvetlenül is átvezet a két szöveg és kapcsolatuk problémájához. Amint azt ebben a szakaszban bemutatom, a hazai politikaelméletben és a vele érintkező politikai gyakorlatban a politika autonómiájának problémája elsősorban *nem* a moralitáshoz való viszonyban jelentkezett. A po-

litika saját területének, önálló logikájának elfogadásának útjában sokkal inkább a gazdasági törvényszerűségek és társadalmi szükségszerűségek, tágabb értelemben a politikát egy teleologikus felfogásban elhelyező felfogások álltak. A rendszerváltozás után a politikát a nem annyira a moralitás autoritása, mint inkább a szükségszerűségek uralma alól „kellett” felszabadítani.

Ez az emancipatorikus törekvés jól azonosítható módon épített a realista politikaképre, noha koherensen nem követte azt, és nem is azonosította magát megkülönböztetetten realistiként. Sokkal egyértelműbb tehát, hogy a hazai politikaelméletben voltak markáns realista elemek, mint az, hogy voltak realisták is. (Legalábbis a legutóbbi időszakig, ld. Láncki, 2015.) Éppen ezért a következőkben nem is úgy írom le a politikaelméleti kontextust, mint amire világosan jellemző lett volna realisták és moralisták szembenállása, hanem olyan diskurzusként, amelyben több-kevesebb rendszerességgel feltűntek a realista érvelés előfeltevései és elemei, de amely nem szerveződött önálló irányzattá. A közös pont a politika felszabadítása, saját szabályszerűségei mentén való elismertetése volt.

A politikát a technokrata megközelítésen keresztül semlegesítő felfogásnak messze a rendszerváltozás előtti időszakra visszanyúló gyökerei vannak. A szociologizáló hagyomány az 1970-es években rögzült, mint a társadalmi jelenségek megragadásának és a nyilvánosság uralásának meghatározó módja (Kuczi–Becskeházi, 1992). Ennek hatása pedig túlélte a rendszerváltozást is, és megalapozottan mondható, hogy a Fidesz által teremtett újkonzervatív nyelv megerősödéséig (Szűcs, 2006) képes volt háttérbe szorítani a politika önmagából való megértését, az ezzel szemben támasztott kihívások pedig – noha sokfélék voltak – nem voltak képesek olyan erejű, egységes alternatívát kínálni, mint amilyen a korábban uralkodó szociologizáló, de már korántsem meghatározó felfogás volt (Szűcs, 2012). A szociologizáló felfogás és nyelvhasználat a rendszerváltozás utáni időszakban a politika nem politikai alapon való megragadását tette lehetővé, a politikai cselekvéseket minduntalan feloldva a makrostruktúrák és társadalmi determinizmusok, más megközelítésben a progresszió és a reformpártiság (G. Fodor, 2009) terében. A szociologizáló felfogással szembeni sikeres kísérlet – a Fidesz körének újkonzervatív nyelve – ebben az értelemben sikeres (re)politizációs törekvésnek tekinthető, mely azonban azon a szinten biztosan nem tekinthető zártan realista megközelítésnek, hogy magát értékmeghatározottnak mutatta, bár ezt bevallottan partikuláris módon tette. Ebből a szempontból a politika emancipációja már eleve politikai jellegű törekvésnek érthető meg.

Hogy a politikáról való gondolkodásban egyértelműen bekövetkezett valamiféle fordulat, az két, a diskurzus helyzetét különböző időpontokban leíró összegzésből jól kivehető. Míg Körösenyi András az 1990-es évek közepével kapcsolatban még főáramként hivatkozhatott arra, hogy a politikafelfogásokat alapvetően az antipolitikai beállítottság határozza meg (Körösenyi, 2000),

Balázs Zoltán egy későbbi tanulmánya már azt állapítja meg, hogy a moralista megközelítés egyértelműen teret vesztett a politika agonális-realista felfogásával szemben (Balázs, 2014). Hasonlóképpen érvel Szűcs Zoltán Gábor, amikor azt mutatja be, hogy a rendszerváltozás utáni időszakban miképpen jelent meg a politika mint autonóm, de a társadalmon belül meghatározható helyvel rendelkező, azaz korlátozható jelenség, majd ezt miképpen váltja fel az a felfogás, amely a realista politikaelmélet liberalizmuskritikája nyomán már abból indult ki, hogy egyedül a politikának van demokratikus felhatalmazása és primátusa arra, hogy más területek autonómiáját meghatározza (Szűcs, 2015). Egy párhuzamos értékelés szerint a liberális politikai filozófia kulcsfogalmi eltűntek az akadémiai diskurzból, a politikának a moralitás felől való megértése háttérbe szorult (Balázs, 2014: 16.).

Miközben a realista politikaelmélet paradigmátikus módon kifejtve csak elvétve jelent meg (ld. pl. Bence, 2007a),¹ alapelemei rendre visszatértek a politikáról való gondolkodásban. A fő problémát a politika mibenléte, sajátosságai és szabályszerűségei, valamint – Carl Schmitt befolyásos recepciója nyomán (Balázs, 2014: 15–16.) – konfliktusos volta jelentették. Nem mondható ugyanakkor, hogy e felismeréseket az erkölcs által korlátozni kívánt politikából kiinduló „moralistákkal” szemben kellett volna megfogalmazni.

Mindez nem azt jelenti, hogy az a fajta politikaelméleti hagyomány, amelyet a realisták moralizmus néven jelölnek meg ellenfelükként (és egyszerűsítenek is le ugyanezzel a gesztussal), ne létezett volna Magyarországon vagy ne játszott volna meghatározó szerepet. Az ide sorolható művek számosak és jelentősek, és a rendszerváltozás politikatörténetét figyelembe véve okkal feltételezhető, hogy a politikai gyakorlatra is komoly hatásuk volt. A politika védelmét és autonómiáját középpontba állító diskurzus azonban Magyarországon nem ezzel a felfogással szemben fogalmazódott meg, hanem az 1990-es években uralkodóvá vált determinisztikus, technokrata és gazdasági megközelítésekkel szemben. Meg lehet ugyanakkor jelölni egy jelentős kivételt, mégpedig az állam szerepéről és semlegességéről szóló politikafilozófiai diskurzust. Az állam semlegességéről szóló vitában az állami autoritás és erkölcs viszonya rendszeres politikafilozófiai kifejtést nyert (Kis, 1992; 1997; Huoranszki, 1993; Paczolay, 1993; Bragyova, 1993; Bence, 2007b), ez azonban csak árnyalta, de nem módosította lényegesen azt a képet, hogy a széles értelemben vett – tehát az állami autoritáson túlnyúló – politikai cselekvés sajátosságai alapvetően nem a moralizmussal való politikaelméleti és politikai konfliktusban fogalmazódott meg.

Ebben a kontextusban jelent meg a fentiekhez képest éles kontrasztot teremtve a politika és moralitás kapcsolatát középpontba állító vita 2002 után, Medgyessy Péter ügynökmúltjának nyilvánosságra kerülésekor. A következőkben nem törekszem a vita egészének rekonstruálására, csupán egy szempontot, a politika autonómiájának problémáját emelem ki a két szövegből.

Alig pár héttel a 2002-es országgyűlési választást követő hivatalba lépése után a Magyar Nemzet című napilap nyilvánosságra hozta, hogy Medgyessy Péter miniszterelnök az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején a Belügyminisztérium III/II-es Csoportfőnökségének szigorúan titkos tisztjeként tevékenykedett. Kis János az erkölcsi minimum, törvényektől független mércéjére hivatkozva Medgyessy távozását követelte (Kis, 2002a). Ezt követően Nádás Péter egy interjúban viszont arról beszélt, hogy ennek a követelésnek nincs alapja, mivel demokráciában az ítéletalkotás csakis a törvény mércéjén alapulhat, az erkölcsi ítélkezésnek pedig a politikában nincs helye (Nádás, 2002).² Ez utóbbi állítás, az elválasztás tézise lesz két évvel később megjelent könyvében Kis János kiindulópontja.

Az alábbi olvasat azon az egyszerű feltevésen alapul, hogy Kis János a politika autonómiájának korlátozása, míg Schlett István ennek védelme mellett érvel, és azt keresem, hogy mennyiben mutathatók ki ezen ideáltipikus pozíciókhoz képest eltérések, amelyek adott esetben az alappozíciók koherenciáját megbontják, és ezzel rámutatnak a realista politikaelméleti megközelítés jellegzetességeire.

KIS JÁNOS ÉS A POLITIKA MINT ERKÖLCSI PROBLÉMA

A politika mint erkölcsi probléma című könyvben Kis János mellett érvel, hogy a politikai cselekvést demokráciákban nem csupán a törvények, hanem a nyilvános deliberációban kialakuló erkölcsi minimum is korlátozza (Kis, 2004, a továbbiakban PEP). Vagyis, Kis János azt az álláspontot vitatja, amely szerint a politika csak a joguralom elvének lenne alávetett. A kiindulópont az utóbbi állítást megfogalmazó elválasztás tézise: „Alkotmányos demokráciában a politikai vezetők a cselekedeteikre vonatkozó törvény megtartásáért és csakis azért tehetőek felelőssé. Olyan erkölcsi követelmények, melyeket a jog nem rögzített, nem kérhetők számon rajtuk.” (PEP, 27).

Kis szerint azonban az elválasztási tézisben két olyan szempont keveredik össze, amelyet szét lehet és szét is kell választani. Mert egy dolog, hogy az állam, amelynek lehetősége van kényszerrel alkalmazni állampolgárai felett, nem követeli meg bizonyos, jogszabályokba nem foglalt erkölcsi normák követését az autoritásának alárendelt személyektől, de egy egészen másik kérdés az, hogy a nyilvánosság szereplői is csak a törvényt kérhetnék számon egymáson. Az elválasztás tézisének támogatói Kis János olvasatában az utóbbi állítást is fenntartják, míg szerinte lehetséges az első mellett akkor is kitartani, ha az utóbbtól eltérünk (PEP, 33.). „A joguralom eszméje az állam működését szorítja erkölcsi korlátok közé. Mi azonban a politikai cselekvés erkölcsi korlátait keressük” – írja Kis János (PEP, 37.). Ez a megkülönböztetés teszi lehetővé számára, hogy az elválasztás téziséét cáfolva, bevezesse az erkölcsi minimum

kategóriáját, amely a törvénynél szigorúbb, szűkebb korlátok között tarthatja a politikai cselekvéseket.

Ezen a ponton világosnak tűnik, hogy Kis János álláspontja megfeleltethető a realisták felfogása szerinti moralista álláspontnak, hiszen amiről szó van, az nem más, mint a politika elé, a politika köré helyezett erkölcsi mérce. Az erkölcsi ítéletalkotás felülírhatja a politika szabályaira hivatkozó álláspontot, így nem beszélhetünk a politika autonómiájáról. A kérdés az, hogy Kis milyen módon látja biztosíthatónak, hogy a politikai cselekvések, amelyek tehát szélesebbek az állami autoritás körébe tartozó cselekvéseknél, alávethetőek legyenek az olyan ítéletalkotásnak, amely kívül áll a politikán, pontosabban, amely az erkölcs területén belülről fogalmazódhat meg.

Kis János a politika olyan leírását keresi, ahol láthatóvá válik az erkölctől való elválasztottság tarthatatlansága. Könyve nem veti el teljes egészében a realista megközelítést sem, amely bizonyos megszorításokkal alkalmas lehet a politikai küzdelem jellemzőinek megragadására, ugyanakkor szűkíteni kell annak érvényességi körét, miközben az erkölcsi elvárásokkal szemben az intézményekre építő közvetett motivációnak nagyobb szerepet kell biztosítani, továbbá, amelyben a piszkos kezek tézise nem mentesíti a politikai cselekvőt az erkölcsi megítélés alól, hanem, éppen ellenkezőleg, megfoszthatja őt morális tisztaságától (PEP, 87). Látható lesz majd, hogy Kis János politikafelfogása beszámítja ugyan a politika és az erkölcs közötti különbséget, figyelembe veszi azt, hogy az emberi cselekvések két megkülönböztethető tartományáról van szó, mégis feltételezi azonban, hogy ezek összekapcsolhatók egymással, és ez az összekapcsolás nélkülözhetetlen is a demokrácia számára.

A realizmus tézise felől indulva Kis János könyvében fokozatosan szűkíti a politika autonómiáját és egyre nagyobb terepet ad az erkölcsi ítéletalkotásnak. Lényegében arról van szó, hogy a politika kezdetben sajátos körülmények által jellemezhető tartományával (PEP, 23.) milyen módon léphet kapcsolatba az erkölcsi ítéletalkotás.

A realizmus álláspontján belül Kis elhatárolja egymástól politika és erkölcs megkülönböztetésének két módját. Az egyik a realizmus erkölcsi közömböségként való értelmezése, mely szerint a politika az erkölccsel szemben autonóm, a politikai cselekedetek pedig erkölcsileg irrelevánsak (PEP, 42–43.). Ebben a megközelítésben a realista álláspont azt jelenti, hogy a politikai cselekedetek erkölcsi megítélése nem lehetséges, hiszen nem tételezhető összefüggés a két, egymástól különböző tartomány között, az erkölcs pedig nem rendelkezik fennhatósággal a politika felett. Kis szerint ez az álláspont csak a XX. században, mindenekelőtt Carl Schmittnél jelenik meg. A másik felfogás szerint az olyan cselekedetek, amelyek erkölcsileg tilosak volnának a politikán kívül, a politika tartományán belül megengedetté válhatnak. A kérdés csak az, hogy a vizsgált cselekedet eleget tesz-e azoknak a feltételeknek, körülményeknek, amelyek a politikában erkölcsileg megengedetté teszik azt, vagyis a meg-

ítélés alapja erkölcsön belüli, tartalmi kérdés (PEP, 43.). A politikai cselekedet mércéje a realizmus e megközelítése szerint erkölcsi, de a felfogás megengedi az eltérést a politikán kívüli erkölcshez képest. Az összevetés ugyanakkor az erkölcsön belül indul, a politikai cselekedet – legalább abban az értelemben, hogy valóban az eltérést lehetővé tévő politikai tartományon belüli tettről van-e szó – nem a politika minden mástól független mércéi felől ítéendő meg. Megjegyzendő, hogy Kis János a realizmustól tézisétől elválasztottan tárgyalja a piszkos kezek problémáját. Szerinte Machiavelli világképe nem realista, inkább kétségbeesetten eltökélt, hiszen a politikai cselekvőnek erkölcsi tisztasága és politikai sikere – az állam fenntartása – között kell választania, „a jó fejedelem tehát térdig gázol az erkölcstelenség sarában” (PEP, 87.).

Bár Kis Jánosnak messze nem ez az utolsó szava politika és erkölcs viszonyáról, a fenti elválasztás igen sokat mond az autonómia problémájáról. Mint látható volt, a realizmus alaptétele a politika sajátzerűsége, elhatárolható volta, mely elhatárolásnak a politika önálló szabályszerűségei jelentik az alapját. Kis János felfogásában, pontosabban a realizmus második, nem az erkölcsi közömbösségre épülő megközelítésében a politika autonómiáját az adja, hogy vannak olyan szabályszerűségek, amelyek más erkölcsi megítélés alá vonhatják a politikai cselekvést, mintha az politikán kívüli cselekedet volna. A megítélés kiindulópontja tehát a politikai helyzet, a politikai körülmények fennállása. Ennyiben a realizmus tételének kettébontása még eleget is tesz az autonómia kritériumának. Világos ugyanakkor, hogy a politika e felfogása nem teszi az erkölcsről elzárttá a politikát, sőt, a politika olyan módon marad nyitott az erkölcsi ítéletalkotás felé, hogy beengedi saját területére az erkölcs területén belül megfogalmazott kritériumokat. Az autonómia ennek következtében csak látszólagos, és miközben Kis János itt még a realizmus tételéről beszél, valójában már túllépett annak előfeltevésein. A probléma valójában a kiinduló elhatárolásban jelentkezik. Formálisan értve ugyanis az egyik lehetőség az, hogy a két terület között semmiféle kapcsolat nem áll fenn. A politika közömbös az erkölcsi problémák iránt, az erkölcsi mércék alkalmazása hiba a politika területén. A másik lehetőség ugyanakkor nem egyszerűen ennek az ellenkezőjét állítja, tehát valamilyen, egyelőre pontosabban meg nem határozott kapcsolatot, hanem végső soron az erkölcs fennhatóságát. Az, hogy mi számít politikán belüli helyzetnek, ami tehát lehetővé tenné az erkölcsileg meg nem engedett cselekedeteket, nem a politika felől ítéltetik meg, hanem az erkölcsön belüli vizsgálat során. A politika autonómiája valójában a két felfogás között helyezkedhetne el, túl a közömbösségen, de az erkölcs fennhatóságán még innen. Látható lesz majd, hogy miközben kritikájában Schlett István az ellenkező irányból indul el, hasonló problémákba fog ütközni a politika autonómiájával kapcsolatban.

A politika mint erkölcsi probléma „operacionalizálja” az erkölcsi ítéletalkotást a liberális demokrácia intézményrendszerében. Mint látható volt, az elválasz-

tás tézisének kritikája abból indult ki, hogy a politikai cselekedetek nem esnek egybe az állami autoritáson alapuló cselekvésekkel, a jogszerűségen túli erkölcsi megítélés pedig a politikai küzdelmek résztvevőire akkor is vonatkozik, ha az állam nem követelheti meg erkölcsi követelmények betartását a neki alárendeltekől. A politikai küzdelmek erkölcsi megítélése a közvélemény (PEP, 33.) területére tartozik, és a közvetett motiváció tézisének kiszélesítésén alapul. A liberális demokráciában a Kritikusok szerepe az, hogy megfogalmazzák a demokratikus politika erkölcsi normáit és szembesítsék ezeket a politikusok cselekedeteivel (PEP, 144.). A közvetett motiváció tézisének intézményesítése és a múltbeli cselekedetekre való kiterjesztése egyszerre deliberatív és instrumentális (PEP, 106–107.). Azaz, a nyilvánosság – mindenekelőtt a szabad sajtó – állít mércéket a politikusi cselekedet elé, melyek, feltételezve, hogy összhangba kerülhetnek a politikusok választási céljaival a jövőben is követendő precedenst képesek teremteni (PEP, 145.). Ebben a folyamatban, „a politikai erkölcs követelményeinek szakadatlan vitatásában, íratlan szokásainak kialakításában és nyilvános számon kérésében” (PEP, 300.) alakul ki az erkölcsi minimum, amely szabályozza a közhatalmi pozíciókért zajló verseny normáit (PEP, 147.). E normák megszegése – visszatérve az elválasztás tézisének kiindulópontjához – abban az esetben is indokolttá teszi a hivatalból való távozást, ha a normasértés egyébként nem ütközik törvényi korlátokba.

Látható lesz majd *A politika mint erkölcsi probléma* kritikájából, hogy éppen a Kritikus pozíciójának politikához való viszonya jelenti azt a kulcspontot, amelyen a politika autonómiájának különböző felfogásai megfordulnak. Kis János politikafelfogása ugyanakkor világossá teszi, hogy miközben a Kritikus is a politikai térben mozog, tevékenysége – amennyiben megfelel a vele szemben támasztott követelményeknek – nem lehet politikai. Kis felfogása szerint valami nem attól lesz politikai, hogy politikai küzdelmekről szól. A nyilvános közlést azt teszi politikáivá, hogy van egy olyan másodlagos vetülete, amely a közölt tartalom várható fogadtatásával tudatosan kalkulál, ezáltal vesz részt a politikai küzdelmekben, önmagában a tematika tehát nem definiálja a politikait (PEP, 107.). Ezt összekapcsolva a Kritikus pozíciójával, világossá válik, hogy Kis Jánosnál az, aki az erkölcsi mércékkal szembesíti a politikai cselekvőt – legyen bármi is e szembesítés következménye –, kívül áll a politikai küzdelmeken. Nem az erkölcsi megítélés másodlagos vetülete határozza meg tevékenységét, hanem csakis annak a mércének a következetes alkalmazása, amely összességében tehát képes a törvényi keretknél is szűkebbre szabni a politikai cselekvés elfogadható tartományát. Ebben benne rejlik a várható, és majd ténylegesen meg is jelenő ellenvetések semlegesítése: hiába van politikai következménye például annak, hogy a Kritikus tevékenységének következtében egy politikus lemond hivataláról, ez csak a politikai cselekvők felől, instrumentális értelemben számít politikai következménynek, az erkölcsi minimumot megteremtő deliberáció felől szemlélve ez nem más, mint az elválasztás tézisének

cáfolata, a politikai és erkölcsi tartományok összekapcsolása egymással, végső soron pedig a politika tartományának erkölcsi korlátozása, amelyet Kis a liberális demokrácia működéséhez nélkülözhetetlennek tart. Nem az állami autoritásból származik tehát a politikai tartományra érvényes erkölcsi követelmények érvényesülése, hanem a politikai küzdelem terébe lép be egy attól függetlenül megfogalmazott, de saját terén túllépni képes, a politika területén is követelményként jelentkező mérce, méghozzá a vezetettek cselekvéseinek köszönhetően.

Kis János *A politika mint erkölcsi probléma* című könyve elismeri a politikai cselekvés sajátos logikáját. Álláspontja éppen attól lesz tanulságos, hogy a realizmus leszűkített és a közvetett motiváció kiszélesített tézisének keresztül be is számítja azt a liberális demokrácia erkölcsi minimumának feltételei közé. Ezen a ponton Kis tézisei érintkeznek azokkal a kortárs realista politikaelméletekkel, amelyek magukat a Realpolitik-felfogástól elhatárolva azt keresik, hogy miként fogalmazható meg a politikai berendezkedések realista, de mégis az igazolásra, a legitimitációra épülő felfogása, túl a hatékonyságra vonatkozó feltételen (ld. pl. Sleat, 2014b), amely „csupán szükséges, de nem elégséges feltétele a legitimitásnak” (PEP, 39). Arról sincs szó, hogy Kis János szerint megadható lenne az erkölcsi minimum tulajdonképpen inkább funkcionális, mint tartalmi megközelítésén túl a demokráciák politikai erkölcsének olyan kimerítő meghatározása, amely a politikai körülményektől függetlenül rögzítené, mikor kell, hogy egy politikai cselekedetnek erkölcsi következménye legyen. Sőt, Kis János szerint erre nem is kell kísérletet tenni, hiszen az erkölcsi minimumot alkotó normákról nem adható zárt lista (PEP, 163.). A demokrácia szereplői – kormány, ellenzék, választók, kritikusok – közötti interakció az, amely a normákat rögzíteni képes, és amely következőképpen a normák felülvizsgálatára is lehetőséget teremt. A realisták alkalmazott etikára vonatkozó bírálatai ezen a ponton még nem találhatnak fogást. A politika autonómiájának Kis Jánosnál látható korlátozása azonban már világossá teszi, hogy bár bizonyos pontokon vannak átfedések, *A politika mint erkölcsi probléma* pozíciója világos: a politikának megvannak a maga szabályai, ám ezek az erkölcsön belül megfogalmazódó követelmények által felülírhatók kell, hogy legyenek.

SCHLETT ISTVÁN ÉS AZ ERKÖLCS MINT POLITIKAI PROBLÉMA

Míg Kis János a politikai cselekvés erkölcsi megítélésének megalapozását keresi, azaz a politika autonómiájának korlátozásával foglalkozik, vele vitatkozó tanulmányában Schlett István éppen ellenkezőleg, a politika autonómiája mellett érvel (Schlett, 2005,³ a továbbiakban EPP). Ebből a kiindulópontból vitatja az elválasztás tézisének Kis által adott megfogalmazását, és érvel a politika

autonómiája mellett, vitatja a Kritikus pozíciójának politikamentességét, valamint Kis szövegének elméleti státuszát is.

Schlett István szerint az elválasztás tézise nem jelenti azt, hogy az erkölcs semmilyen szerepet ne játszana a politikában. Ez azonban nem szabad, hogy elfedje azt a problémát, hogy a politika és az erkölcs más természetű jelenségek (EPP, 396.). Látható volt, hogy ezt Kis János sem vitatta, sőt, pontosan ezt figyelembe véve dolgozza ki politika és erkölcs összeillesztésének általa javasolt – a politika autonómiáját persze korlátozó – módját. Schlett kritikája azonban a politika megismerésének problémájára fókuszál, és Kis Jánost úgy értelmezi, mint aki a politikai cselekvést az erkölcsi normákból tartotta levezethetőnek. A politikai cselekedetek tehát megítélhetők erkölcsi mércék alapján, „ám ezáltal még nem írtuk le, nem értettük meg az összes sajátosságát, nem értettük meg mibenlétét [...] nem válaszoltunk a ‘mi a politika?’, a ‘mi a politikai?’ kérdésre” (EPP, 397.).

Nem az a kérdés tehát, hogy a politikai szereplők számon kérhetnek-e egymáson más normákat is, mint a törvényeket, ez Schlett számára magától értetődő. Ezt azonban a politikán belüli cselekvésnek tekinti, azaz hiába beszélünk erkölcsi mércék alkalmazásáról, a politikai küzdelmekre alkalmazva azokat, nem erkölcsi, hanem politikai természetű ítéletalkotásról van szó. Ezért merül fel az erkölcsi ítélkezés, az erkölcsi normák alkalmazása és érvényesítése politikai problémaként (EPP, 404.).

Amennyiben pedig a politika tartományán belül minden cselekvés politikainak számít, akkor a Kis János által tételezett erkölcsi minimum megteremtésében és érvényesítésében kulcsszerepet betöltő Kritikus pozíciója is szükségképpen politikaivá válik. A Kritikus résztvevője a politikai küzdelemnek, a normaértelmezés jogát gyakorolva politikai hatalmat birtokol és alkalmaz. Ehhez viszont eszközökre, támogatókra van szüksége, pontosan úgy, ahogyan bármely más politikai cselekvőnek (EPP, 417.). Hiába származik tevékenységének mércéje a politikán kívülről, abban a pillanatban, hogy azt a politikán belül alkalmazza, már nem lehet attól független, nem kerülheti el, hogy a politika „benyelje” őt magát is (EPP, 414.). Schlett értelmezésében az ítéletalkotás eszközeinek tehát két összetevője van. Amennyiben még el is fogadható, hogy az erkölcsi mércék nem a politika szabályai szerint jönnek létre, azok érvényesítése további, immár politikai eszközöket követel meg. Kis János ez utóbbit már nem feltételezi, számára az eszközök különbsége fenntartható, és éppen ez biztosítja az erkölcs fennhatóságát, a politikai cselekvés korlátozását. Schlettnél ez az eszköz nem alkalmazható önmagában: mivel politikai cselekvőkkel szemben kell alkalmazni, ahhoz, hogy érvényesüljön, politikai eszközökre is szükség van. Schlett számára a politika tartományában nincsen olyan tevékenység, amely ne lenne politikai, és így a Kritikustól sem várható el, „hogy ne politikusként, hanem moralistaként viselkedjék” (EPP, 417.).

Schlett István felfogásában a politika saját területtel rendelkezik, ahol a saját szabályai érvényesülnek, amelyek minden más, ide belépő normát képesek felülírni. Saját tartományán belül a politika expanzív, de majd látható lesz, hogy mégsem korlátlan. Egyelőre azonban ami érvényes a Kritikus Kis János által leírt pozíciójára, az Schlett szerint igaz lesz magára Kis Jánosra is. Schlett politikai cselekvésként olvassa *A politika mint erkölcsi problémát*. Kis könyvét szerinte nem a morálfilozófia vagy a politikatudomány kérdései, hanem a politikai cselekvés szempontjai szervezik. Kérdése nem a politika vagy az erkölcs mibenlétére irányul, hanem arra, hogy „milyen legyen a helyes, a jó politika a mai Magyarországon?” (EPP, 398.). Kis János könyve politikai program, amelyet ugyanakkor Schlett kutatóként igyekszik értelmezni, úgy, hogy kritikai megjegyzéseit ne politikai megfontolások határozzák meg (EPP, 406.). De éppen Schlett előfeltevései miatt kétséges, hogy ez egyáltalán lehetséges-e, de ez már átvezet a politika autonómiájának közvetlen problémájához.

Schlett egyetértőleg idézi Kis János kiállítását a politikaellenes populizmussal szemben (PEP, 301.; EPP, 405.). A két szöveg közötti érintkezés ezen a ponton azonban csak látszólagos, noha mindkét esetben arról van szó – amennyiben elfogadjuk Kis szövegének politikai programként való olvasását –, hogy a politika tartományáról és autonómiájáról szóló vita a politikában lefolytatott vitává, azaz politikai vitává válik. A politikafelfogásnak politikai jelentősége van – írja a politika természetét a maga lényegében megragadó módon Schlett (EPP, 406.). Ebből következően viszont Schlett érvelése legalább olyan programatikus, mint amilyen szerinte Kis Jánosé. „...a politika autonómiáját kell megvédeni. Meg kell érteni, meg kell *értetni*, el kell fogadni, el kell *fogadtatni*, hogy egy sajátos funkció ellátására szerveződött tevékenység, amelyhez sajátos szerepek tartoznak, sajátos cselekvés- és gondolkodásmód kapcsolódik hozzá, vannak saját működési szabályai. Meg kell érteni, hogy a politikusnak a politika közegében kell tevékenykednie, ebben a közegben kell hivatásának megfelelnie, alkalmazkodva e cselekvési forma sajátosságaihoz. Meg kell *értetni*, hogy a politika önmagában se nem jó, se nem rossz (EPP, 419., kiemelések – Gy. A.).

Már nyilvánvalóan nem pusztán leírásról van szó. A politikafelfogásnak politikai jelentősége van (EPP, 406.), és ez itt normatív előírás is válik („kell”). A normatív megközelítés ráadásul feltételezi egy részleteiben nem meghatározott autoritás létét is, amely képes arra, de legalábbis képesnek kellene lennie arra, hogy megértesse, és elfogadtassa a politika autonómiáját, amelynek védelme alighanem csak politikai jellegű tevékenység lehet. A politika autonómiáját ennek alapján semmi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az ezt tételező szöveg nyíltan politikai cselekvésre szólít fel. Mondhatjuk, hogy míg Kis János a politika egy erkölcs által korlátozott felfogása mellett érvel, addig Schlett István a politika mellett általában szólal fel, erkölcsi kötelességként tételezve a politika autonómiájának védelmét.

A politikafelfogások különbsége sajátos módon illeszkedik a rendszerváltozás utáni magyar politikai viták kontextusába. A politikát Schlett István szerint nem csupán a politikaellenes populizmusokkal szemben kell megvédeni, hanem az „arisztokratizmusokkal” szemben is, akár vagyoni, észbeli vagy erkölcsi érzékre épülő kiválóságról van is szó (EPP, 418.). A gazdasági észszerűség, a tudományos igazság vagy a morális ítélkezés mind szembeállíthatók a politikával, amit meg kell védeni az abszolutizmusok uralmával, a „filozófus királyok”, a „szellem lovagjai”, a „fegyveres próféták” uralmától is (EPP, 419.). A kontextus problémája felől nézve a vita a demokrácia természetéről is szól. Schlett felfogása szerint a politikát meg kell védeni mind az arisztokratikus, mind az egyeduralmi formáktól, következésképpen az érvelés menetét és a vitapontokat, illetve általában a hazai kontextust tekintve a demokrácia többségi felfogásáról van szó. Az ellenpont leírásában rendre visszatér a politika moralitás általi korlátozása, a közvetlen kontextust figyelembe véve tehát nem csupán a politikafelfogások különbségéről van szó Schlett és Kis esetében, hanem a demokráciafelfogások konfliktusáról is. Ahogy korábban látható volt, a rendszerváltozást követő hazai demokráciavita a politikafelfogások vitája is volt, Schlett István kritikája így ebből a szempontból sem csupán politikaelméleti tétekről szólt, hanem egyben közvetlen politikai pozíciók konfliktusáról is.

Mielőtt azonban arra a következtetésre jutnánk, hogy Schlett István a korlátlan – így az alkotmányos demokrácia intézményei által a többségi akarattal szemben sem korlátozható – politikafelfogás mellett érvelne, érdemes visszatérni a politika autonómiájának szűkebb problémájához. Látható lesz, hogy ez Schlett Istvánnál sem jelenti a politika feltétlen autoritását. Hogyan egyeztethető tehát össze az, hogy Schlett István a politika mibenlétéről szóló kérdésre keresi a választ a politika autonómiáját tételezve, eközben azonban magától értetődőnek tartja az erkölcs szerepét a politika terén belül is?

A politika megítélhető erkölcsi mércék szerint, de nem levezethető belőlük, a közösség ügyeiben döntést hozni más tevékenység, mint normák alapján ítéletet alkotni (EPP, 397.). A politika autonómiája azt jelenti, hogy a politikán belül „néhány dolog másként van és mást jelent, mint máshol, másként érvényes, mint máshol” (EPP, 419.), a politikát a politikai szenvedély mozgatja (EPP, 420.). A politika a szükségletek, érdekek és értékek világa, ahol az eredményes cselekvéshez be kell számítani a körülményeket, az eszközöket és a tudást is, „A normák ‘csupán’ szabályozzák, korlátozzák a célkitűzést, az eljárásmodokat és az eszközhasználatot, illetve a megítélés mércéiként jutnak szerephez.” (EPP, 397.)

Később a politika és az erkölcs kapcsolatáról Schlett ezt írja: „Természetes, hogy érintkeznek is egymással. Az erkölcs – többször leírtam már – korlátozza, és kell is, hogy korlátozza a cselekvéseket, beleértve a politikai cselekvést. De a tevékenységet magát nem határozza meg, legfeljebb minősíti egy sajátos nézőpont alapján.” (EPP, 418.)

A politika autonómiája ezek alapján korántsem problémátlan fogalom, és ez már átvezet az e fogalomra építő realista politikaelméletek tágabb problémáihoz is. Schlett István érvelése szerint ez, mint látható volt, azt jelenti, hogy a politika terébe lépve minden a politika szabályai szerint érvényesülhet csak. Ez volt a Kritikus pozíciójával szembeni kritika alapja. A szöveg azonban többször is megerősíti a normák szabályozó, korlátozó szerepét. Amennyiben ez belülről, tehát már a politika tartományán belül érvényesül, akkor – Schlett Istvánt követve – politikai mércékről van szó, amelyek lehet, hogy eredetileg erkölcsiek voltak, de már éppolyan eszközei, erőforrásai a politikai cselekvésnek, mint bármi más. Ekkor viszont – a politika mibenlétének meghatározásához – nem szükséges megkülönböztetni őket, hiszen politikai jelenségek, a politika autonómiájának megértéséhez pedig a politika természetét kell megérteni, pontosan azt, hogy az erkölcsi megítélés mércéi miként lesznek a politikai cselekvés politikán belüli feltételei. Az utóbbi idézet szerint azonban az erkölcs nem a politikán belül érvényesül, csak érintkezik vele, de nem lép be a terébe, így a két mérce – a politikai és az erkölcsi – nem keveredik össze egymással. Az erkölcs nem határozza meg a politikai cselekvést, ez utóbbi pedig nem írhatja felül, nem semlegesítheti az erkölcsi mércéket.

Az érintkezés valóban a politika autonómiájának fogalmához tartozik, de nem oldja meg politika és erkölcs viszonyának problémáját. Egymás mellett létező területekről van szó, amelyek saját tartományukban saját törvényszerűségeiket érvényesítik. Ha mégis „határsértést” követnek el, akkor felülíródnak az adott terület „különössége” (EPP, 419.), sajátos logikája által. Ezt ugyan Schlett István csak a politikába belépő erkölcsi megítéléssel kapcsolatban írja le, de az autonómiafelfogás a területek relatív egymásmellettségét magában foglalja,⁴ így érvényesülése a másik irányban is feltételezhető. Az így felfogott autonómia azonban végül semlegesíti a rajta kívül lévő szempontokat: az, hogy az erkölcsi megítélés milyen szerepet kaphat a politikai cselekvésekkel kapcsolatban, nem az erkölcsi érvek erejétől függ, hanem a politikai körülményektől. Ekkor azonban már nem az erkölcs minősít és korlátoz, hanem maga a politika. A politika autonómiája felől nézve Schlett István kiinduló kérdésére – „a politika és az erkölcs *megkülönböztetése* egyszersmind az erkölcsnek a politikából való kitessekelése?” (EPP, 396.) – a válasz az, hogy igen.

KONKLÚZIÓ: A POLITIKA MINT POLITIKAI PROBLÉMA

A szavakkal, pontosabban a címeikkel való nyilvánvaló játékon kívül ez a tanulmány azért szól a politikáról mint politikai problémáról, mert azt igyekezett bemutatni, hogy a realizmus felől nézve a politika mibenléte nem ragadható meg az autonómia fogalmával. A két terület elválasztása, valamint autonómiájuk tételezése nem oldja meg a politika és az erkölcs kapcsolatát, csak

megismétli egy következő szinten. Annak eldöntése, hogy a politikát mint autonóm tartományt kívülről korlátozhatja-e az erkölcs, ismét annak eldöntését követeli meg, hogy az elválasztás és összeillesztés politikai vagy erkölcsi probléma-e. A realizmus előfeltevései felől nézve ez politikai probléma, ami viszont ellentmondásos eredményekre vezet, ha a politikát autonóm, de nem elsődleges értelemben fogjuk fel.

A politika primátusa a politika expanzív természetét jelenti. Azt, amit Schlett István elemzése alapján a politika terébe belépő erkölcsi mércékkel kapcsolatban megfigyelhettünk, vagyis azt, hogy képesek felülírni és politikáivá tenni az eredetileg nem politikai jellegű ítéletalkotást, a realizmus csak a politika elsődlegessége mentén kezelheti. A politika elsődlegessége azt jelenti, hogy a politika nem csak saját tartományán belül érvényesíti különösségét és sajátos szabályait, hanem azon túllépve, minden más terület felett is. A politika autonómiája ugyanis ahelyett, hogy feloldaná politika és erkölcs kapcsolatának dilemmáit, csak megismétli azokat azon a ponton, ahol a közöttük lévő határ húzódik. Ebből következően az olyan, a politika autonómiáját korlátozni kívánó felfogások, mint Kis Jánosé, nem ellensúlyozhatók az autonómia fogalmára támaszkodva, annál erősebb, a politika elsődlegességét tételező alapálásból *kell* megfogalmazódnuk.

JEGYZETEK

- ¹ Bence György politikafilozófiájának realista összetevőivel, illetve a politika általa keresett autonómiájával kapcsolatban lásd Huoranszki Ferenc (2010), valamint Horkay Hörcher Ferenc (2010) tanulmányát.
- ² A Kis János kiinduló állításával kapcsolatos vita az Élet és Irodalom, valamint a Beszélő lapjain zajlott. Kis Jánosnak a későbbi könyv fő téziseit összefoglaló cikkét, valamint a hozzászólásokra reagáló írását lásd Kis, 2002b; 2003.
- ³ Schlett István tanulmányának első változata a Holmiban jelent meg (Schlett, 2005).
- ⁴ Lásd ehhez Leo Strauss Schmitt-kritikáját *A politikai fogalmának* korai változatával kapcsolatban (Strauss, 1995: 95.).

IRODALOM

- Balázs Zoltán (2014): Political Theory in Hungary after the Regime Change. *International Political Anthropology*, Vol. 7., No. 1. 5–25.
- Bence György (2007a): A politikum sajátossága. In: Pogonyi Szabolcs (szerk.): *Politikai-filozófiai tanulmányok*. Budapest, L'Harmattan.
- Bence György (2007b): Édes modellek, fanyar realitások: Hozzászólás Sajó András alkotmánymodelljéhez. In: Pogonyi Szabolcs (szerk.): *Politikai-filozófiai tanulmányok*. Budapest, L'Harmattan.

- Bragyova András (1993): Semlegesség – pártatlanság – elfogulatlanság. *Politikatudományi Szemle*, Vol. 2., No. 3. 136–145.
- Coady, C. A. J. (2008): *Messy Morality the Challenge of Politics*. Oxford, Clarendon Press.
- Erman, Eva – Niklas Möller (2015): Political Legitimacy in the Real Normative World: The Priority of Morality and the Autonomy of the Political. *British Journal of Political Science*, Vol. 45., No. 1. 215–33.
- Galston, William A. (2010): Realism in Political Theory. *European Journal of Political Theory*, Vol. 9., No 4. 385–411.
- Geuss, Raymond (2008): *Philosophy and Real Politics*. Princeton, Princeton University Press.
- G. Fodor Gábor (2009): A progresszió válsága – a reformpárti ideológiai kontinuum. In G. Fodor Gábor–Lánczi András (szerk.): *A dolgok természete*. Budapest, Századvég.
- Horkay Hörcher Ferenc (2010): A politikai ítéletalkotás fogalmáról. In: Pogonyi Szabolcs–Bodnár M. István–Borbély Gábor (szerk.): *A politikum filozófiája. Bence György-émlékkönyv*. Budapest, Gondolat.
- Huoranszki Ferenc (1993): Mivel nem azonos a semlegesség? *Politikatudományi Szemle*, Vol. 2., No. 3., 124–128.
- Huoranszki Ferenc (2010): Politikai filozófia és etika. In: Pogonyi Szabolcs–Bodnár M. István–Borbély Gábor (szerk.) *A politikum filozófiája. Bence György-émlékkönyv*. Budapest, Gondolat.
- Kis János (1992): Az állam semlegessége. *Politikatudományi Szemle*, Vol. 1., No. 2., 5–52.
- Kis János (1997): *Az állam semlegessége*. Budapest, Atlantisz.
- Kis János (2002a): Medgyessynek mennie kell. *Magyar Hírlap*, 2002. június 19.
- Kis János (2002b): Az erkölcsi minimum. *Élet és Irodalom*, Vol. 46., No. 52.
- Kis János (2003): A politika mint erkölcsi probléma. *Élet és Irodalom*, Vol. 47., No. 21.
- Kis János (2004): A politika mint erkölcsi probléma. Budapest, Irodalom Kft.
- Körösényi András (2000): A magyar politikai gondolkodás főárama, 1989–1995. In: *Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat*. Budapest, Osiris.
- Kuczsi Tibor–Becskeházi Attila (1992): *Valóság '70*. Budapest, Scientia Humana–MTA Politikatudományi Intézet.
- Lánczi, András (2015): *Political Realism and Wisdom*. Palgrave–Macmillan.
- McQueen, Alison (2016): Political realism and moral corruption. *European Journal of Political Theory*. Online first. DOI: 10.1177/1474885116664825
- Nádas Péter (2002): Áldatlan és fölösleges vita. Mihancsik Zsófia interjúja. *Magyar Narancs*, 2002. június 27.
- Paczolay Péter (1993): Az állam semlegességének mítosza? *Politikatudományi Szemle*, Vol. 2., No. 3., 129–135.
- Paipais, Vassilios (2014): Between Politics and the Political: Reading Hans J. Morgenthau's Double Critique of Depoliticisation. *Millennium – Journal of International Studies*, Vol. 42., No. 2., 354–375.
- Philp, Mark (2012): Realism without Illusions. *Political Theory*, Vol. 40., No. 5., 629–649.
- Schlett István (2005): Az erkölcs mint politikai probléma. *Holmi*, Vol. 17., No. 1., 98–113.
- Schlett István (2006): Az erkölcs mint politikai probléma. In G. Fodor Gábor–Schlett István: *Lú-e vagy szobor? Tanulmányok tudományról, politikáról, politikatudományról*. Budapest, Századvég.

- Sleat, Matt (2010): Bernard Williams and the Possibility of a Realist Political Theory. *European Journal of Political Theory*, Vol. 9., No 4., 485–503.
- Sleat, Matt (2011): Liberal Realism: A Liberal Response to the Realist Critique. *The Review of Politics*, Vol. 73., No. 3., 469–496.
- Sleat, Matt (2014a): Realism, Liberalism and Non-ideal Theory Or, Are there Two Ways to do Realistic Political Theory? *Political Studies*, Vol. 64., No. 1., 27–41.
- Sleat, Matt (2014b): Legitimacy in Realist Thought: Between Moralism and *Realpolitik*. *Political Theory*, Vol. 42., No. 3., 314–337.
- Strauss, Leo (1995): Notes on Carl Schmitt, The Concept of the Political. In Hans Meier *Carl Schmitt and Leo Strauss. The Hidden Dialogue*. Chicago: University of Chicago Press.
- Szűcs Zoltán Gábor (2006): Újkonzervatív forradalom. A nyelvi újítás mint diszkurzív stratégia az 1998-as kormányprogram vitájában. In: Szabó Márton (szerk.): *Fideszválság*. Budapest, L'Harmattan.
- Szűcs Zoltán Gábor (2012): A magyar politikai diskurzus változásai 2000 óta. In: Boda Zsolt–Körösi András (szerk.): *Van irány? Trendek a magyar politikában*. Budapest, Új Mandátum–MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet.
- Szűcs Zoltán Gábor (2015): A politika autonómiájától a politika primátusáig. *Eszmetörténeti vázlat*. *Századvég*, No. 75., 115–135.
- Williams, Bernard (2008): Realism and Moralism in Political Theory. In: *In the Beginning Was the Deed. Realism and Moralism in Political Argument*. Princeton University Press.
- Willms, Bernard (1991): Politics as Politics: Carl Schmitt's 'Concept of the Political' and the Tradition of European Political Thought. *History of European Ideas*, Vol. 13., No. 4., 371–383.

A STANDARDOK PROBLÉMÁJA A REALISTA POLITIKAELMÉLETBEN

Szűcs Zoltán Gábor

(MTA TK Politikatudományi Intézet)

ÖSSZEFOGLALÓ

Írásommal ahhoz a vitához szeretnék hozzászólni, hogy miként értelmezendő a politikai realizmusban az erkölcsi és a politikai standardok viszonya. Amellett érvelek, hogy (1) a realista irodalomban politika és morál viszonyának többféle modellje létezik. Ezek közül kettő hagyományosan meghatározó szerepet játszik: a *machiavelliánus* és a *hobbesiánus*, amelyek mindegyike meglehetősen problematikus választ ad arra a kérdésre, hogy miért van szükség külön politikai standardokra. Továbbá, hogy (2) éppen ezért különösen nagy figyelmet érdemel minden olyan realista kísérlet, amely a két meghatározó irányzattól eltérő megalapozást keres a politikai standardok számára. Illetve, hogy (3) Andrew Sabl *arisztoteléliánus-ciceroniánus* „demokratikus állhatatosság” elmélete, bár maga sem hibátlan, ügyesen kerüli ki mind a machiavelliánus, mind a hobbesiánus megközelítés klasszikus csapdáit. Mindezek alapján úgy gondolom, hogy egyrészt a politikai standardok realista felfogása sokkal változatosabb, mint elsőre látszik, és másrészt sokkal kevésbé védtelen azokkal a kritikákkal szemben, amelyek szerint teljes félreértés és szükségszerűen alapvető önellentmondáshoz vezet a politika autonómiájának realista koncepciója.

Kulcsszavak: morális és politikai standardok ■ politikai realizmus ■ politikaelmélet ■ Hobbes ■ Machiavelli ■ Arisztotelész

BEVEZETÉS

Írásommal ahhoz a vitához szeretnék hozzászólni, hogy miként értelmezendő a politikai realizmusban az erkölcsi és a politikai standardok viszonya. Másrészt megfogalmazva: van-e valamiféle autonómiája a politikának az erkölcs-szel szemben? Ez a kérdés központi jelentőségű a realista politikaelmélet számára, különösen, mivel a realista szerzők vagy a moralizmussal, vagy pedig az utópizmussal szemben határozzák meg magukat (Galston, 2010), ezért a rá adott válaszok lényegében azt is eldöntik, hogy mennyire vehető egyáltalán komolyan a realista politikaelmélet. Míg a realisták szerint a politika bizonyos fokú autonómiát élvez az általános morális szabályokkal szemben, addig ellenfeleik – változatos pozícióból – vitatják morál és politika elválasztásának érvényességét, azon az alapon, hogy a realisták szerintük félreértik és indo-

kolatlanul leszűkített értelemben használják a morál fogalmát (Hall, 2013; Sigwart, 2013; Erman–Möller, 2015; Leader Maynard–Worsnip, é. n.)

Hogy meg tudjuk vizsgálni, mennyire megalapozott egyik vagy másik álláspont, legalább két úton indulhatunk el. Az egyik az, hogy megvizsgáljuk, milyen morálfogalommal dolgoznak a realisták és azt próbáljuk eldönteni, hogy ez a fogalomhasználat mennyire megalapozott, vagy azt, hogy a sajátos politikai standardok vajon valóban kívül esnek-e a morál hatókörén (Leader Maynard–Worsnip, é. n.). A másik út, amelyet jelen írás is követni próbál, az, hogy közelebről megvizsgáljuk morál és politika elválasztásának realista értelmezéseit és arra kérdezzük rá, hogy vajon mennyire jól szolgálják az elválasztást azok az elméleti következtetések, amelyeket az elválasztás szükségességéből a realista szerzők levonnak.

Ennek megfelelően az alábbiakban amellet fogok érvelni, hogy (1) a realista irodalomban politika és morál viszonyának több különböző modellje létezik. Ezek közül kettő hagyományosan meghatározó szerepet játszik: a *machiavelliánus* és a *hobbesiánus*, amelyek mindegyike meglehetősen problematikus választ ad arra a kérdésre, hogy miért van szükség külön politikai standardokra. Továbbá, hogy (2) éppen ezért különösen nagy figyelmet érdemel minden olyan realista kísérlet, amely a két meghatározó irányzattól eltérő megalapozást keres a politikai standardok számára. Illetve, hogy (3) Andrew Sabl *arisztoteliánus-ciceroniánus* „demokratikus állhatatosság” elmélete, bár maga sem hibátlan, ugyesen kerüli ki mind a machiavelliánus, mind a hobbesiánus megközelítés klasszikus csapdáit. Mindezek alapján úgy gondolom, hogy egyrészt a politikai standardok realista felfogása sokkal változatosabb, mint elsőre látszik és másrészt sokkal kevésbé védtelen azokkal a kritikákkal szemben, amelyek szerint teljes félreértés, és szükségszerűen alapvető önellentmondáshoz vezet a politika autonómiájának realista koncepciója.

Tanulmányom a következőképpen épül fel. Először a politikai és morális standardok közötti megkülönböztetést vezetem be klasszikus szövegekre támaszkodva. Ezután kortárs realista elméletalkotókat vizsgálok abból a szempontból, hogy miként jelenik meg náluk a machiavelliánus, illetve a hobbesiánus felfogás; és ez milyen problémákhoz vezet. Utána áttérek Sabl elméletének ismertetésére, különös tekintettel arra, ami elkülöníti az ő felfogását a két uralkodó realista megközelítéstől. Végül levonom a következtetéseket mindebből a politika autonómiájának realista tézisére vonatkozóan.

A POLITIKAI ÉS A MORÁLIS STANDARDOK KÜLÖNBségÉNEK KLASSZIKUS FELFOGÁSAI

Ha abból a nagyon általános morálfogalomból indulunk ki, amely szerint minden emberi viselkedési norma – helyes és helytelen közötti megkülönböztetés

– végső soron morális jellegű (Sigwart, 2013), akkor természetesen teljességgel alaptalan amellelt érvelni próbálni, hogy a politikának megvannak a maga standardjai, amelyek különböznek a moralitás szabályaitól.

Úgy gondolom, ha valóban meg akarjuk érteni, mit is jelent, hogy a realisták szerint a politika autonómiát élvez a moralitás általános szabályaihoz képest, közelebről kell megvizsgálnunk a realista hagyományt és a kortárs realisták szövegeit. Ezekből ugyanis egy sokkal differenciáltabb kép bontakozik ki a problémáról, mint amit a morál vs. politika képlete sugallna. S ami a legfőbb, politikai és morális standardok viszonyának olyan modelljei rekonstruálhatók, amelyek sokkal kevésbé érzékenyek a kritikai ellenvetésekre, mint azt elsöre gondolhatnánk azok alapján az erőfeszítések alapján, amelyek azt igyekeznek bizonyítani, hogy az egész felvetés a realisták részéről kisiskolás félreértés (mert semmire sem használható trivialitást állít), vagy egy néhány lépésben reménytelen önellentmondásokhoz vezető képtelenség. Mindez nem azt jelenti, hogy ne lennének meg ezeknek a modelleknek a maguk problémái, sőt, azt is mondhatjuk, hogy nem feltétlenül alkalmasak a maguk elé tűzött célok teljesítésére. De ebből még nem következik sem az, hogy ne lennének hasznosak, sem az, hogy ne lehetne még jobb modelleket keresni. A továbbiakban ezért azt fogom megmutatni, hogy milyen modellek léteznek, mik ezeknek az előnyei és hátrányai, és milyen alternatívák állnak rendelkezésre.

A realizmus klasszikus irodalmában két alapvetően különböző megközelítés létezik a sajátosan politikai standardok elkülönítésének a moralitás általános szabályaitól. Ezeket az egyszerűség kedvéért machiavelliánusnak és hobbesiánusnak nevezhetjük, mivel *A fejedelem* és a *Leviatán* paradigmikus módon dolgozta ki a kétféle modellt és mind a mai napig e két szerzőhöz nyúlnak vissza a leggyakrabban azok, akik realista elméletalkotókként a politika autonómiája mellett érvelnek.

A machiavelliánus megközelítés lényege, hogy a politika és a morál standardjai elválnak egymástól és időnként még konfliktusba is kerülhetnek egymással. Machiavelli *A fejedelemben* rendkívül árnyalt és elegáns elemzését adja ennek a problematikának. Nála a morál és a politika standardjai közötti különbségtétel két tényezőn alapul.¹ Egyrészt a politikusnak sajátos célja van: a hatalom megszerzése és megtartása (Machiavelli, 1993: 9.), s ezért a helyes és helytelen politikai cselekvés közötti különbség az ő számára attól függ, hogy ezt a célt mennyire szolgálja az adott tett. Másrészt a politikus egy olyan világban kénytelen tevékenykedni, ahol az emberi természet tökéletlensége és a folyton változó körülmények lehetetlenné teszik, hogy a morális standardokhoz ragaszkodva mindig teljesíteni lehessen a politikus sajátos céljait (Machiavelli, 1993: 54. és 75.). Morális és politikai standardok szétválását jelzi a kép-mutatás fontos szerepe is *A fejedelemben*: Machiavelli szerint, ha a morálisan helyes cselekvés nem is mindig segíti elő a politikai sikert, annak látszata viszont többnyire hasznosnak bizonyul (Machiavelli, 1993: 54.). A kétféle stan-

dard különbségének legvilágosabb bizonyítéka ugyanakkor nem ez, hanem, hogy Machiavelli szerint néha kifejezetten hasznos a politikus számára, ha morálisan rossznak tartják őt (Machiavelli, 1993: 50–52.). Vagyis, a politikai és a morális standardok nem csupán megkülönböztethetők, de közöttük időnként, bizonyos helyzetekben kibékíthetetlen ellentét is létrejöhet. Ugyanakkor viszont, *A fejedelem* nem állítja azt, hogy bármi megtehető a politikai siker érdekében: Machiavelli szerint, ha a politikus meggyűlölteti magát az emberekkel, semmilyen politikai ügyességgel nem tud hatalmon maradni (Machiavelli, 1993: 51. és 55–61.). Még szerinte is létezik tehát egy olyan végső standard, amelynek megsértése teljes mértékben összeegyeztethetetlen a politikusi léttel, s ezt akár morális jellegűnek is mondhatnánk, ha a meggyűlölés teljes mértékben attól függne, hogy ki mennyire sérti meg a morális standardokat és nem inkább egyfajta korlátozó külső körülmény lenne, amelyben a morális standardokhoz való valóságos vagy látszólagos igazodás mellett még sok minden másnak is lehet szerepe. Az azonban világos, hogy a machiavelliánus megközelítésbe is be van építve az igény arra, hogy a politikának ne csak a siker legyen a mércéje, hanem valami más is.

Ezzel el is érkeztünk a machiavelliánus megközelítés legizgalmasabb, ugyanakkor legproblematikusabb pontjához. Ahhoz a kérdéshez, hogy milyen standardok érvényesek a politikára, ha nem az erkölcs általános szabályai? Erre a kérdésre pedig machiavelliánus nézőpontból nem könnyű válaszolni. Amilyen ékesszólóan és szofisztikáltan van levezetve a moráltól való autonómia *A fejedelemben*, a helyes politikai cselekvés szabályairól sokkal bizonytalanabb tudással szolgál. Ennek oka pedig az, hogy a machiavelliánus megközelítés alapvetően kontextualista, azaz, úgy véli, hogy a politikailag helyes magaviselet szabályait mindig a konkrét körülmények határozzák meg (Machiavelli, 1993: 74–76.). Ebből pedig könnyen beláthatóan az a nehézség adódik, hogy nagyon megnő a politikai cselekvés megítélésének bizonytalansága. Hiszen a konkrét körülményeket az események lezárultáig nem lehet teljeskörűen megismerni. A machiavelliánusok válasza erre a problémára kettős. Egyfelől, preferálják a történeti, retrospektív ítéletalkotást, amely általános szabályok felismerése helyett részleteiben tanulmányozott egyedi esetek megértésére fókuszál. Másfelől pedig bevezetnek egy olyan fogalmat, amelynek célja annak megmagyarázása, hogy miként képes a politikus a helyes politikai cselekedet kiválasztására. Machiavelli ilyen értelemben használja a virtú fogalmát, amely nála sajátosan politikai erényt jelent, de szintén nevezetes a sok szempontból machiavelliánusnak tekinthető Max Weber szemmérték (Augenmass) fogalma, amit ő a „politikus döntő pszichológiai tulajdonságának” nevez (Weber, 1998: 195.), s a sort még folytatni lehetne az irodalomból vett további példákkal. A történeti tudás iránti vonzalom és a politikus ügyességének hangsúlyozása ugyanannak az éremnek a két oldala: a történeti tudás a körülményekre fókuszál, de a jelenben használhatatlan, a politikai ügyesség pedig egyfajta ráérzés,

amire azért van szükség, mert a körülmények megfelelő mélységben úgysem ismerhetők meg a jelenben.

Az igazi probléma ezzel a megközelítéssel, hogy akármennyire is próbál kiegyensúlyozottnak tűnni a politikai standardok azonosításakor, a machiavelliánus felfogás erősen elfogult a siker szempontja irányában, aminek nem csak az a nehézsége, hogy a siker nyilvánvalóan nem igazol mindent, hanem abban is, hogy nem világos, mi a siker mércéje. Milyen mértékű és milyen időtartamú siker számít egyáltalán sikernek? Ennek iróniájával egyébként már maga Machiavelli is tisztában volt, aki *A fejedelemben* expliciten utal is rá, a korán meghalt II. Gyula pápát emlegetve, aki még időben távozott az élők sorában ahhoz, hogy a szerencséje meg ne fordulhasson és a sikerei el ne veszszenek (Machiavelli, 1993: 75.).

A hobbesiánus megközelítés más látószögből pillant moralitás és politika viszonyára és másféleképpen is modellezi ezt a viszonyt. Nem az a kérdés ugyanis Hobbes vagy a hobbesiánusok számára, hogy vajon politika és morál között lehetnek-e akár konfliktusok is a politikai sikerhez vezető úton, hanem, hogy mi a következménye a társadalom redukálhatatlan értékbeli és érdekek szerinti pluralitásának és az ezekből fakadó konfliktusoknak (Hobbes, Ch. XIII).² A hobbesiánus válasz pedig az, hogy szükség van egy politikai autoritásra, amelynek ebbéli szerepében feltétlen engedelmességet kell élveznie a társadalom tagjai részéről, és amelyre rá van bízva minden olyan vita eldöntése, amelyet a társadalom tagjai maguk nem tudnának megoldani. Hobbes eredeti művének egyik legérdekesebb vonása az a paradoxon, hogy látványos deduktív filozófiai nyelvi apparátusa és kényszerítő erejű következtetései valójában nem szolgálnak másra, mint, hogy megalapozzanak egy olyan szuverén autoritást, amelyet aztán már nem köt a cselekvésében semmi. S bár ez a szuverén autoritás nem szükségképpen monarchikus jellegű (Ch. XIX.), ám az tény, hogy a hatalmának nincsenek korlátai s nem is kérhető rajta semmi számon az alattvalók részéről. Míg tehát Machiavellinél komplikált viszonyrendszer tárul fel morál és politika standardjai között, az alkalmi egybeeséstől a konfliktusig, Hobbes perspektívájából nézve a részletek nem számítanak. Olyannyira nem, hogy szerinte igazságosság – vagyis moralitás – csak ott van, ahol közhatalom is van (Ch. XIII),³ mert az általa garantált rend teszi lehetővé, hogy az emberek közötti, szükségképpen fennálló, konfliktusok ne alkalmi erőfölény alapján dőljenek el. Vagyis, nála fel sem merül, hogy morál és politika között konfliktus alakuljon ki. Ezért taglalja hosszasan, hogy a szuverénnel szemben minden kritika és engedetlenség igazágtalan (Ch. XVIII), hiszen a szuverén léte önmagában annyira hasznos és értékes a társadalom fennmaradása szempontjából, hogy minden egyéb mellékes ehhez képest.

Hobbes persze meglehetősen kisarkított formában fogalmazta meg elméletét, de annak magja egyáltalán nem implauzibilis. Eszerint a politikai autoritás tevékenységét egészen más szempont szerint kell megítélni, mint bárki

másét. Mert az a mérce, amelyhez a politikai cselekvés mérendő, a társadalom békéjének megteremtése és fenntartása egy olyan világban, ahol az emberek politikai autoritás nélkül feloldhatatlan társadalmi konfliktusokba keverednének egymással, s nincs olyan konszenzusos eljárás sem, amely mindenki számára elfogadható módon lenne képes megoldani ezeket a konfliktusokat.

Felmerül ugyanakkor két súlyos kérdés az egész modellel kapcsolatban. Az egyik az, hogy vajon tényleg *alapvetően konfliktusos természetű-e az emberi együttélés*. Sokak szerint igen. Vagy azért, mert (s itt Hobbes mellett Thuküdidész, Machiavelli, Nietzsche és Morgenthau is említhető tekintélyként) az emberben ott munkál egyfajta *libido dominandi*, uralomvágy, vagy pedig azért, mert a modern társadalmak alapvetően plurális szerkezetűek (s e téren a modus vivendi-elmélet hívei említendőek), ahol nincs olyan közös alap, amelyre felépíthető lenne egy mindenki igazságérzékének elfogadható megegyezés a vitahelyzetben. De azért az is tény, hogy sokan úgy vélik, a konfliktusokra épülő politikakép túlságosan egyoldalú és pesszimista a valósághoz képest. Márpedig, ha a politikai autoritás nem kizárólag egy végtelenségig törekeny társadalmi béke szolgálatában áll, akkor a kizárólag a békére irányuló, sajátosan politikai standard létjogosultsága megkérdőjeleződik. A leggyakoribb, már Hume óta ismert ellenvetés a hobbesi felfogással szemben azoknak az egyének és a szuverén autoritás közötti köztes szinteken elhelyezkedő társadalmi normáknak a teljes hiánya a Leviatánban, amelyek elkerülhetővé tennék a szuverén autoritás hatalmának korlátatlanságát egyfelől és a politikai rend végtelen instabilitását másfelől (Gaus, 2011; Sabl, 2012; Szűcs, 2016).

A másik kérdés sem kevésbé fenyegető a hobbesiánus modellre: ha a béke a standard, amivel a politikai cselekvést megítéljük, amelynek ugyanakkor egy inherensen instabil, konfliktusos világban kell érvényesülnie, akkor *a cél és az eszközök között mindig mutatkozni fog egyfajta feszültség, amellyel nehéz mit kezdeni*. Hiszen végső soron a hobbesiánus modellben azt kell mérlegelni, hogy adott helyzetben mennyire szolgálta a célt (a békét) az adott eszköz (ami többnyire nem békés), ezt pedig csak kontextuskötötten és utólag, a sikere alapján fogjuk tudni megítélni. Itt pedig újra előjönnek ugyanazok a problémák, amik a machiavelliánus modellel kapcsolatban. S ez nem csak elvi probléma, hanem gyakorlati is, amit Hobbes a személyes életében is átélt: *a Leviatánt* a Franciaországba menekült Stuart-udvar tagja a cromwelli Londonban adta ki és ezzel voltaképp korábbi lojalitásának feladását, s a társadalmi békét a jelek szerint sikeresebben garantáló forradalmi rezsim oldalára állását készítette elő elő. (Amiért majd évekkel később, a restauráció alatt meg is kapta méltó büntetését, ha nem is jogilag.) Saját szavaival: „Igazság szerint, haza szeretnék menni.” (Skinner, 2004: 21).

Összefoglalva, sem a machiavelliánus, sem a hobbesiánus modell nem vádolható azzal, hogy naiv és triviális módon közelítené meg morál és politika standardjainak problémáját, vagy hogy arról ábrándoznának, hogy létezhethet

egy moráltól teljesen mentes, tiszta politika. Ehelyett a machiavelliánus modell azt mutatja meg, hogy ha a politika standardja a hatalom megszerzése és megtartása, akkor a politikailag helyes cselekvéseink néha lehetnek morálisan helyesek, máskor elég, ha csak annak látszanak, de néha kifejezetten erkölcs-teleneknek kell lenniük. A hobbesiánus modell pedig arról szól, hogy egy állandóan társadalmi konfliktusokat okozó, redukálhatatlan emberi sokféleség világában a politikai autoritás tetteinek legfőbb mércéje a béke kell legyen, s amíg nincs béke, tulajdonképpen társadalmi igazságosság sem létezhet. E modellek a politika standardját szükségképpen kontextuálisan és retrospektíven fogják fel, ez az erejük és egyúttal a gyengeségük is. Előnye, hogy rugalmasan alkalmazkodni igyekszik a körülményekhez. A hátránya viszont, hogy a siker nagyon bizonytalan, csak utólag megítélhető és erősen vitatható mérce.

Márpedig ez kétségessé teszi, hogy van-e egyáltalán elmélete a politikai standardoknak vagy az azokról való gondolkodás maga is politikai tevékenység. Mindezt azért érdemes hangsúlyozni, mert Hobbes vagy Machiavelli szempontjából nem sok jelentősége volt annak, hogy elkülöníthető-e a politikáról való gondolkodás és a politikai gondolkodás, de a következőkben tárgyalandó kortárs realisták számára annál fontosabb kérdés.

KORTÁRS HOBBSIÁNUSOK

Az alábbiakban Bernard Williams híres esszéje, a *Realism and Moralism in Political Theory* segítségével igyekszem megmutatni majd, hogy miként termelik ezek a kortárs szövegek újra a hobbesiánus modell alapvető problémáit, még ha új köntösbe öltöztetik is azokat.

Hogy megérthessük őket, két dolgot kell észben tartanunk. Az első, hogy a kortárs realizmus egy akadémiai diszciplína státusáról és művelésének értelméről szól elsősorban. Arról, hogy vajon releváns-e a való élet szempontjából az, amit a politikai filozófia, politikaelmélet mondani tud a politikáról (Newey, 2001: 15.; Sleat, 2014b: 1.). A második, hogy a kortárs vitákban a hobbesiánus modell a legitimitás és a modus vivendi fogalmaival kapcsolódik össze.

Bernard Williams esszéje a nagy brit erkölcsfilozófus életművén belül érdekes helyet foglal el. A *Realism and Moralism* kissé kapkodó, ugyanakkor élére állított, provokatív megfogalmazásokban beszél morál és politika standardjainak viszonyáról és ezek miatt sokszor kapta meg azt a szemrehányást, hogy valójában képtelen a kétféle standard szétválasztásának kielégítő igazolására. Ugyanakkor a filozófus más, korábbi művei alapján okkal merül fel a gyanú, hogy az esszé célja mégsem egy tiszta szétválasztás. Williams ugyanis morál-filozófusként is gyanakvóan tekintett a nagy, átfogó morális rendszerekre és azt gondolta, hogy az etikai gondolkodás filozófiai formájának megvannak a

maga szükségszerű korlátai (Williams, 2006). Innen nézve pedig a *Realism and Moralism* támadása a politikai moralizmus utilitarista és deontológiai formái ellen (Williams, 2005: 1.), mégpedig expliciten Hobbesra hivatkozva (Williams, 2005: 3.), inkább tűnik a moralizmus mint átfogó, rendszeres és morálfilozófiai jellegű politikakép kritikájának, mint az etikai megfontolások politikából való kizárására törekvésnek. Ha pedig így van, akkor a williamsi modell alapelemei, mint a „politika első kérdése” (amire a válasz nem az igazságosság Williams szerint, hanem a *rend*) vagy az „alapvető legitimációs igény” korántsem biztos, hogy körkörös érvelésbe fulladó kísérletek morál és politika standardjainak elválasztására, ahogy például Charles Larmore állítja, hanem valóban azok, amik. Olyan fogalmak, amelyek a moralizmusnak kínálnak alternatívát, anélkül, hogy az etikai megfontolásokat kizárnák a politikából.

Hogyan rekonstruálható Williams gondolatmenete mindezek figyelembevételével?

Igazságosság és rend szembeállítására épül. Ez két okból sem meglepő. Egyrészt, mivel az igazságosság az egyik nagy ellenfél, a rawlsi filozófia alapfogalma és mert a rawlsi filozófia pontosan azt teszi, amit Williams máskor is elutasít: egy filozófiai rendszerbe illesztve kívánja igazolni az igazságosság központi szerepét a politikai cselekvések megítélésében. Másrészt, a Williams által hivatkozott Hobbes a *Leviatán*ban maga is rend és igazságosság szembeállításával dolgozik, amikor azt állítja, hogy amíg nincs egy szuverén autoritás, amely garantálni tudná a rendet, addig igazságosságról sem beszélhetünk (Ch. XIII). Mikor Williams azt mondja, hogy a „politika első kérdése” a rend, voltaképp morális és politikai standardok hobbesiánus modelljét veszi át. Eszerint pedig nincs esély az igazságossággal bármit is kezdeni, amíg nincs garantálva a politikai közösség stabilitása. Mindez pedig azt jelenti, hogy Williamst nem teljesen méltányos azzal érvelve kritizálni, hogy a rend és az igazságosság nem választhatóak el egymástól, illetve hogy egy igazságtalan rend úgyse tartható fenn. A szembeállítás lényege ugyanis Williamsnél (ahogy már Hobbesnál is) az, hogy vajon mi sürgetőbb feladat a politikában: az igazságosság legjobb elméleti rendszerének kidolgozása és elfogadtatása vagy a rend gyakorlati biztosítása?

Túl is lép Williams azonban annyiban a hobbesi szuverenitáselméleten, hogy az „alapvető legitimációs igény” fogalmával a végső politikai standard mellé bevezet egy másikat, amely azonban korántsem ugyanabban a státusban van nála, mint az igazságosság Rawlsnál, ezért sem egészen fair azt gondolni, hogy ezzel a moralizmust csempészi vissza Williams az elméleti rendszerébe (Larmore, 2013: 291–292.). Az „alapvető legitimációs igénynek” ugyanis két, egymástól Williams számára nem független összetevője van, s ezek egyike sem mutatja egy átfogó elméleti rendszer vonásait: egyfelől tartalmazza az érthetőség, elfogadhatóság mozzanatát a politikai közösség tagjai felé (Williams, 2005: 5), másrészt magában foglalja azt a követelményt, hogy ne

álljon ellentétben a politikai rend fenntartásának követelményeivel (Williams, 2005: 4.). E két összetevő azért nem független egymástól, mert Williams szerint akkor fordul önmaga ellen a politikai rend fenntartására irányuló törekvés, ha lemond arról, hogy érthető és igazolható legyen a közösség tagjainak túlnyomó többsége számára. De persze ettől még a kettőt meg lehet különböztetni egymástól analitikus célokra és ezzel Williams is tisztában van, mert a szöveg szerint nincs világos mércéje annak, hogy a politikai közösség tagjai egy részének kényszerítése vagy a velük szembeni erőszak honnantól válik a rendre nézve károssá. Az ezen a ponton felmerülő problémák kezelésére Williams érdekes módon kettős stratégiát alkalmaz. Egyrészt azt mondja, hogy kontextusfüggő, hogy mikor kinek mi mennyire elfogadható (Williams, 2005: 8.). Másrészt szemrebbenés nélkül a gonoszság nyilvánvaló tényeire hivatkozik (Williams, 2005: 4, 10–11.), és nem valamilyen elméletileg kidolgozható mércére.

Mindezek alapján Williams elméletét felfoghatjuk úgy is, mint a hobbesiánus modell továbbgondolásának, finomításának kísérletét. Míg Hobbes szélsőséges formában elképzelt szuverén autoritása a *Leviatánban* semmilyen értelemben nem szorul igazolásra és nem is tehető kritika tárgyává (Ch. XIX), Williams a legitimitás fogalmával igyekszik árnyalni ezt a meglehetősen leegyszerűsítő képet. Ugyanakkor az általa választott megoldással nem tudja megnyugtatóan rendezni azt a két alapkérdést a hobbesiánus modellel kapcsolatban, amelyet korábban említettem.

Arra a kérdésre, hogy a siker hogyan képes igazolni az autoritást, az „alapvető legitimációs igény” fogalma komplexebb választ kínál az eredeti hobbesi elméletnél, hiszen szerepel benne az elfogadhatóság kritériuma és az a feltétel is, hogy a célok és eszközök közötti feszültség kezelve legyen valahogy, sőt, ezenfelül nem ártall hivatkozni etikai szempontokra sem. Csakhogy az „alapvető legitimációs igény” tartalma azért mégiscsak kontextusfüggő, s így végső soron ugyanúgy retrospektíven értelmezhető, bizonytalan és vitatható a gyakorlatban, mint bármely más kontextusfüggőként meghatározott politikai standard. Ezt csak valamelyest enyhíti Williams egyértelmű liberális elköteleződése, ami azért ad egyfajta keretet a politika standardjai számára, legalábbis a jelenben (Williams, 2005: 3.).

A másik kérdésre pedig, amely úgy szólt, hogy vajon miért gondolja, hogy túlnyomóan konfliktusos jellegű az emberi együttélés, Williamsnak tulajdonképpen nincs semmilyen válasza. Egyszerűen csak adottnak tekinti, hogy a világ ilyen, s e tekintetben előszeretettel hivatkozik Judith Shklarra és az ő „liberalism of fear” koncepciójára.

S ne gondoljuk, hogy Williams esszéje magányos sziget a kortárs realizmusban. Épp ellenkezőleg! Raymond Geuss egész újabb életműve (Geuss, 2005 és 2008) ugyanúgy hobbesi kiindulópontokra támaszkodva küzd az általa

„ethics-first” megközelítésnek hívott moralista politikaképpel és törekszik arra, hogy világosan szétválassza morális és politikai cselekvés standardjait. A párhuzamok nem érnek véget a közös hobbesi kiindulópontonál. Geuss is különbséget tesz az etika ártalmatlan, a politikában mindig is szerepet játszó felfogása és az említett „ethics-first” felfogás között (utóbbit egyébként az euklidészi geometriai gondolkodáshoz hasonlítja – Geuss, 2008: 2.); és ő is amellet érvel, hogy a gyakorlati politika követelményei nem alapozhatóak meg elméleti spekulációk útján; s ez nála is a politikai gondolkodás kontextuskötöttségének és az elméletalkotás korlátainak felismeréséhez vezet (Geuss, 2008: 37.). Ami viszont feltűnően megkülönbözteti az ő felfogását Williamsétől, hogy nála a legitimitásnak csupán alárendelt szerepe van a hatalmi küzdelmekhez képest.⁴ Így viszont hiányoznak Geussnál Williams „visszacúszásai” az etikai szempontokba. Ugyanakkor történeti korokon átívelő, metafizikai szerephez jut nála a hatalom, ami érdekes ellentétben áll a geussi elmélet gyakori hivatkozásaival a történeti kontextusra.

De említhetjük John Grayt is, akinek a *modus vivendi*-ről alkotott elmélete a hobbesi elmélet tudatos újragondolására tett kísérlet, amely két ponton nyúl hozzá az eredeti hobbesi felfogáshoz (Gray, 2000; vö. Horton, 2006) Egyrészt, a kortárs értékluralizmus felől, egymással összeegyeztethetetlen kultúrák egymás mellett élésének lehetőségét kutatva bővíti ki az alapvetően individualista ontológiával dolgozó hobbesi elméletet. Másrészt, Hobbesszal ellentétben nem az állam szuverenitásának megalapozására, hanem a különböző csoportok együttélésének feltételeire fókuszál.

A sor még folytatható lenne, például Matt Sleattal (Sleat, 2014a) vagy John Hortonnal (Horton, 2010), akik mind többé-kevésbé a hobbesiánus modellben gondolkodva kérdeznak rá a morális és politikai standardok viszonyára. De ezekről is elmondható ugyanaz, ami Williamsről: bármilyen erényei is vannak ennek a felfogásnak a moralizmussal szemben, bizonyos mértékig semmitmondóaknak tűnnek, amint a gyakorlati politika felé kezdenek közeledni, mivel a hobbesiánus megközelítésbe beépített problémákra nincsenek radikálisan új válaszaik.

Ez persze még nem jelenti azt, hogy ezek rossz elméletek. Az például talán már a fentiekből is látszik, hogy a kortárs hobbesiánusok számára a morális és a politikai standardok közötti viszony egyáltalán nem olyan egyszerű, mint ezt a kritikusai sugallják. Ugyanakkor megállnak azon a ponton, ahol érdemben mondható lenne valami a politikai standardok konkrét tartalmáról. Részben talán azért, mert túl sokat akarnak markolni: nem csak a jelenbeli, hanem általában minden politikai közösségre érvényes elméletben gondolkodnak, s ezért kénytelenek kihagyni belőle a történetileg specifikus feltételeket, miközben a jelen tekintetében természetesen ritkán merészkednek a liberalizmus határain túlra. (Ez még Geussra és Grayre is igaz bizonyos mértékig).

KORTÁRS MACHIAVELLIÁNUSOK

Az alábbiakban Richard Bellamy 2010-es cikke, a *Dirty hands and clean gloves* fog sorvezetőként szolgálni a kortárs realizmusban fellelhető machiavellista megközelítések jellemzéséhez (Bellamy, 2010).

Előzetesen le kell szögeznünk, hogy Machiavellinek, az „ördög tanító-mesterének” jelen viszonyokra alkalmazása bizonyos nehézségekkel jár. A demokratikus politika ugyanis, bár természetesen felveti morál és politika konfliktusának lehetőségét, amit a kortárs morálfilozófia a „piszkos kezek dilemmájaként” ismer Michael Walzer egy 1973-as cikke nyomán, de csak egy meglehetősen korlátozott értelemben az eredeti machiavelliánus felfogáshoz képest (Walzer, 1973). Ahogy azt Andrew Sabl találóan megjegyezte: a modern politikában a kezek ritkán koszosak vértől, inkább a sok kézfogás miatt az izzadságtól azok (Sabl, 2002: 3.). Ez nem jelenti azt, hogy modern, demokratikus politikusok kezéhez ne tapadhatna vér: a vietnami, az afganisztáni vagy az iraki háborúban is százezrekben mérhető az áldozatok száma. De a fizikai erőszaknak ezzel együtt is sokkal kisebb a szerepe a politikában, mint az egymással folyton háborúzó, permanens polgárháborús viszonyok között élő, instabil reneszánsz városállamokban. A machiavelliánus gondolat tehát, hogy a politikusnak céljai érdekében időnként rossznak kell lennie, szükségképpen egészen mást kell jelentenie a kortárs realisták számára.

Mindezek után lássuk közelebbről a *Dirty hands and clean gloves* gondolatmenetét! Bellamy esszéjének célpontja a liberális idealizmus szerinte alapvetően téves elképzelése morál és politika standardjainak viszonyáról (Bellamy, 2010: 415.). A szöveg ennek megfelelően három nagyobb egységből áll: az első kettőben morál és politika összeegyeztethetőségének kétféle liberális idealista stratégiáját kritizálja, a harmadikban pedig egy hamisítatlanul machiavelliánus választ ad arra a kérdésre, hogy miként kezelhető a piszkos kezek dilemmája demokratikus viszonyok között.

Az első probléma, amelyet Bellamy megtárgyal, az, hogy vajon lehetséges-e morált és politikát a politikai cselekvő személyében összeegyeztetni (Bellamy, 2010: 416–420.). Elismerve, hogy a magán és a köz moralitás követelményei nem mindig esnek egybe, tehát, hogy időnként előfordul, hogy a politikailag helyes cselekvés egy magánember számára helytelen lenne, az egyik lehetőség a piszkos kezek dilemmájának megoldására az, ha azt feltételezzük, hogy az adott politikus maga valahol mégiscsak morálisan jó ember. Walzer maga is valami ilyesmire jut *Political Action: The Problem of Dirty Hands* című esszéjében, azt állítva, hogy a feloldhatatlan morális konfliktus felismerése nélkül nincs valódi piszkos kéz-dilemma sem. Természetesen nem várható el a politikustól az elvekhez való, a szentekre jellemző feltétlen ragaszkodás, de elvileg lehetségesnek tűnik kiegyensúlyozni ennek a magatartásformának az ételszerűtlenségét a következményekkel való kalkulációval (ez a szembeállítás ter-

mészetesen Webertől lehet ismerős), tűnődik Bellamy, de aztán gyorsan el is veti ezt a lehetőséget, mint megoldást. Morális konfliktusaink ugyanis nagyrészt abból adódnak szerinte, hogy különböző társas szerepeinkben eltérő követelményeknek kellene megfelelnünk és nincs egy olyan univerzálisan érvényes morális kód, amelyre egy jó ember ilyenkor hivatkozni tudna. A jó politikust sem aszerint ítéljük meg, hogy jó ember-e, hanem, hogy jó politikus-e, a kettő között a kapcsolat pedig Bellamy szerint teljesen esetleges. Ez egyrészt azt jelenti, hogy egy helyesen cselekvő politikus tucatnyi más szempontból lehet kifejezetten rossz ember is. Másrészt azt, hogy nincs egy olyan központi magja a személyiségünknek, amelyben a különböző szerepekbeli konfliktusok feloldhatók. Elvileg nem lehetséges, tehát Bellamy szerint, a piszkos kezek problémájára azzal keresni megoldást, hogy a politikus személyiségének morális integritására hivatkozunk.

A második probléma, amivel az esszé foglalkozik, hogy vajon lehetséges-e a piszkos kezek dilemmáját a politika különböző szintjeinek szétválasztásával kezelni (Bellamy, 2010: 420–424.). Bellamy itt azzal a liberális idealista illúzióval száll szembe, amely az emberi jogokra hivatkozás és a politikai döntések bírói felülvizsgálata iránti erős liberális rokonszenvben jelenik meg eklatáns formában a kortárs politikai filozófiában. Eszerint lehetséges valamiféle semleges, depolitizált eljárás keretében kialakítani azokat a konszenzuális határokat, amelyek között kell maradnia a modern demokratikus politikának, s amelyen belül a „nyilvános észhasználat” (public reason) segítségével igazolhatók a politikai döntések. Bellamy szerint azonban mindez nem több illúziónál. Az egész elképzelés alapvető hibája, hogy a politika határaitól valójában sosem lehetséges egyetértés. Egy szabadpiaci kapitalista vagy egy állami beavatkozáspárti szociáldemokrata épp abban nem értenek egyet, mi tartozik a politikára és mi nem. És akkor még nem is említettük a feminizmust, amelynek lényege a politika külső határainak elmosása, újrarajzolása. Ezen felül pedig még további két súlyos probléma merül fel Bellamy szerint. Az egyik az, hogy a depolitizált eljárások csak eltorzítják a politikai küzdelmeket, de nem szüntetik meg annak politikai jellegét. Csak mostantól alkotmányos normák interpretálásának álcáját öltik magukra és a bírók szerepfelfogásával és ideológiájával kapcsolatos belviták fogják még obskúrusabbá tenni ezeket a politikai vitákat. A másik súlyos probléma pedig az, hogy a politikában sokszor nem lehetséges vagy legalábbis kifejezetten káros volna, ha nyilvános megvitatásnak szolgáltatnánk ki a politikai döntéseket. Például azért, mert bizonyos helyzetekben különböző emberek különböző okokból támogathatnak bizonyos intézkedéseket, míg egy nyilvános vita a köztük lévő véleménykülönbségeket domborítaná ki. Olykor pedig az is előfordul, hogy egy nem nyilvános egyeztetés eredménye mindenki számára elfogadható, míg magának a tárgyalásnak a ténye nem az lenne. Ilyenkor a nyilvános megvitatás eleve kizárná azt, amit különben mindenki kívánatosnak tart utólag. Mindebből pedig az következik,

hogy nem csak a morálisan jó politikusi személyiség, de a morálisan megalapozott eljárások sem jelentenek Bellamy szerint megfelelő garanciát a politikailag helyes eléréséhez. Épp ellenkezőleg, a politikailag helyes olykor kifejezetten a megtévesztésen alapul.

Így jut el Bellamy saját – velejéig machiavelliánus – elméletéhez, amelynek lényege, hogy a politikában a hipokrizis politikai erény. Mégpedig nem csak abban az esetleges értelemben, hogy időnként, egyszer-egyszer szükség van a hazugságra a politikában, hanem, hogy a képmutatás a demokratikus politika lényegéhez tartozik. Demokratikus politikának ugyanis előfeltétele valamiféle elszámoltathatóság, márpedig, ahogy a fentiekből látszik, a helyes politikai cselekvésnek komoly akadálya volna, ha a politikusok előre vagy menet közben kaphatnának tételes felhatalmazást arra, amit meg kell tenniük. Másfelől viszont, ha a politikusok bármit megtehetnének, amit meg kell tenniük, akkor a politikából kiesne az elszámoltathatóság demokratikus követelménye. A hipokrizis sajátos politikai standardot jelent: felhatalmazza a politikust, hogy belátása szerint cselekedjen, de meg is köti a kezét azzal, hogy számolnia kell vele, hogy ha túlmegy bizonyos határon, és ha lelepleződik, akkor a választók megvonják tőle a bizalmukat. Bellamy elmélete ezen a ponton nem csak Machiavellire, de Weberre is támaszkodik és kifejezetten említi, hogy a képmutatás lényege egyfajta arányérzék: egyensúlyozás a különböző politikai követelmények között.

Sok szempontból nagyon hasonló logikát követ Mark Philp *Political conduct* című könyve is (Philp, 2007). Philp szintén arra alapozza a külön politikai standardok szükségességét, hogy a politika a társadalmi létezés sajátos szférája, sajátos játékszabályokkal. Bellamyyal ellentétben ugyan egy fokkal mintha kevésbé hajlana a machiavelliánus modell cinikus értelmezésére, ám könyvében ő is sokat hivatkozik Machiavellire és elemzéseiben (például a vezetőikkel szembeni elvárásokról vagy lojalitásról) legalább olyan bátran mutat rá arra a politikában elvárt erények és a morális erények közötti különbségekre, mint Bellamy. Különösen érdekes az, hogy Philp elméletében a politikusi karakter belső konzisztenciája a demokratikus elszámoltathatósághoz kapcsolódó szerepet kap, épp, ahogy Bellamynál a képmutatás. Nem csak azért tanulságos ez, mert megmutatja, hogy mennyire hasonlóan gondolkodnak a kortárs realisták, de azért is, mert mindkét esetben pontosan követik a szerzők a machiavelliánus modellt. A morális és a politikai standardok közötti különbség nem szükségképpen csak a kettő közötti konfliktusban mutatkozik meg, hanem abban is, hogy a politikában nem csak megkülönböztethető az, hogy valami milyen morálisan és milyennek látszik mások szemében, de ráadásul utóbbi elsőbbséget is élvez az előbbivel szemben.

A kortárs machiavellisták nem sikertelenül igyekeznek morális és politikai standardok machiavelliánus modelljét a modern politika viszonyaira alkalmazni. Bellamy és Philp példája is azt mutatja, hogy túl lehet lépni azon,

hogy a politikában a siker érdekében bármilyen eszköz megengedett és a machiavelliánus megközelítés segítségével egy viszonylag komplex beszámoló adható arról, hogy mik a korlátai a morális standardok megsértésének. Ugyanakkor az is igaz, hogy a kortárs machiavelliánusok sem kínálnak érdemben választ a modell alapproblémájára, arra, hogy a sikernek magának mi a mércéje.

Ha komolyan vesszük például azt, amit Bellamy ír arról, hogy a politikában időnként kell hazudni, a választóknak pedig képmutatóan joguk van rácsodálkozni a politikusok hazugságaira, akkor számos problémával szembesülünk, amelyek közül kettőt fogok az alábbiakban kiemelni. Az egyik az, hogy vajon van-e különbség a pusztá hatalomban maradásra irányuló hazugság és a közjó érdekében megfogalmazott hazugság között? Erről Bellamy elméletéből következően a választóknak kell dönteniük, hiszen nekik tartozik beszámolóval a politikus. Ám ez a válasz csak akkor kielégítő, ha azt is tudomásul vesszük, hogy végső soron egyetlen politikai közösséget sem lehet megmenteni saját magától. Csakhogy, a modern politikában – ezt Bellamy is tudja – a legritkább esetben találkozunk olyan kielezett helyzetekkel, ahol kizárólag az a kérdés, hogy „végső soron” van-e más garanciája a demokrácia működésének, mint a nép demokratikus elkötelezettsége. A másik probléma pedig az, hogy nem derül ki, vajon van-e különbség egy hazugságon alapuló katasztrofális politikai döntés és egy hazugságon alapuló, de sikerre vezető döntés között. Bellamy hipokrizis-elmélete erről sem tud semmi érdemlegeset mondani, holott abból, hogy a politikában helye van a hazugságnak, még nem következik az, hogy erről is egyszerűen csak a nép dönt. Ugyanis a nép tudhat teljesen rosszul is ítélni. A kérdés az, hogy vajon ennek a belátásnak tényleg nincs helye egy ilyen realista politikaelméletben?

TÚL A HOBBSIÁNUS ÉS A MACHIAVELLIÁNUS REALIZMUSON

Az eddigiekben a morális és politikai standardok közötti viszony két klasszikus, realista modelljének kortárs alakváltozatairól volt szó. Láthattuk, hogy ezek a megközelítések nem egy differenciálatlan moralitásképpel szemben fogalmazznak meg egy morált és politikát radikálisan szétválasztó álláspontot, hanem viszonylag árnyaltan mutatják be a morális és politikai standardok potenciális konfliktusának (machiavelliánus), illetve a társadalom redukálhatatlan belső sokféleségéből eredő kihívások problémáját (hobbesiánus). Kiderülhetett az is, hogy az sem feltétlenül áll meg, hogy ezek a megközelítések kizárnák a morális megfontolásokat: Williamsnél éppúgy, mint Geussnál, Bellamynál vagy Philpnél is van helye az etikának a politikában, csupán abban nem hisznek ezek a realisták, hogy egy átfogó, ellentmondásmentes morálfilozófiai érvelés segíthetne megoldani a politika gyakorlati problémáit. Kétség-

telen ugyanakkor az is, hogy mindkét modellnek megvan a maga inherens problémája. Először is, nem derül ki, mi is a siker a politikában; másodsor, nem világos, miért lenne a politika túlnyomóan konfliktusos; és, harmadszor, a célok és eszközök közötti feszültség problémájára sem született még megnyugtató megoldás ezek között a keretek között. Úgy gondolom, nem is várható el tőlük, hogy érdemben meg tudják oldani ezeket a problémákat, hanem el kell fogadni őket olyan vakfoltokként, amelyek egyébként is minden elméletet jellemeznek.

Nem azt jelenti ez azonban, hogy ne lehetne elképzelni olyan realista elméletet, amelyben ezek a problémák fel sem merülnek vagy pedig kezelhetőnek bizonyulnak. Az alábbiakban azt fogom röviden bemutatni, hogy Andrew Sabl *Ruling passions* című könyvében (Sabl, 2002) kifejtett demokratikus állhatatosság elmélete éppen egy ilyen, harmadik utas realista elmélet, amelynek persze szintén megvannak a maga gyengeségei, de cserébe éppen azokon a pontokon mutat fel határozott erényeket, amelyeknél a hobbesiánus és machiavelliánus megközelítések viszonylag rosszul teljesítenek.

Sabl elméletét leginkább arisztotelianus-ciceronianusnak lehetne hívni, amely nagyjából ki is jelöli a döntő különbséget közte és a kortárs realizmus meghatározó megközelítései között. Ugyanis – szemben Machiavellivel vagy Hobbesszal – sem Arisztotelészt, sem Cicerót nem lehetne az erő=jog tézisének képviselőjével vádolni, amely legalábbis a klasszikus politikai gondolkodásban a morális és politikai standardok közötti különbségtétel alapja.

Sabl elméletének három pillére van. Az egyik – és számunkra a legfontosabb, mert a machiavelliánus és a hobbesiánus elméletektől alapvetően megkülönbözteti Sabl felfogását – az, hogy Sabl számára morális és politikai standardok nem szétválasztandók, mert sem potenciálisan feloldhatatlan konfliktus nincs köztük, sem a politika arbiteri szerepére nincs szükség egy belülről redukálhatatlanul sokféle társadalomban (Sabl, 2002: 7–8.). Ehelyett a politikus feladata az, hogy időről időre kompromisszumot teremtsen a politikában mindig jelenlévő partikuláris és univerzális szempontok között, s hogy ezt megtehesse, tekintettel kell lennie a politika sajátos játékszabályaira. Sabl tehát nem elválasztani akarja a morált és a politikát, hanem a sajátos politikai moralitás standardjait keresi. Szerinte a morálfilozófiával nem is az a baj, hogy alkalmazhatatlan lenne a politikában, hanem, hogy jelenleg politikailag nem releváns kérdéseket vagy nem releváns módon tárgyal.

Sabl elméletének második pillére egy arisztotelészi alapokon nyugvó⁵ demokráciafelfogás (Sabl, 2002: 9–10.). A demokratikus állhatatosság koncepciója ugyanis szándékoltan normatív. Nem egy univerzális moralitás nevében normatív ugyanakkor, hanem a demokrácia fennmaradásához szükséges feltételek tekintetében. Arisztotelész nyomán, aki maga nem volt a demokrácia híve, de egyfajta tanácsadói modorban szenvtelen tárgyilagossággal írt minden rezsím stabilitásának feltételeiről, Sabl azt állítja, hogy minden rezsimtí-

pusban megtalálhatók bizonyos tökéletlen, de az adott rezsím fennmaradása szempontjából fontos politikusi erények (Sabl, 2002: 64–70.). A demokráciában az önuralom vagy az állhatatosság mondható kardinális erénynek, mert a demokratikus döntéshozatal eredendő hibája a kiszámíthatatlanság, a kiszolgáltatottság a változó szenvedélyek hatalmának. Az állhatatosság segítségével képes a politikus túllépni a rövidtávú, korlátozott célokon, amelyek vak követése veszélyeztetné a rezsím egészét. Az állhatatos politikus képes arra, hogy kompromisszumot találjon ezen rövidtávú célok és a nagyobb egész érdekei között.

Végül a harmadik pillér (Sabl, 2002: 1–3.) a sztoikus eredetű cicerói kötelességetika (a kulcsfogalom itt az *officium* [görögül: *kathekon*], ami szerepet, kötelességet és hivatalt is jelenthet), amely szerint a demokratikus politika lényege azoknak a speciális követelményeknek a megvalósítása, amelyek meghatározott politikai szerepekhez kötődve teremtenek kapcsolatot egy adott hivatalt betöltő személy és az átlagpolgár között. Sajátos demokratikus képviselőelméletként is felfogható ez, akárcsak Bellamynál a hipokrizis vagy Philpnél a politikusi karakter (utóbbiéhoz kísértetiesen hasonló gondolatmenet található meg Sablnál is egyébként [Sabl, 2002: 43–44.]). Egy meghatározott politikusi szerephez – amely lehet formális, választott tisztség éppúgy, mint egy politikai csoport befolyásolására való informális képesség – bizonyos típusú feladatok társulnak, és valaki akkor tölti be megfelelően azt a szerepet, ha igazodik annak specifikus feladataihoz. Politikai cselekvéseinek mércéje is az, hogy a politikus megfelel-e a szerepének.

Sabl úgy véli, a demokratikus politika standardjai annyiban speciálisak, amennyiben a demokráciára jellemzőek (ezért lehet a demokratikus állhatatosság kardinális erény a politikában) és minden politikai szerepnek megvan a maga saját mércéi. Sőt, arra is van válasza, hogy miként értékelhető a politikus működése: megítélhető az, hogy vajon rendelkezik-e egy adott szerep betöltéséhez szükséges lelki beállítódottsággal és persze megítélhető az is, hogy mennyire sikeresen tölti be az adott politikai szerepet.

A demokratikus állhatatosság elmélete ebben a formában nem csak alapvetően különbözik a hobbesiánus és a machiavelliánus megközelítésektől, de azok három, fent vázolt beépített problémájára is robosztus válaszokkal rendelkezik.

Az elsővel, a siker fogalmának differenciálatlanságával szemben a demokratikus állhatatosság elmélete a kötelességetika mércéinek differenciáltságát szegezheti szembe. Politikai sikert elérni nem csak azt jelenti, hogy valaki hatalmat szerez, hanem, hogy megfelel egy speciális politikai szerepnek. Ez pedig azt jelenti, hogy külön lehet választani azokat a sikereket, amelyek megfelelnek az adott szerep kihívásainak és amelyek nem. Joseph McCarthy működésének elemzésekor például Sabl meg tudja mutatni, hogy McCarthy látványos átmeneti sikerei valójában törvényhozói szerepének megsértését jelentették és

jelzi azt is, hogy ez miként vezetett a mccarthyizmus hosszabb távú kudarcához is (Sabl, 2002: 183–186.). Sabl elmélete persze nem hibátlan, mert azzal a nem magától értetődő feltevessel él, hogy kizárólag az adott politikai szerephez igazodás a siker és kudarc mércéje, amely csak akkor érvényes, ha a radikálisan innovatív, intézményátalakító politika, a forradalmárság nem számít pozitív példának.

A második problémára, hogy tudniillik a politika valóban túlnyomóan konfliktusos-e, Sabl elmélete izgalmasan árnyalt választ ad. Számára láthatóan nem a mindenki harca mindenki ellen hobbesi víziója a mérvadó, hanem egy olyan társadalom képe lebeg a szeme előtt, amelyben a partikuláris érdekeknek megvan a maguk helye, és amelyek konfliktusokat generálnak anélkül, hogy ez szükségképpen veszélyeztetné a társadalom belső kohézióját. Úgy tűnik, Sabl számára nincs szükség egy arbiteri szerepet betöltő szuverén autoritásra. Bizonyos szempontból nagyon amerikainak nevezhető az a politikakép, amelyben a politikai konfliktusok egy adott területen való megoldhatatlansága pusztán annyit jelent, hogy azon a területen nincs helye az állam belszólásának, s nem azt, amely a hobbesiánus modellből következne, hogy ti. feltétlenül szükség van a szuverénre. Sabl maga ezt úgy fogalmazza meg, hogy politikaképét egyfajta kormányzati pluralizmus (governing pluralism) jellemzi, amennyiben egyik kormány szervet sem lehet megfeleltetni a szuverén hatalomnak (Sabl, 2002: 15.).

Végül a harmadik kihívás, amely szintén a hobbesiánus modell belső problémája, a célok és eszközök közötti potenciális feszültség. Mivel a hobbesiánus megközelítésben a rend, a béke fenntartása a cél, ezért időről időre felmerül az a kérdés, hogy van-e valamilyen korlátja annak, hogy a rend, a béke megteremtése érdekében milyen eszközök alkalmazhatók. Hobbesnál ez vezet ahhoz a paradoxonhoz, hogy a feltétlen engedelmességre számot tartó szuverén csak addig követelhet lojalitást, amíg képes megvédeni alattvalóit, vagyis éppen akkor válhat kétségessé a lojalitás, amikor a szuverén éppen alapvető feladatát készül betölteni. De Williams is ugyanezzel a problémával birkózik az „alapvető legitimációs igény” fogalma segítségével, amely különbséget próbál tenni legitim és illegitim eszközök között. Sablnál ugyanakkor ez az egész probléma tulajdonképpen fel sem merül, egyrészt elméletének demokratikus elkötelezettsége, másrészt kötelességetikai megalapozása folytán. A hobbesiánus modell e nehézségét ugyanis az okozza, hogy valójában nincs semmilyen inherens korlátja a szuverén autoritásnak, ha a politikának csupán olyan általánosságban megfogalmazott célja van, mint a társadalmi béke megteremtése. Ezzel szemben Sabl arisztotelaiánus-ciceroniánus modelljében a helyes politikai cselekvés tere eleve többszörösen korlátozott. Egyik oldalról az korlátozza, hogy egy demokratikus rezsim stabilitásának garanciája a demokratikus állhatatosság. Másik oldalról pedig a politikai szerepek sokfélesége és az azokhoz társuló kötelességek specifikumai tesznek különbséget helyes és helytelen

politikai cselekvések között. Ebben az elméletben az igazi veszély, ami elhárítandó, az, hogy a politika gépezete túlterjeszkedik saját határain akkor, ha működtetői nem a demokratikus állhatatosságnak megfelelően viselkednek és nem igyekeznek politikai szerepeiket beteljesíteni. Egy szenátor, aki nem a választóit képviseli és nincs tekintettel a szenátus testületi szellemére sem, vagy egy morális aktivista, aki nem a politikai közösség alapvető értékei nevében lép fel, hanem fel akarja forgatni a politikai közösséget, egy közösségszervező, aki csak vezetni akarja és nem cselekvőképessé tenni az általa segített közösséget – mind-mind félreértik politikai szerepeiket és helytelenül járnak el.

Összességében tehát Sabl demokratikus állhatatosság-elmélete szerencsésen különbözik a kortárs realizmus uralkodó hobbesiánus és machiavelliánus megközelítéseitől. Mindez persze nem azt jelenti, hogy ne lennének meg az általa felvázolt arisztoteléliánus-ciceroniánus modellnek a maga hibái. Legtöbb esetben ugyanis annak köszönhetően kerül el a másik két megközelítés hátrányait, hogy bizonyos normatív elkötelezettségeket vállal, amelyek korlátozzák az elmélet térbeli és időbeli érvényességét és ráadásul önmagukban is vitatható feltevéseken alapulnak. Sem a demokratikus rezsim arisztotelészi elemzése, sem az állhatatosság középpontba állítása nem problémátlanok és a kötelességetika nyelvénél is megvannak a maguk elméleti nehézségei, amelyek további elemzést igényelnének. Ettől azonban a tény még tény marad, hogy van legalább három olyan terület, ahol ez az elmélet lényegesen jobban teljesít, meggyőzőbbnek hat, mint realista riválisai.

ÖSSZEFOGLALÁS

A fentiekben ahhoz a vitához szóltam hozzá, amely a politikai és a morális standardok közötti realista különbségtétel létjogosultságáról szól. Szokás ezt a politika autonómiája problémájának is nevezni és az a kérdés, hogy van-e értelme azt mondani, hogy a politika sajátos követelményei specifikus, a morálistól világosan megkülönböztethető politikai standardokat állítanak a politikai cselekvés mércéjéül.

Elemzésemben azt igyekeztem megmutatni, hogy amennyiben morális és politikai standardok viszonya alapján vizsgáljuk a realista felfogást, akkor azt találjuk, hogy a realizmusban a politika autonómiájának többféle modellje létezik, amelyek más és más problémára keresnek választ és más és más előnyökkel és korlátokkal bírnak.

Először a két uralkodó modellt mutattam be, mind klasszikus, mind kortárs formájában. A machiavelliánus megközelítés azt a problémát igyekszik kezelni, hogy a politikailag és az erkölcsileg helyes cselekvés időnként nem esik egybe. A hobbesiánus megközelítés az eredendő és felszámolhatatlan

belső sokféleségére keres választ azzal, hogy a politikát egyfajta arbiteri szerepbe helyezi az egymással rivalizáló értékek és érdekek közötti modus vivendi megteremtése kedvéért. A machiavelliánus megközelítés nehézsége ugyanakkor, hogy a politikai siker meghatározásakor szinte megoldhatatlannak tűnő elméleti nehézségekhez vezet. A hobbesiánus megközelítés pedig egyrészt minden további nélkül előfeltételezi, hogy a politika világa túlnyomóan konfliktusos és másrészt nehezen megoldhatónak látszó nehézségekbe bonyolódik, amikor valamit mondania kell arról, hogy miként kezelhető a politika végső céljának és az ahhoz vezető eszközöknek a feszültsége.

Már e két modell is annak bizonyítéka, hogy a morális és politikai standardok közötti különbségtétel realista igénye nem intézhető el egy kézlegyintéssel vagy másként fogalmazva, nem vezethető vissza a politika autonómiájának tézise *egyetlen* fundamentális félreértésre. Lehet emellett érvelni, hogy egyik megközelítés sem képes kielégítően megoldani az általuk felvetett problémákat, s azt is lehet mondani, hogy nincs kibékíthetetlen ellentét a politika specifikus kihívásai és a morális standardok univerzális érvényessége között, de az biztos, hogy a realisták által felvetett problémák valóságok.

A szöveg utolsó nagyobb egységében, Andrew Sabl demokratikus állhatatosság-elméletét vizsgálva azt igyekeztem megmutatni, hogy ráadásul nem kizárólag machiavelliánus és hobbesiánus módon vethető fel morális és politikai standardok problémája realista szempontból, és az sem kötelező, hogy e problémára morál és politika elválasztása legyen a megoldás. Az ő arisztoteliánus-ciceroniánus megközelítésében ugyanis egy specifikusan politikai etika megalapozása történik, mégpedig úgy, hogy a politika célja az univerzális és partikuláris közötti kompromisszum. Még akkor is, ha technikai részleteiben nem kell elfogadnunk Sabl koncepcióját, maga az alapgondolat nagyon ígéretes és továbbgondolásra érdemes.

JEGYZETEK

- ¹ Terminológiailag durva anakronizmus *A fejedelem* gondolatmenetét a politikus feladataira általánosítva alkalmazni. Sőt, emellett is lehet érvelni, hogy Machiavelli másik klasszikus művében, a *Beszélgetések Titus Livius tíz könyvéről*ben radikálisan különböző politikaelméletet fejt ki. De ez nem eszmetörténeti, hanem politikaelméleti szöveg, a fentiekben megfogalmazott gondolatok pedig pontról pontra levezethetők *A fejedelem* explicit állításából.
- ² Larmore (2013: 287.) joggal hangsúlyozza, hogy a hobbesiánus modellben nem csak materiális érdekek, de sokszor etikai nézetek is ütköznek egymással.
- ³ Figyelemre méltó párhuzam van Hobbes gondolata és az általa fordított Thuküdidész már említett méloszi dialógusának azon része között, ahol az athéniak gőgösen kijelentik, hogy csak egyenlő erejük között lehet szó méltányosságról (V. 89.). De tulajdonképpen ugyanezt mondja

Glaukón is az *Államban*, amikor azt állítja, hogy az emberek azért hoznak létre államot, mert félnek, hogy különben ki lennének szolgáltatva mások igazságtalanságainak (359a).

- ⁴ Geuss és Williams felfogásának különbségét hangsúlyozza Honig–Stears (2011) is.
- ⁵ A fenti rekonstrukcióban eltekintettem a könyv gondolatmenetében egyébként fontos helyet betöltő Madison és Tocqueville szerepének vizsgálatától, mivel jelen cikk szempontjából az arisztotelészi és a cicerói gondolatok jelentik a lényegét. De mégis érdemes megemlíteni a többieket is, mivel Sabl legfontosabb elméleti hivatkozásai (Arisztotelész, Cicero, Rousseau, Madison, Tocqueville) feltűnően egybe esnek az általa máshol harvardi iskolának nevezett realista elméletalkotók kedvenc szerzőinek névsorával (Sabl, 2011).

IRODALOM

- Bellamy, Richard (2010): Dirty hands and clean gloves: Liberal ideals and real politics. *European Journal of Political Theory*, 9 (4): 412–430.
- Erman, Eva–Möller, Niklas (2015): Political Legitimacy in the Real Normative World: The Priority of Morality and the Autonomy of the Political. *British Journal of Political Science*, Vol. 45., Issue 1., 215–233.
- Galston, William A. (2010): Realism in political theory. *European Journal of Political Theory*, 9 (4): 385–411.
- Gaus, Gerald: Justification, Choice, and Promise: Three Devices of the Consent Tradition in a Diverse Society. In: Ceva, Emenuela–Rossi, Enzo (eds.): *Justice, Legitimacy and Diversity. Political Authority Between Realism and Moralism*. Abingdon, Routledge.
- Geuss, Raymond (2005): *Outside Ethics*. Princeton, Princeton University Press.
- Geuss, Raymond (2008): *Philosophy and Real Politics*. Princeton, Princeton University Press.
- Gray, John (2000): *Two Faces of Liberalism*. New York, The New Press.
- Hall, Edward (2013): The Limits of Bernard Williams’s Critique of Moralism. *Ethical Perspectives*, 20 (2): 217–243.
- Hobbes, Thomas (2009): *Leviathan or the Matter, Forme, & Power of a Common-wealth Ecclesiastical and Civill*. The Project Gutenberg EBook of Leviathan by Edward White, and David Widger. <http://www.gutenberg.org/files/3207/3207-h/3207-h.htm#link2HCH0013>. Letöltés dátuma: 2016. 07. 04.
- Honig, Bonnie–Stears, Marc (2011): The new realism: from modus vivendi to justice In: Floyd, Jonathan–Stears, Marc (eds.): *Political Philosophy Versus History: Contextualism and Real Politics in Contemporary Political Thought*. Cambridge University Press, 177–205.
- Horton, John (2006): John Gray and the Political Theory of Modus Vivendi. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, Volume 9., Issue 2., 155–169.
- Horton, John (2010): Realism, liberal moralism and a political theory of modus vivendi. *European Journal of Political Theory*, Vol. 9: 4., 431–448.
- Larmore, Charles (2013): What is Political Philosophy? *Journal of Moral Philosophy*, 10 (3): 276–306.

- Leader Maynard, Jonathan–Worsnip, Alex (é. n.): *The Realist Narrative About “Ethics-First” Political Philosophy*. working paper. <http://www.alexworsnip.com/downloads/RNAEFPP.pdf> Letöltés dátuma: 2016. 07. 05.
- Newey, Glen (2001): *After politics: the rejection of politics in contemporary liberal philosophy*. Houndmills, Palgrave MacMillan.
- Philp, Mark (2007): *Political Conduct*. Cambridge, Harvard University Press.
- Philp, Mark (2012): Realism without Illusions. *Political Theory*, 40 (5): 629–649.
- Sabl, Andrew (2002): *Ruling passions: Political Offices and Democratic Ethics*. Princeton, Princeton University Press.
- Sabl, Andrew (2011): History and reality: idealist pathologies and ‘Harvard School’ remedies. In: Floyd, Jonathan–Stears, Marc (eds.): *Political Philosophy Versus History: Contextualism and Real Politics in Contemporary Political Thought*. Cambridge, University Press. 151–177.
- Sabl, Andrew (2012): *Hume’s Politics: Coordination and Crisis in the History of England*. Princeton, Princeton University Press.
- Sigwart, Hans-Jörg (2013): The Logic of Legitimacy: Ethics in Political Realism. *The Review of Politics*, 75, 407–432.
- Skinner, Quentin (2004): Hobbes’s life in philosophy. In: Skinner, Quentin: *Visions of Politics*. Vol. 3. Cambridge, Cambridge University Press. 1–37.
- Sleat, Matt (2014): Legitimacy in Realist Thought: Between Moralism and Realpolitik. *Political Theory*, Vol. 42 (3): 314–337.
- Sleat, Matt (2014b): Realism, Liberalism and Non-ideal Theory Or, Are there Two Ways to do Realistic Political Theory?. *Political Studies*. 1–15.
- Szűcs Zoltán Gábor (2016): David Hume: a véleményen alapuló kormányzat. In: Szűcs Zoltán Gábor–Gyulai Attila (szerk): *A hatalom kódében: Bevezetés a realista politikaelméletbe*. Budapest, L’Harmattan, 48.
- Thuküdidész (1985): *A peloponnészoszi háború*. Ford. Muraközy Gyula. Budapest, Európa.
- Walzer, Michael (1973): Political Action: The Problem of Dirty Hands. *Philosophy & Public Affairs*, Vol. 2., No. 2., 160–180.
- Williams, Bernard (2005): Realism and Moralism in Political Theory. In: Williams, Bernard: *In the Beginning Was the Deed*. Princeton–Oxford, Princeton University Press. 1–17.
- Williams, Bernard (2006): *Ethics and the Limits of Philosophy*. London–New York, Routledge Taylor&Francis.

KITEKINTŐ

Bakk Miklós

A hazugság a politikában

A HAZUGSÁG A POLITIKÁBAN*

Bakk Miklós

(Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Kolozsvári Kar, Európai Tanulmányok Tanszék)

ÖSSZEFOGLALÓ

A politikaelméleti és az etikai gondolkodás határán általában a politikai igazság kérdéséről szoktak értekezni (Hannah Arendt írásai fontosak például e tekintetben). Ha viszont megfordítjuk a kérdést, és a politikai hazugság természetét, jellegét próbáljuk megragadni, akkor az etika kérdései a politika beszélt voltával, a diskurzus mint cselekvés kérdéseivel fonódnak össze. A tanulmány a „politikai hazugságot” a politikai cselekvés részeként, a politika beszéltségének kényszerű – etikailag árnyékolt – következményeként vizsgálja. A vizsgálódás reflektál az elvitatás szerepére, a populizmus és az objektivitás kérdésére is.

Kulcsszavak: hazugság ■ politikai tény ■ elvitatás ■ retorika ■ objektivitás ■ populizmus
■ mediatisált demokrácia

A *politikai hazugság* kérdését rendkívül összetetté teszi az, hogy egyrészt – mondhatni: metaforaként – a politika egészének megítélésével kapcsolatos (és ekként a politikai filozófia számára is releváns) kérdéskörre utal, másrészt viszont az igazság–hazugság antinómia megfogalmazásának a problémáját a tudományétól és a logikáétól teljesen eltérő módon veti fel.

Ez utóbbi kérdés tekintetében a politikai hazugság vizsgálatában három dimenzió tűnik azonosíthatónak: a) a *racionalista-episztemológiai*; b) az *etikai* és c) a *valóságkonstruálás* nyelvi természetére vonatkozó megközelítésmód.

A racionalista-ismeretelméleti megközelítésre alapoz Heller Ágnes (2012): a politikai igazságot Karl Popper falszifikálhatóság-fogalma felől közelíti meg, és a [politikai] igazság vitatását modellként tekinti „az igazságról szóló modern eszmecsere számára”. A versengő racionalitások nyitottak mind az alapelvek/értékek, mind a tények megvitatására, és e politikai vita eredményeként annak részvevői eljuthatnak az igazsághoz. Az igazság elérésének egyetlen feltétele van: a vitathatóság fenntartása, ami a szabadság körülményei között önmagában is garantálja egy átfogó racionalitás fennmaradását. Kétségtelen, hogy e megközelítés az egyetemes és egynemű racionalitás normatív előfelté-

* A kolozsvári BBTE Magyar Filozófia Intézete által 2014. június 7-én „Intézmény – Lázadás – Ethosz” címmel szervezett konferencián elhangzott előadás átdolgozott változata

telezésén alapszik, amely a klasszikus liberalizmus által kimunkált alapvetés (és amelyet a pluralizmus *harmonia prestabilita*-felfogásával rokonítanak).

Az *etikai megközelítés* lehetőségét az úgynevezett „dirty hands”-irodalomban találhatjuk, amely Machiavelli nevezetes tézisére („... szükséges, hogy a fejedelm hatalmának megóvása érdekében megtanuljon rossznak lenni, és ezt a szükségnek megfelelően gyakorolja”) alapozva Michael Walzer esszéje (1973) nyomán bontakozott ki, és azt a kérdést vizsgálja, hogy lehet-e „bűntelen” kormányzást folytatni. Walzer válasza: nem lehet bűntelenül kormányozni, de ez nem jelenti azt, hogy nem lehet utilitárius nézőpontból helyesen cselekedni kormányzás közben, mi több, meglehet, hogy a kormányzati hatalommal rendelkező személy, ha ártatlan marad, akkor abban hibázott, hogy nem cselekedte a helyes dolgot, sőt, rosszul mérte fel hivatali kötelezettségeit. Kétségtelen, a politikai hazugság is ama morális vétségek közé sorolható, amelyet politikusok utilitárius megfontolásból követnek el, de a „dirty hands”-irodalom mégis kevésbé reflektál rá. Ennek oka minden bizonnyal az, hogy a „közbűn” (public guilt) vizsgálata a kormányzati tevékenység során elkövetett cselekedetekre terjed ki, így például az emberkínzás elfogadhatóságára a terrorizmus elleni küzdelemben (van Erp, 2013; Finlay, 2011), a háború kolaterális áldozatainak a kérdésére, vagy az államférfiúi kvalitások és a moralitás összefüggéseire (Newbold, 2005). A politikai hazugság pedig a kormányzati cselekvés körében sokkal kisebb morális súlyú kérdésnek tűnik az előbbiekhöz képest. Viszont ha kontextust váltunk, és a politikai hazugságot a „politizálás” egésze felől tekintjük, akkor a politikai hazugság súlya, konstitutív szerepe növekedni látszik, de nem csupán, illetve nem elsősorban az etikai dimenzióban.

Az erkölcsi dimenzióból részlegesen kiemelt „politikai hazugság” funkciói már a politikai *valóságkonstruálás* felől vizsgálandók. A politikai beszélés természetének az igazság–hazugság logikai (és etikai) dimenziójában való megközelítése nem visz közelebb a politikai beszéd és a politikai cselekvés azon viszonyának a megértéséhez, amelyből a „hazugság-probléma” igazi, a politikum lényegét hordozó jelentősége ered. A formális logikai dimenzió azt sugallja, hogy a politikai igazság megértése logikailag azonnal kijelöli számunkra a hazugság politikában betöltött szerepét. Az igazság és a hazugság viszonya a politika konstitutív dimenziójában azonban nem csupán logikai viszony, ezért e rövid esszé – amely elsősorban a politikai valóságkonstruálást tartja szem előtt – valójában nem a *politikai hazugságról*, hanem a politikai beszéd (helyesebben: a politikai beszélés) *hazugság-karakteréről* szól.

TÉNY, IGAZSÁG ÉS HAZUGSÁG A POLITIKÁBAN

A politikai hazugság konstitutív szerepét vizsgálva a politikai tények és a tény-igazságok kérdésébe ütközünk. Hannah Arendt (1967: 50.) szerint a tényigaz-

ságok abban különböznek a „magányos igazmondó”, filozófus igazságaitól, hogy sorsuk – igazság voltuk – a piacon, a polgárok közt dől el. A tényigazságok mindig a többi emberhez kapcsolnak: olyan eseményekre és körülményekre vonatkoznak, amelyekbe nagyon sokan be vannak vonva, tanúbizonyságokat és bizonyítékokat igényelnek, és csak oly mértékben léteznek, amilyen mértékben beszélnek róluk, még akkor is, ha erre csak a privát szférában kerül sor (Arendt, 1967: 52.). A tényigazságok – teszi hozzá Arendt – sokkal *törekenyebbek* mint a filozófia vagy a tudomány igazságai vagy a józan ész (*ész*)igazságai, és a „piacon” gyorsan megváltoztatják jellegüket, *véleménnyé* változnak. A politika igazságai tényigazságok, amelyek sohasem „önmagukban tények” – értelmezéseket és véleményeket építenek be magukba, hordozzák amazok dinamikáját.

Habár Arendt a klasszikus európai filozófiai hagyomány talaján állt, amely élesen szétválasztja a tényt és az ítéletet, összekapcsolásukkal a politika értelmezésében tulajdonképpen a későbbi diszkurzív nézőpontot előlegezte meg. Az arendti tétel tehát úgy is átfogalmazható, hogy a „a politikai igazság” kérdése a társadalomra vonatkozó tényigazságok körüli nyilvános értelmezési küzdelemben dől el, amelyben a tényigazságok *diskurzusok* révén jönnek létre, sok embert érintenek közvetlenül, a tapasztalatra hivatkoznak és a közösségi használat tartja őket életben. Ezzel viszont máris megtaláltuk a „politikai hazugság” ontológiai „helyét”.

A „hazugság” kérdése közvetlenül összefügg a politika természetével, amely Arendt szerint „nem az emberben van”, hanem „*az emberek-közöttben* jön létre, vagyis teljességgel *az emberen kívül*” (Arendt, 2002: 23.). Nincs politikai szubsztancia mint emberi szubsztancia, a „politika a *közöttben* jön létre, és vonatkozásként alakul ki”², konstituens vonása tehát, hogy a politikai tettek nem az emberi bensőből keletkeznek, hanem e *közöttben*, egy közösségi plurális térben születnek és hatnak. Az a nagyon gyakori és kézenfekvő következtetés, amelyet mind a politika szemlélői, mind a politikai folyamat aktív szereplői le szoktak vonni, vagyis hogy a politikai tett a belülről vezérelt és közéletileg motivált ember benső autonómiájából fakad, csupán a részvételi tapasztalat élményintenzitását rögzíti, de eltekint a *között* plurális terétől.

Márpedig a tényigazságok körüli nyilvános értelmezési küzdelem épp e plurális térben megy végbe, és az már a küzdelem eredménye, hogy a keletkező tény melyik részvevő számára „igazság”, és melyiknek „hazugság”. Azaz, valamely tényigazság győzelme egyben „hazugságokat” is kitermel, úgy is mondhatnánk, a „hazugság” a tényigazságokért folyó *nyilvános értelmezési küzdelem epifenoménya*.

Arendt a politikai hazugság megsejtett konstitutív szerepére két művében is utal (1967; 1972: 5–6.); felfogásában a plurális politikai térben a politikai cselekvés mindig valami újat hoz, anélkül, hogy *ab ovo* kezdetet vagy *ex nihilo* újítást jelentene, tehát valami régi megszüntetését vagy megváltoztatását, és ez

csakis bizonyos tényigazságok tagadása, tehát hazugság (valaminek a meghazudtolása) révén lehetséges. A „hazugság képessége” tehát a politikai cselekvőképesség része. Azonban ezt a kiindulópontot később nem sikerül hasznosítania, minden bizonnyal annak konzekvenciájaként, hogy a politikai cselekvést és a beszédcselekvést nem sikerült egységben látnia.

Ha a politikai cselekvést elsődlegesen politikai beszédcselekvésként fogjuk fel, akkor az egyik fontos kiindulópontot Szabó Mártontól kapjuk, aki a politikai beszédek értelmezését nem felfedezésnek, hanem feltárásnak tekinti, vagyis: a beszédekben nem ismeretlen területek ismertté tétele történik, hanem ismert területek különböző arcainak megmutatása, a különböző konstrukciók átvilágítása (Szabó, 2011: 91.). Az értelmezési küzdelem tehát rivális „arcvázlatok” vitája, lényegében – *valóságkonstruálás*. A vitában lényegében „mindenkinek igazsága van, avagy senkinek nincs igazsága” (Szabó, 2011: 91.), döntés kérdése, hogy melyik igazságot fogadjuk el, és a sokak által közösen elfogadott igazságok válnak a közösség „tényeivé”. A „tények” tudása tehát interszubjektív és nyilvános tudás, és ez mindig *nyelviileg formált tudás*. (Arendt, mint fennebb utaltunk rá, ugyan még nem hangsúlyozta e nyelvi megformáltságot, azonban a *közöttiség*, a pluralitás hangsúlyozásával ebbe az irányba tett döntő lépést.)

A tények nyelvi megformálásáért folyó küzdelem lefolyásának a megértéséhez Szabó Márton a politika *primér* és *szekundér tényeinek* a megkülönböztetésével visz közelebb.

Primér tényeknek azokat a tényeket nevezi, „amelyek a politikai gyakorlatban spontán termelődnek, és hozzátartoznak egy politikai eseményhez és szituációhoz”; e tények cselekvő intenció nélkül születnek, „nem akarnak” tények lenni, de azzá válnak, mert egy folyamatos értelmező praxis támaszkodik rájuk (Szabó, 2011: 37.).

A szekundér tények viszont konstrukciók, amelyeket a primér tények inspirálnak, azokból építkeznek, átalakítván azokat, bekapcsolván egy – immár vitatható – interpretációs gyakorlatba (Szabó, 2011: 37–38.).

Nincs világos határvonal a tények képződésének e két tere között. A primér tények inkább spontánok, nagyon is „kézenfekvőek”, általánosan elfogadottak, s egyben a közös tájékozottság részei, ekként Arendt észigazságaira emlékeztetnek. A szekundér tények ezzel szemben az értelmezési küzdelem kibontakozásának a tulajdonképpeni területét alkotják, de a küzdelem át-átcsap a primér tények területére is, problematizálva egyesek általános elfogadottságát. Ugyanakkor a politikai közösség fenntartásának, identitása újraalkotásának és megerősítésének az igénye egyben a primér tények nyilvános készlete iránti igényt is folyamatosan megerősíti: e tények jelentik a beszédközösség (és általa: a politikai közösség) alapját. A határ tehát flexibilis, az értelmezési küzdelem pedig nem csupán tényeket és igazságokat konstruál, hanem olykor a „kézenfekvőségeket” is megkérdőjelezi a tények spontán keletkezésének folyamatában.

A „politikai hazugság” ebben a küzdelemben két módon keletkezik. Egyrészt lehet valamely primér tény tagadása, akár manipulatív szándékkal, akár az értelmezési küzdelem kiterjesztésével a spontán megállapítások területére, másrészt lehet az igazságért folytatott interpretációs harc elvetett, kirostált szekundér ténye.

A tisztán manipulatív szándék és az értelmezési küzdelem közötti határvonal elmosódottságát a politikai marketing tartja fenn. A múlt század 60-70-es éveiben Arendt még csak a politikát eluráló „public relation-mentalitást” (1972: 18.) diagnosztizálja, az azóta eltelt fél évszázad során azonban a nyilvánosság működése még inkább az előtérbe állította, hogy a politikai szereplők folyamatosan a sokféle véleményből alkotják meg a saját – képviselendő – véleményüket, amely ekként számot vet világuk összes mérvadónak tekintett álláspontjával (a politikai marketing által „súlyozottaktól” kezdve a lehetséges partnerekén át a saját imázsépítő álláspontig). A vélemények e küzdelme és keveredése szünteti meg tehát az előbb tételezett határvonalat.

Bárhogyan legyen is, ez a küzdelem a politikai cselekvés területe. A politikai kijelentések nem pusztán ténymegállapítások, hanem intencionalitást is hordozó nyelvi formák, amelyeknek a sajátosságuk, hogy nem csupán fenn tartanak valamilyen vonatkozást a jövőre, hanem megvalósító akarattal is párosulnak.

A politikai beszélés hazugság-percepciója ekként az intencionalitás, a ténymegállapításokba burkolt várákozások és megvalósító akaratok közötti választások kérdését is felveti.

POLITIKAI HAZUGSÁG ÉS POLITIKAI BÖLCSESSÉG

Ahhoz, hogy egy csoportot, jelen esetben a politikusokét – és általuk a politika egészét – összességében is hazugnak lássunk, két feltételnek kell teljesülnie: 1) léteznie kell a csoport rossz presztízsének, általános negatív megítélésének, amely mintegy prejudikálja a csoport tagjainak „hazug voltát”; 2) a csoport tagjait meglehetősen gyakorisággal „hazugságon” is kell kapni.

Esszénk következő két része e két feltételt vizsgálja meg.

A politikai szereplők összességének rossz presztízse köztudottan egyidős a politikával. Az a megalapozottnak érzett, és szisztematikusan újratermelődő gyanú, hogy a demokratikus politika folyamatosan csalásra és hazugságra épül, s hitvány érdekekből táplálkozik, mondhatni, egyidős a demokráciával (Demeter, 2006: 94.).

Az okok összetettek, az alábbiakban csupán Bence György egyik, példával alátámasztott érvelését idézzük fel részletesen, amely a *Mindentudás Egyetemén* tartott, a politika lényegéről szóló előadásában hangzott el (Bence, 2005).

A példa: a dél-afrikai apartheid bűneit kivizsgáló Igazságtételi és Megbékélési Bizottság működése. A testület, mint köztudott, a faji szegregáció rendszerének tárgyalásos úton történő megszüntetése nyomán jött létre, és Mandela elnöksége alatt, 1996-tól kezdte meg a tevékenységét az apartheid bűneinek a kivizsgálásával, valamint a bűnösök elítélésével. A közös demokrácia egyik alapértéke, a jogállamiság nevében nem lehetett eltekinteni azoktól a borzalmas bűncselekményektől, amelyeket a fajvédő rezsim szervei, tisztviselői követtek el. De az Igazságtételi és Megbékélési Bizottság munkája nem csupán a múlt bűneire volt tekintettel (mint a Nürnbergi Katonai Törvényszék esetében), hanem a demokratikus átmenet stabilitására is. Ezáltal egy abszolút jogelv és erkölcsi parancs, valamint egy várakozási horizontnak (a megbékélés légkörének) való gyakorlati megfelelés között kellett hidat teremtenie, kompromisszumos megoldást találnia.

A testület – foglalja össze Bence György – a büntető igazságszolgáltatás szokásos eszközeit alkalmazta a rezsim tisztviselői által elkövetett politikai, illetve emberi jogokat sértő bűncselekmények felderítésére és büntetésére. A szankciók azonban „*egészen szokatlanok voltak*”. Ha egy vádlottról bebizonyosodott, hogy a fajvédő rezsim törvényeinek megfelelően követett el emberi jogokat sértő cselekményeket, és ünnepélyesen megbánta bűneit, akkor amnesztiát kapott (például: büntetlen maradt az a rendőrtiszt, aki rendszeresen kínoztta a gyanúsítottakat, de nem volt szadista, hatalmát nem használta nyereszkedésre stb.) Így a múlt bűnösei megnevezettek, tetteik ismertté váltak, perbefogásukkal (de nem az ítélet mértékével) pedig a jogállami elvek is érvényesültek. Az áldozatok és hozzátartozóik viszont az eljárás végére teljesen megtörték.

Az eljárásról tanulmányok születtek, egyes szerzők szerint a fő feszültség a kompromisszumpolitika és az igazságszolgáltatás radikális felfogása között, mások szerint az „etikai logika” és „politikai állami logika”, illetve a „gyász/ emlékezés logikája” és a „politikai logika” között volt (Boraine, 2003: 22–23.). Egyértelmű, hogy olyan kompromisszum jött létre, amelyről az elmélet és az elvek szintjén nem sokat lehet mondani, csupán annyit, hogy e megoldás – bárhogyan nézzük is – igazságtalan. Azonban ez az igazságtalanság, húzza alá Bence is, visszataszító kompromisszum volta ellenére „a politikai nagyság jegyeit viseli”. Olyan középutat talált, amelyben az amnesztia volt az az ár, amelyet fizetni kellett a békéért és a stabilitásért.

Kétségtelen: a dél-afrikai megoldás is a „dirty hands”-típusú dilemmák közé sorolható: „jót” (stabilitást, békét) kellett teremteni „meglehetősen rossz” cselekedve (büntetlenséget biztosítva a bűnösök egy jó részének). A megoldás politikai nagysága abban rejlik, hogy elutasítja az erkölcsi abszolutizmust, elfogadván a politikai cselekvés reális valóságában rejlő erkölcsi dilemmákat.

Csakhogy a „dirty hands”-típusú dilemmák centrális jelentőségük a politikai életben: a közvélekedéssel szemben nem csupán alkalmi válságként je-

lentkeznek egyik vagy másik balszerencsés politikus pályafutása alatt, hanem gyakran és rendszeresen, szisztematikus jelleggel (Walzer, 1973: 162.). Az ilyen dilemmákra választ adó politikai bölcsesség sokszor magasztos etikai és logikai elvek ellenébe lép fel, de olyan gyakorlati problémákat old meg, amelyeknek az etikai és igazságossági elvek csupán elemei, mérlegelendő korlátozó feltételei.

Vagyis a politikai bölcsesség nem elsődlegesen elvek alkalmazására irányul, célja mindenképpen gyakorlati. Ezen nem változtat az sem, hogy a politikai cselekvők e gyakorlati célt magát gyakran azokkal a feltétlen elvekkel igazolják, amelyek utilitárius megfontolásaikon belül a politikai cselekvésnek, a „lehetséges művészetének” csupán néhány peremfeltételét jelentik. Ebben az összetettségben a politikai bölcsesség mindig megtalálja a maga igazolását az elvont elvek körében, de ugyanakkor saját cáfolatát is gerjeszti. Kari Palonen megfogalmazásában: „Ahhoz, hogy politikailag cselekedjen, az egyes szereplőnek meg kell teremtenie az ítéletalkotás eszközeit, amelyek feltehetően jobbak, mint a versenytársaiké. Az ítéletalkotás tehát a politika esetleges tevékenységének sajátos konceptualizálási módja” (Palonen, 2009: 126.).

Az esetleges tevékenység versengő konceptualizálásai azonban a politikai ítéletalkotás hazugság-percepcióit erősítik. A „hazugság” így a politikai bölcsesség működésének egyik következménye és egyben epifenoménja. S mint-hogy a saját gyakorlatiasságát elvekkel rejtegető, el-elfedő politikai bölcses-ségre annál gyakrabban, rendszeresebben van szükség, semhogy az a közvélekedésben megjelenik, a politikai bölcsesség hazugság-percepciója is jóval szisztematikusabb.

A politika összességének a rossz megítélése így tehát szisztematikus okokra is visszavezethető.

HAZUGSÁG ÉS A POLITIKAI CSELEKVÉS KÉNYSZERFELTÉTELEI

Miért van az, hogy a politikusokat – egyéni szereplőkként is – meglehetősen gyakorisággal „hazugságon” lehet kapni? Másképpen fogalmazva: miképpen adódik az, hogy a politikai cselekvés „beszélt” voltából folyamatosan „a hazugságon kapás” diszkurzív tényállása alakul ki.

Az alábbiakban e diszkurzív tényállást a politikai cselekvés kényszerfeltételeként vizsgáljuk.

A hazugság a mindennapokban és a politikában. A „hazugság” politikai létmódját érdemes összevetni a mindennapi hazugságéval. A „mindennapi hazugság” és a „politikai hazugság” különbségei ugyanis még a mindennapiság kontextusából nézve is fontos következtetésekhez vezetnek. A köznapi – minden ember által gyakorolt – hazugsággal legtöbbit a kísérleti szociálpszichológia

foglalkozott; konklúziói szerint a hazugság „nélkülözhetetlen és mindennapos tevékenység”, amelyet minden ember gyakorol (Biland, 2013: 7). Része a mindennapi életnek, számos emberi kapcsolat állandó kísérője: a hazugság nem más, mint a valóság elleni védekezés, amely időlegesen védi a kitalálóját vagy magát a társas kapcsolatot; a mindennapokban egy hazugság nélküli világ sokkal félelmetesebb, mint az ellentéte (Biland, 2013: 35.).

A hazugság tehát mindennapos és nélkülözhetetlen tevékenység, ugyanakkor a legtöbb kultúrában negatív megítélés alá esik (persze, különbségekkel: a latin kultúrákban – például – nem olyan súlyos a megítélése, mint az angolszász kultúrákban).

Van-e különbség a mindennapi és a politikai hazugság között? Könnyű belátni, hogy van: a politikában a meggyőzés sokkal fontosabb, mint a mindennapi életben. A politikában a meggyőzés a lehető legtöbb emberre kiterjedő, átfogó tevékenység, a politika alaptevékenysége. Ezért sugallja mindennapi hazugság-felfogásunk, hogy a politikusnak „állandóan hazudni kellene”.

A lényegi különbség azonban a mindennapi élet *akkomodációs kontextusa* és a cselekvő/beszélő politikus *retorikai helyzete* közt van.

Ha a mindennapi kontextust is beszédcselekvési kontextusként értelmezzük, az egyén megszólalásai, hazugságai alkalmazkodási célokat szolgálnak: az interperszonális kapcsolatokban rejlő konfliktusok kivédését vagy mérséklését, a kellemetlen valóság elleni védekezést, a társas kapcsolatok védelmét (az ártatlan és kegyes hazugságok esetén), vagy az önérdek érvényesítését a társas kapcsolatok kiaknázásával (manipulatív hazugság esetében). De bárhogy legyen is, a köznapi hazugság – intencióitól és morális megítélésétől függetlenül – csakis az egyén társas kapcsolati hálóján belüli helyével, az azon belüli egyéni életvitellel és érdekérvényesítéssel függ össze, nem számol semmilyen közösségi horizonttal, hanem csakis a közvetlen társas kontextus azonnali kihasználásával.

A politikus beszéde ezzel szemben mindig a politikai gyakorlattal, a közösség ügyeinek közös intézésével függ össze. Ebben pedig az az esetlegesség a meghatározó, amellyel a politikus a közösség előtt álló lehetőségeket keresi. A politikát már Arisztotelész is esetleges és valószínű valóságként határozta meg. A *Retorikát* olvasva – írja Szabó Márton – egészen feltűnő, hogy a közélet ügyeibe bonyolódó ember gondolkodásából mennyire hiányzik a szükségszerűség; a politizáló ember egyrészt a lehetőségek megismerésével foglalkozik, ennek nyomán a választással, és azzal, hogy miként tudja ezeket másokkal megértetni. A politikában semmi sincs eleve eldöntve, a politika azon lehetőségek világa, amelyben „az ember szüntelenül két dologgal szembesül: azzal, ami lehetséges és kívánatos, és azzal, ami lehetséges, de nem kívánatos” (Szabó, 2011: 188–189.).

A lehetséges feltárása és a kívánatos kiválasztása azonban folyamatosan a politikai közösségre vonatkoztatott tevékenység. A *feltárás* a retorikai helyzet

lényegi összetevője: a politikus közössége megszólításának formáin, visszacsatolt invencióin keresztül méri fel mind a lehetségeset, mind pedig a kívánatot. A feltárás tulajdonképpen valóságmeghatározások tesztelése: „próbák és hibák” módszerével végzett lehetőségfeltárás, a várakozások tesztelése. Ez a folyamat a formális logika és a köznap hazugságfogalom szerint tulajdonképpen *hazugságtermelés*ként működik, hiszen a tesztelendő valóságmeghatározások az egyes emberek – politika iránt érdeklődő polgárok – nézőpontjából mindig „hazugságként” vagy „igazságként” fogadtatnak.

Ugyanakkor azzal is számot kell vetni, hogy az akkomodációs kontextus és a retorikai (feltáró) helyzet nem válik világosan szét. Ez főleg a nemzetközi kapcsolatok terén figyelhető meg. Az államközi kapcsolatokban, a diplomáciában, a nemzetközi tárgyalások során gyakorolt hazugságokat vizsgálva Mearsheimer jut arra a következtetésre, hogy – meglepő módon – a politikai vezetők gyakrabban „hazudnak” saját választóiknak, mint a nemzetközi tárgyalópartnereknek, és ez kiváltképpen a demokráciákra jellemző (Mearsheimer, 2011: 6.). Azonban világossá kell tennünk, hogy itt különböző „hazugságokról” van szó, s a hazugságok eltérő státusa némiképp összehasonlíthatatlanná teszi a politikai cselekvés e két különböző területét.

Az államközi kapcsolatokban a politikai vezetők ugyanis nem a *feltárás* retorikai, hanem a jobb alkupozíciók kialakításának a *taktikai* helyzetében vannak, amely sokkal inkább az akkomodációs kontextussal állítható párhuzamba. A tárgyalások során a „hazugság” nem értelmezési küzdelemben képződő percepció, hanem egy játszma taktikai eszköze, amely a játszmán belül el is veszítheti „hazugság”-státusát. „Egy valótlanság megszűnik valótlanságnak lenni, ha mindkét oldal megértette, hogy nem várható az igazság kimondása”, írja Henry Taylort idézve Mersheimer (2011: 19–20.), vagyis a nemzetközi tárgyalások során a „hazugságok” inkább akkomodációs funkciót teljesítenek: az államok nemzetközi kapcsolati hálóján belüli helyzetével kapcsolatosak, azokkal az érdekérvényesítési célokkal függnek össze, amelyben a nemzetközi helyzet (a közvetlen társas kontextus analogonja) azonnali kihasználása dominál.

A politikai vezetőknek nemzetközi tárgyalásaik és döntéseik eredményével azonban saját politikai közösségük előtt is el kell számolniuk, és ebben a „hazugságpercepciók” kialakulása nem csupán a belpolitikai valóságdefinícióknak vannak alávetve, hanem azoknak a „faktuális” körülményeknek is, amelyeket az államközi tárgyalások, a nemzetközi kapcsolatok nem nyilvános vonatkozásai (például a kiszivárogtatások) hoznak be a belpolitikai térbe (vö. Arendt, 1972). Ez utóbbiak révén mosódik össze a politikai közösség terében a retorikai helyzet és az akkomodációs kontextus.³

Tapasztalat, várakozás és objektivitás. Amint az esszé első részében említettük, a politikai beszéd az intencionalitás, a ténymegállapításokba burkolt várako-

zások és megvalósító akaratok közötti választások kérdését is felveti, s e választás is a fogalmak kapcsán kialakuló értelmezési küzdelmek nyomán következik be.

A történelemtudománnyal kapcsolatos hermeneutikai értelmezésekben elfogadott álláspont (vagy legalábbis hallgatólagos kiindulópont), hogy „a történeti tapasztalat közvetlenségét [...] maga a szöveg állítja elő” (Ankersmit, 2000: 175.). Nincs megélhető tapasztalata a történelemnek, csak az, amit a múltból örökölt szavak és azok narratívái szolgáltatnak a számunkra. A politikai tapasztalat és a politikai tények megformálása hasonló szabályszerűségeknél van alávétve: nincsenek politikai tények „elbeszélésük” nélkül. Azonban a politikai tények fogalmi megragadásának a kérdései épp ebből adódnak, a modernitás kezdete óta különösképpen. Koselleck a modern kor politikai tényeinek kezelésében azt veszi észre, hogy a politikai beszélésnek két, némiképp ellentétesnek tekinthető sajátossággal van: az egyik a politikai fogalmak absztrakciós szintjének, a másik pedig homályosságának a növekedése. A politikában használatossá váló fogalmak a francia forradalmat követő korszakokban „nem csupán arra valók, hogy az adott körülményeket valamiképpen megragadják – most már a jövőre is igényt tartanak” (Koselleck, 2003: 128.). Mindezt Koselleck a *tapasztalati tér* és a *várakozási horizont* kettősségében ragadja meg (2003: 407–430.). Megközelítésében a politikai és társadalmi tartalmakat megragadó fogalmak nem csupán a létező társadalmi és politikai adottságokból, az azokból származó *tapasztalatokból* vezethetők le, hanem – rejtettebben – *várakozásokat* is megjelenítenek. E várakozási horizontot a lehetséges tapasztalatok és az adott pillanatban elgondolható elméletek határait jelöli ki, és túllendíti az őt tartalmazó fogalom szemantikai teljesítőképességét a konkrét tapasztalat tárgyai és csupán a múlthoz kötő vonatkozásain.

Miben több ez annál, amit fennebb, Arendt tényigazság-konceptiója kapcsán állítottunk? Az arendti megközelítésben a politikában használatos fogalmak jelentése a tényigazságok körüli, plurális térben végbemenő, nyilvános értelmezési küzdelem eredményeit szintetizálják és osztják újra a politikai versenytérben. E küzdelem azonban inkább a tapasztalati térhez kapcsolódik, a várakozási horizontok e megközelítésben jórészt észrevétlenek maradnak.⁴

Csakhogya a várakozások elrejtődése az értelmezési küzdelemben az „objektivitás” fogalmát és mércéjét juttatja központi szerephez. Ha az értelmezési küzdelem tisztán a múltra és a tapasztalatra vonatkozik, akkor megjelenik a „faktualizálás” kísértete: az a módszertani ideál, hogy a vita lefolytatható bizonyos, kölcsönösen elfogadott és ellenőrizhető „tények” alapján. Ez az ellenőrzés közös, konszenzusos módszerének a létezését állítja az előtérbe. Viszont, amint Koselleck megállapítja, a történelmi tények esetében nem a módszerek technikai meghatározása a probléma,⁵ hanem a viták újraindulása, fellángolása mindannyiszor, ahányszor a már módszertanilag „konszenzualizált” tény bekerül a történeti ítéletalkotás kontextusába (vö. Koselleck, 2003: 233–235.).

A politikai vitákban az „objektivitásra” való hivatkozás ekként magának a vitának az elfojtását, illetve a „tényekbe” zárt status quo (egy korábbi „konszenzus”) őrzését célozza, azaz a várakozási horizontok beszűkítését, kiiktatását. Az elfojtott várakozások horizontja csak egyféleképpen tud megmutatkozni: a „tények” erőteljes tagadásával, „hazugnak” való felcímkézésével.

Az igazság elvitatása. Kézenfekvő, ám még sem kellően reflektált felismerés, hogy „a politika nem létezik az érintettek folyamatos jelentésadása nélkül, ami pedig rivalizáló jellegű, vagyis az egyetértés és elutasítás mentén szerveződik” (Szabó, 2003: 144.). Bármennyire „önzetlenül” vázoljon is valaki a politikai térben egy „valóságképet”, azt rögtön kikezdi valaki más. De nem csupán arról van szó, hogy a politikai diskurzus eleve polemikus szerkezetű abból adódóan, hogy a politika a társadalmi konfliktusok világát intézményesíti (politikai közösségeket teremtve és felbontva, érdekeket aggregálva és szóhoz juttatva eltérő látásmódokat), hanem többről – arról, hogy maga a politikai valóság éltetése is csak ekképp lehetséges: a *vitatkozva kinyitvánítás* révén. Az így éltetett politika egyrészt képlékeny, lezáratlan, esetleges, másrészt épp a vita révén teremti meg a politikai valóság a saját határait, amelyek szintén változékonyak (Szabó, 2003: 144–145.).⁶ Van ugyan a politikának olyan felfogása is, amely a harmóniakeresést állítja a középpontba, és bár nem tagadja a konfliktusok létezését, azokat nem tartja lényegesnek, inkább csak esetlegesnek és leküzdhetőnek. Ez a felfogás a vitát és az elvitatást is epizóddá teszi, megközelítésünk viszont épp az elvitatás alapvető és politikát konstituáló szerepén alapszik.

Az elvitatás konstitutív volta a politika tekintetében csupán 1900 után kezdett gyökeret verni a köztudatban (Palonen, 2009: 200.), jellemző toposzai igazából csak a XX. században jelentek meg: az *elpolitizálódás* kifejezés ekkor kezdte azt jelenteni, hogy az egyes kérdésekre, jelenségekre vonatkozóan egymással szemben álló, egymás vitató értelmezések jelennek meg (Palonen, 2009: 205–206.). Az *elpolitizálódás* annak is kifejeződése, hogy immár bármely kérdés a politika tárgyává válhat; ellentéte a *depolitizálódás* pedig azt jelentette, hogy az illető kérdés, jelenség elvesztette vitathatóságát, ami nem az egységes, konszenzusos értelmezés kialakulását, hanem a politika fókuszából való kikerülést jelentette. A vitatás és elvitatás kijelentéseredményei azonban nem egyszerűen az egymással szemben álló értelmezések miatt váltanak ki hazugság-percepciókat. Ehhez még a politika játékjellegének – „játékosságának” – a felerősödése is szükséges volt. Helmuth Plessner szerint „a politika mindig egy sajátos helyzetre alkalmazott diplomácia” (Plessner, 1924: 124.; idézi Palonen, 2009: 274.), amely a „fenyegetés és megfélemlítés, fortély és meggyőzés, tanácskozás és cselekvés játéka”, és amely ugyanakkor a játékmódok mesterkéltségét, álcáit is sugallja. A vitatás és a „játékosság” növekvő szerepe egyben a hagyományos moralitás felbomlását is jelezte (Palonen, 2009: 213.).

Mindazonáltal a vitatás ontológiai szerepe megmaradt, mert a politikus számára a lehetőség megpillantása nem lehetséges vitatás nélkül. Viszont a lehetőség feltárása olyan kontextust igényel, amely nem tud mentesülni a „hazugságtól”, mint a feltárás diszkurzív eszközeitől. Különösképp így van ez a mediatizált demokráciában (amelyben az állampolgárok politikai orientációjukban majdnem kizárólagosan a médiára támaszkodnak), és ahol a vitatás a médiumok napirendje által kitermelt véleménytömeg rendezésére is kiterjed. A mediatizált demokráciában „a politikai részvétel széttöredezése” következett be az új információs és kommunikációs technikák nyomán (Mazzoleni-Schulz, 2002: 154.), a vitatás új rendezési funkciója pedig ehhez kapcsolódik. Ebben a rendezési kontextusban van megnövekedett – gyorsan és hatékonyan orientáló – szerepe annak, hogy valamit „igazságnak” vagy „hazugságnak” neveznek. Az illető kérdésre, jelenségre vonatkozó, egymással szemben álló értelmezések tömkelegében a lehetőség megmutatása a véleménytömeg újrafelosztását is jelenti az „igazság” és „hazugság” minősítő hatalma révén.

A politikus kevés ideje. A XIX. században kezdődött az a folyamat, amely a politika egyik, diagnosztizálható problémájaként fogalmazta meg, hogy a demokrácia korában a *politikuskak kevés ideje*. Palonen fogalomtörténeti kutatásai során először az 1867 utáni brit kiadványokban találkozott ezzel a panasszal. Napjainkban – írja az egyik általa idézett szerző, H. D. Traill – a kompromisszumok „túl sietősen születnek és túl messzire mennek”; és effajta diagnózisok sokasága jellemzi a korszak politikáiról való elmélkedését (vö. Palonen, 2009: 238–239.). A politikai idő felgyorsulása nagyon sok változást hozott, átalakította – többek közt – a politikai kreativitásról alkotott felfogást. A látnok, a vizionárius helyébe a „pillanat megragadója” került, akinek – írja Palonen Walter Benjamingal idézve – nem a jövőt, hanem a „jelent kell előre látnia” (Palonen, 2009: 243.).

Az, hogy a politika a jövő feltételeit megteremtő művészetből a lehetséges jelen(ek) tudományává vált, a pillanat megragadását tette a politikus legfontosabb feladatává. Csakhogy a pillanat megragadása is diszkurzív természetű: a politikuskak a pillanat valóságát kell kívánatos valósággként megneveznie, elmondania, és ez a modern tömegdemokrácia korában tulajdonképpen pillanatmegragadó versenyt generál. Ebben viszont korunk politikusa *nagyon sok cáfolható pillanatmeghatározást termel*. A kifogásolhatósági rátát az is növeli, hogy a politika *voluntarisztikus felfogása* helyett annak *situációfüggő felfogása* került az előtérbe (Palonen, 2009: 257–258.). Ugyanis a situációfüggő érveléseket nehezebb elfogadtatni a közvéleménnyel, mert a közgondolkodás szerkezete, érvrendszere közelebb áll a voluntarisztikus – csak a célokat hangsúlyozó – felfogáshoz. Ezért a situációfüggő érvelés könnyebben kiváltja a „hazugságbeszéd” gyanúját.

A *populizmus félreértése*. Ernesto Laclau a „populista észről” írt könyvében a populizmus megértését „királyi útnak” tekinti a *politikai* mint olyan ontológiai szerkezetének a megértése felé (Laclau, 2011: 83.). Az uralkodó szemlélettel szemben a populizmus nem valami negatív túlsordulása a politikának, nem is marginális jelenség, hanem „bármely közösségi tér tényleges működésébe beleíródik” (Laclau, 2011: 9.). A populizmus azon alapszik, hogy a politikában nincs lehetőség valamilyen nagy, átfogó társadalmi entitás fogalmi megragadására, viszont létezik egy kényszer, hogy e fogalmilag megragadhatatlan tárgy, közösségi entitás bejusson a megjelenítés szférájába.

A populizmus elemző és történeti irodalma számtalan kísérletet ismer arra nézvést, hogy a populizmust ideológiaként vagy történelmi irányzatként ragadja meg. John Lukacs Tocqueville nyomán a populizmust a demokráciák világtörténelmi léptékű átalakulásának eredményeként tekinti. E folyamat lényege: a vegyes kormányzás (amely a monarchia, arisztokrácia és a népuralom kiegyensúlyozott egymás mellett élését jelentette)⁷ fokozatosan átengedte a terepet a népfelenség elvének, amely egyetemessé vált. Új, „brutális uralkodó osztályok” emelkedtek fel, kerültek az előtérbe és jutottak kormányra, mely sokakban félelmet keltett, majd késztetést arra, hogy valamilyen egyeduralkodó oltalmát keressék (Lukacs, 2008: 18–25.). Laclau néhány szerző⁸ populizmus-tanulmánya és az azokban megfogalmazott definíciós és tipologizálási kísérletek alapján arra a következtetésre jut, hogy a populizmus kérdése „a politikai elemzés számára jelenleg hozzáférhető ontológiai eszközök szükségése” okán elméleti botránykő, amely megmutatja az eddigi politikaelméleti módszerek korlátait (Laclau, 2011: 14.). Tehát teljesen új megközelítésre van szükség.

A Laclau által javasolt megközelítés újszerűsége az, hogy e „jelenséget” a politikai valóságteremtés egy sajátos eseteként, a „nép” megteremtéseként közelíti meg.

A nép megkonstruálása, bár diszkurzív teljesítmény, még sem lehet egy önkényes *fiat* (legyen!), hanem létező társadalmi igényekre és identitásokra alapoz, vagyis egy létező heterogenitás tudomásulvételére. Ennek a megkonstruálásnak Laclau szerint három előfeltétele van:

a „népet” a hatalomtól elválasztó belső határvonal kialakulása;

az igények egyenértékűségi illeszkedése, ami a „nép” megjelenését lehetővé teszi;

végül a különféle igények egyesítésének megerősítése a jelölés stabil rendszerében. (Laclau, 2011: 91.)

A népet a hatalomtól elválasztó belső határvonal diszkurzív megteremtése egyértelműen valamilyen rendszerszerű változtatás igényére, vagy új, a hatalom számára még „nem legitimált” vezetők, elitcsoportok fellépésére utal. Az igények egyenértékűségi illeszkedése viszont azt célozza, hogy a *sokféle partikuláris kívánság* egyetlen *populáris követelésbe* ötvöződjön, de úgy, hogy a kö-

vetelés a politikai cselekvés hosszabb idejére is tartalmazza – általánossága mellett – azt a különöst, amelyben a különböző súlyú igények mind és külön-külön is felismerik önmagukat. Az egyesítés megerősítése a jelölés stabil rendszerében tulajdonképpen a követelésbe írt *általános* és *különös* együttes stabilizálását jelenti: az általános a „népet” teszi alannyá és címzetté, a különös igények felismerhetősége pedig a népet alkotó identitások „népen belül” tartását szolgálja. Így ez az egyesítés a „nép” mint lehetséges történelmi cselekvő létrehozására irányul olyan igények teljesülése érdekében, amelyek másképp párhuzamosan nem teljesülnének. Ugyanakkor az egyenértékűségi relációban való létrehozás egyben azt is jelenti, hogy a populáris igény valamilyen hatalommal szemben jelenik meg (vö. Laclau, 2011: 89–90.).

A populizmus sikere tehát a *diszkurzív totalizáció* sikere, ez azonban óhatatlanul homályossággal és meghatározatlansággal jár, ami viszont nem a „diszkurzus fogyatékosága”, hanem magának a „népteremtésnek” a lezáratlanságát és lezárhatatlanságát jelzi, és épp ekként része a társadalmi valóságnak, azaz az identitások kialakulásának, formálódásának mint lezáratlan folyamatnak (vö. Laclau, 2011: 83–89.). Azonban a politika racionalista-institutionalista megközelítése, amely mindig csak a „kész” leírására tud összpontosítani, a gyakorló politizálás meghatározatlanságának tudja be a homályos és meghatározatlan politikai beszédmódot és retorikát. A populizmus kifejezése emiatt pejoratívvá válik, mert a létező homályosságot csupán tudatosan önhasznú stratégiaként tudja láttatni. Ebből adódik, hogy a populizmus racionalista-institutionalista elemzése nagyon termékeny kiindulópont a politikai hazugságok szükségszerű és tömeges voltának a diagnosztizálásához.

A fentebbiekben a politikai cselekvés néhány olyan feltételét tekintettük át, amelyek a „hazugságon kapás” diszkurzív tényállásait hozzák létre a politikáról való mindennapi gondolkodás szintjén. Láttuk, hogy a hazugság köznap fogalma a tömegdemokráciák korában törvényszerűen lett a politikai (tény) értelmezés egyik kategorizációs eszköze. A hazugság-percepciónak kedvez a politika vitató és elvitató természete (létmódja) és a politikusok „kevés ideje”. Végül a populizmus félreértése is a „hazugságot” emeli be a politikai cselekvés meghatározói közé. E feltételek sora nyilván nem lezárt, továbbiak hasonló diagnosztizálására is sor kerülhet. Záró következtetésünk az lehet, hogy a „hazugság a politikában”-probléma megoldhatatlan az igaz-hamis/igazság-hazugság klasszikus ismeretelméleti vagy szociálpszichológiai dimenziójában, viszont egészen más perspektívába kerül, ha a politikai cselekvés részkérdéseként tekintjük. A „hazugság” a politikai küzdelem epifenoméneje. Ha „a politika létezése a nyelvi értelmezések és a fizikai cselekvések egyidejű valósága” (Szabó, 2011: 12.), és ha a politikai nyelvhasználat elsősorban nyelvileg is orientált viselkedés, akkor a „hazugság” a politikai cselekvés kategorizációs eszköze a politika esetleges és lehetőségfeltáró valóságának alakításában.

JEGYZETEK

- ¹ Machiavelli: *A fejedelem*, 15. fejezet (vö. Machiavelli, 2002: 78.).
- ² Ezzel Arendt tulajdonképpen a *zoon politikon* alapvető paradigmájával kerül szembe.
- ³ Mearsheimer sem tesz különbséget a két kontextus között (megközelítése egyébként is a hagyományos szubjektivista-logikai hazugságfogalmon alapszik), ezért a „nemzetközi” vagy „államközi hazugságok” általa felállított tipológiájában – hét különböző típust állít fel – keveredik az „államközi hazugság” e két dimenziója (vö. Mearsheimer, 2011: 20–25.).
- ⁴ Jóllehet, a plurális tér létezése önmagában is involválja, hogy eltérő jövőképekről van szó.
- ⁵ Megfigyelhető – írja Koselleck –, hogy „a ránk maradt nyomokból felderítendő tények ’objektivitása’ körüli vita valójában nem elsősorban a tudományos technika munkaterületén zajlik” (2003: 234.)
- ⁶ „A határok nem kerítések, hanem paravánok, a politika háza állandó átépítés alatt van, a szobákban pedig azért nincs rend, mert mindig rendezkednek bennük, természetesen a rendteremtés igényével”.
- ⁷ Mint közismert, a vegyes kormányzás ideálja – amely egyesíti az ókori örökséget képező államformák, a monarchia, az arisztokrácia és a demokrácia erőnyeit – az amerikai alkotmánynak is alapozó eszméje volt (az elnök hatalma képviseli a „monarchikus” elemet, a szenátus az „arisztokratikus” és a törvényhozás alsó háza a „demokratikus”), azonban az alapító atyák mindhárom elemet a népfelenség elvével (a választási legitimitációval) dúcolták alá. Az elmúlt kétszáz év viszont – írja Lukacs – fokozatosan lemorzsolta az Egyesült Államok alkotmányának minden „arisztokratikus” elemét, miközben „az elnökség monarchikus hatalma és a többségi uralom demokratikus hatásköre mindinkább túlnyomóvá vált” (19. old.)
- ⁸ Margaret Canovan: *Populism*. London, Junction Books, 1981; Ghita Ionescu–Ernest Gellner (eds.): *Populism: Its Meaning and National Characteristics*. London, Macmillan, 1969.

IRODALOM

- Ankersmit, Frank R. (2000): Nyelv és tapasztalat. Fordította: N. Kovács Tímea. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, Kijárat Kiadó, 169–184.
- Arendt, Hannah (1967): Truth and Politics. *The New Yorker*, 1967. február 25. 49–88.
- Arendt, Hannah (1972): Lying in Politics. Reflections on the Pentagon Papers. In: Arendt, Hannah: *Crises of the Republic*. New York–London–San Diego, Harcourt Brace Jovanovich.
- Arendt, Hannah (2002): *A sivatag és az oázisok*. Budapest, Gond Kiadó–Palatinus Kiadó.
- Bence György (2005): *A politikum sajátossága*. http://mindentudas.videotorium.hu/hu/recordings/details/8310,A_politikum_sajatossagai, letöltve: 2014. dec. 10.
- Biland, Claudine (2013): *A hazugság pszichológiája*. Budapest, Háttér Kiadó.
- Boraine, Alex (2003): Dél-Afrika Igazságtételi és Megbékélési Bizottsága. *Fundamentum*, VII. évf., no. 1.
- Demeter M. Attila (2006): Az igazság a politikában. *Székelyföld*, No. 12.

- Finlay, Christopher J. (2011): Dirty hands and the romance of the ticking bomb terrorist: a Humean account. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 14: 4., 421–442.
- Heller Ágnes (2012): *Igazság a politikában*. eKönyv Magyarország, Arand Kft, a Hónap Könyve kiadója.
- Koselleck, Reinhart (2003): *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.
- Laclau, Ernesto (2011): *A populista ész*. Budapest, Noran Libro.
- Lukacs, John (2008): *Demokrácia és populizmus. Félelem és gyűlölet*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Machiavelli, Niccolò (2002): *A fejedelem*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Mazzoleni, Gianpietro–Schulz, Winfried (2002): A politikai mediaticizációja: kihívás a demokrácia ellen? *Politikatudományi Szemle*, XI. évf. 1-2., 135–156.
- Mearsheimer, John J. (2011): *Why Leaders Lie. The Truth about Lying in International Politics*. New York, Oxford University Press.
- Newbold, Stephanie P. (2005): Statesmanship and Ethics: The Case of Thomas Jefferson’s Dirty Hands. *Public Administration Review*, Volume 65, Issue 6, 669–677.
- Palonen, Kari (2009): *Küzdelem az idővel. A cselekvő politika fogalomtörténete*. Budapest, L’Harmattan Kiadó.
- Plessner, Helmuth (2002, [1924]): *Grenzen der Gemeinschaft*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag.
- Szabó Márton (2003): *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. Budapest, L’Harmattan Kiadó.
- Szabó Márton (2011): *Politikai episztemológia*. Budapest, L’Harmattan Kiadó.
- Van Erp, Herman (2013): Political Obligation, Dirty Hands and Torture; A Moral Evaluation. *South African Journal of Philosophy*, 32: 1., 109–122.
- Walzer, Michael (1973): Political Action: The Problem of Dirty Hands. *Philosophy & Public Affairs*, Vol. 2., No. 2., 160–180.

RECENZÍÓ

Böcskei Balázs

Az örök Valaki (Ilonszki Gabriella: Pártok, jelöltek, képviselők)

AZ ÖRÖK VALAKI

Böcskei Balázs

(MTA TK Politikatudomány Intézet)

Ilonszki Gabriella (szerk.): Pártok, jelöltek, képviselők. Budapest, Szabad Kéz, 2015. 220 oldal.

Szalai Erzsébet a hatalom szerkezetének vizsgálatakor azt a szempontot ajánlja, hogy vizsgáljuk az eliteken belüli stabilitás és instabilitás pozícióit (Szalai, 2016: 131.). Anélkül, hogy részletesen meghatároznánk, hogy mit is ért politikai és gazdasági elit alatt, az előbbieken belüli, a parlamenti képviselőkre vonatkozó folytonosság bizonyított (Kristóf, 2015). Míg érthető módon a rendszerváltást követően nagy volt a képviselői cirkuláció, addig az 1998 utáni időszakban már csak a képviselőknek kevesebb, mint a fele volt újonnan megválasztott. A pártok intézményesedésének és az elit konszolidációjának előrehaladtával az újoncok aránya folyamatosan csökkent. A 2006-os választást követően az új bekerülők aránya 28,6% volt, majd e szám a 2010-es „kritikus választást” követően emelkedett 45,5%-ra (Kristóf, 2015: 81–82.). Szemben a politikai elitel, Szalai Erzsébet a gazdasági és kulturális eliten belül a megszakíttottság tendenciájának érvényesülését állapítja meg. Szerinte a politikai és gazdasági elitet illető eltérés (azaz a politikai elit stabilitása, illetve a gazdasági erőpozíciók instabilitása) okát a következőkben kell keresni: míg „a politikai közvélemény a már bennlévő főszereplői által hatékonyabban manipulálható, mint amennyire a gazdasági főszereplők a »gazdasági közvéleményt«, vagyis a piacot befolyásolni képesek. És itt különös jelentősége van annak, hogy míg a politikai elitnek a szavazatokért jórészt csak a belső közvéleményt kell megdolgozniuk, addig egy olyan kicsi, nyitott, sőt a világ gazdasági folyamatoknak erősen kitett országban, mint amilyen Magyarország, a gazdasági elit teljesítményét egy nagyságrendekkel nagyobb, ezért jóval kevésbé befolyásolható, manipulálható »közvélemény« – vagyis a világpiacon – igazolja vissza vagy kérdőjelezi meg” (Szalai, 2016: 131.).

Az Ilonszki Gabriella vezette kutatás és annak eredményeit összefoglaló, szerkesztésében megjelent kötet (*Pártok, jelöltek, képviselők*) az OTKA által támogatott *Jelöltek és képviselők* című projekt keretében nem csupán a 2010 utáni folytonosság fennállását vizsgálja, hanem a politikai eliten belüli, a parlamenti képviselők induló helyzetét is, amelyből aztán különböző kampány- és képviselői felfogások következnek. A BCE Elitkutató Központ keretében folyama-

tosan bővülő Képviselői Adatbázis, az 1998–2014 közötti periódust felölelő Jelölt Adatbázis, a 2014-es képviselőjelöltekre vonatkozó külön adatfelvétel és a parlamenti kérdésekre vonatkozó adatbázis együttesen a jelöltek széles körű kutatására teremtettek lehetőséget. A kötet ennek megfelelően a tartalmi gazdaság okán is tematikus bontásban tárgyalja az eredményeket, kezdve a jelöltek és képviselő témájától, a jelöltállítás intézményi összefüggésén át, egészen a pártok és jelöltjeik kapcsolatáig. Előjáróban is hangsúlyozni kell, hogy a kötet nem csak az elit- és képviselő kutatás tudományos eredményeit gazdagítja, hanem számos, a politikai újságírásban evidenciaként kezelt jelenség cáfolatát vagy korrekcióját is nyújtja. Ezekre a kötet harmadik fejezetének a többihez képesti részletesebb tárgyalásakor ki is térek.

A kötet tanulmányainak egy jelentős része akaratlanul is kirajzolják nekünk az „örök Valakit”, mint a kötet főszereplőjét. Az „örök Valaki” a képviselő, aki „nem tud kiesni a parlamentből”, aki ciklusról ciklusra jelen van, a képviselő, aki leginkább pártjához lojális, képviselői felfogása pártspecifikus. Ez az „örök Valaki” típusa a közvélemény szemében leginkább a „tipikus politikus” alakja, általában férfi, érdekelt a pártok kapuőr-szerepének fenntartásában. Az „örök Valaki” folytonos parlamenti bejutásának nem függvénye parlamenti aktivitása, és a választási rendszer változásai sincsenek hatással pozíciójára. Az Ilonszki Gabriella által szerkesztett kötetnek tehát ez az „örök Valaki” a főszereplője, de emellett a jelöltekről, a képviselői felfogásokról, továbbá a képviseltek és képviselők viszonyáról is a korábbi, tárgyban születő kutatásokhoz kapcsolódó tudásanyaggal gazdagodott a hazai politikatudomány.

Enyedi Zsolt és Székely István Gergő – akik a magyar állampolgárok és politikusok politikai képviseletre vonatkozó attitűdjeit vizsgálták – tanulmányával (*Győztesek és vesztesek a képviseleti játszmában*) nyit a kötet első fejezete (*Jelöltek, kampány, képviselet*), amelyben képet kaphatunk az egyes politikai pártokon belül uralkodó képviseleti normákról (a projekten túl további felmérések és elitminták bevonásával). Enyediék kutatása számos kérdés mentén vizsgálódik, és immáron adatokkal alátámasztott, hogy a képviselőjelöltek körében a vesztes jelöltek sokkal inkább pártellenesebbek, a politikai döntéshozatalt illetően erőteljesebben vallják a populista felfogást, mint a győztesek. Viszont a két establishment-kritikus párt vesztesei és győztesei egyaránt populistákbak, mint a Fidesz vagy MSZP politikusai. A Jobbik és az LMP politikusai a lelkiismereti szavazás megítélésében is különböznek az előbbi két párttól: míg az ökopárt politikusainak körében túlnyomó többségben voltak, akik preferálták azt, addig például a Fidesz politikusainak kétharmada a pártfegyelem oldalán volt – erős pártspecifikus hatásról beszélhetünk, és e téren leginkább az LMP képviselő establishment-ellenes álláspontot.

Miközben az eredmények alapján megnőtt a szabad mandátum típusú képviselet elfogadottsága, aközben talán meglepő módon, de az adatok szerint a közvélemény nem várja el a politikusoktól, hogy azok partikuláris, jól körvo-

nalazható társadalmi vagy politikai szegmenseket képviseljenek. Sokkal inkább az általános képviseleti modell és az egyéni választókerületi képviselet dominál – ezt a véleményt osztják politikusok is, akik közül a megválasztottak fele el is ismeri a pártfegyelem primátusát a választói akarat felett. Pártspecifikus- és kormány–ellenzék–hatás figyelhető meg azt illetően, ahogyan az egyes pártok a népszavazás intézményéhez hozzáállnak. Míg 2010-ben az MSZP-s képviselők 64%-a volt kritikus és szkeptikus a népszavazások eredményeképpen születhető törvényekkel kapcsolatban, addig 2014-ben már a Fideszben volt a legalacsonyabb az intézmény támogatottsága – miközben az MSZP a populista felfogás hívévé vált. Hasonló mozgás figyelhető meg a közvetlen demokrácia megítélését illetően.

A kutatás további eredményei mindinkább afelé mutatnak, hogy a 2010-es kormányváltást a jelöltek attitűdjeiben beállt változások is tükrözik: a 2010-ben még inkább elitista baloldal ma populista, viszont a nyilvánosságban korábban és ma is „populista” keretben leírt Fidesz (politikusi) elitistább állásponton van(nak). Egy dolog tehát a politikai kommunikáció, és egy másik dolog a kommunikátor valós politika- és képviselői felfogása.

A jelöltállítás folyamatával több tanulmánya is foglalkozik a kötetnek, Papp Zsófia és Zorigt Burtejijn mindezt annak két dimenziójára, a centralizációra (amikor a jelölésről országos szinten döntenek) és az exkluzivitásra (szűk körnek van beleszólása a jelölésbe) fókuszálva teszik meg (*A jelöltállítás percepciója és a kampányperszonalizáció a 2010-es és 2014-es választások példáján*). A tanulmány alapos és részletes elméleti keretismertetését követően a két választás kapcsán survey-módszerekkel kerestek arra választ, hogy vajon azok a jelöltek, akik úgy gondolták, hogy jelölésükről az országos pártvezetés döntött, vajon kevésbé perszonalizált kampányt folytattak-e, mint a szélesebb értelemben vett csoportok szerepét hangsúlyozók. Az eredmények alapján a szerzők arra jutottak, hogy a jelöltszelekciónak a jelöltek általi percepciója szignifikáns hatással van a kampányperszonalizációra. Bizonyítást nyert, hogy azok, akik kevésbé érzik úgy, hogy az országos vezetés „jelöltjei”, azok kevésbé pártközpontú irányt is képviseltek. Az eredmények megerősítették, hogy az egyéni választókerületi inkumbensek vagy a helyben pozíciót betöltők jobban építenek saját személyeikre, mint a kihívóik, azaz az induló pozíció is befolyásolja a perszonalizációra való törekvést. Viszont például a többes jelölés vagy a párt és jelölt közötti ideológiai távolság nem volt hatással a perszonalizációra való hajlandóságra. Miután azonban a kampányok központi vezéreltségük mellett jelentős lokális kampányelemeket vonultatnak fel, továbbá lokalizálják az országos témákat, üzeneteket, úgy – mint az Pappék is hangsúlyozzák – a jelölt- és pártközpontúság a jövőben sem lesz egymással összeférhetetlen, előbbi nem csak elvárt, hanem a kampányok eredményességnek szükséges feltétele is.

A kötet második része (*Jelöltállítás: vesztesek és nyertesek*) a szerkesztőjének önálló tanulmányával nyit (*A pártok képviselőjelöltjei a pártok intézményszerűsítésé-*

nek és változásának tükrében. 1998–2010), és a pártintézményesülés fogalmának és tartalmának részletes tárgyalása mellett adatokkal „tesztelhetjük” Kristóf Luca és Szalai Erzsébet korábbi megállapításait is. Ilonszki Gabriella a pártintézményesülésen egyszerre érti a „társadalmi meggyökerezettséget” és a „szilárdan megalapozott rutinszerűen működő szervezeti rendet”. Előbbi alá a beágyazottságot (az indulási helyek relatív állandóságát hozza példának), a jelöltek erőforrásainak gyarapodását, halmozódását, utóbbi alatt a jelöltállítás kialakult stabil és tisztázott rendjét érti. Ez utóbbi során jól körülhatárolt és számos vonatkozásban hasonló jelöltszempont kerül meghatározásra, kiválasztásra. Ilonszki szemléletesen illusztrálja, hogy egy párt által állított lehetséges jelöltek száma mögött milyen a választási rendszerből, és milyen a pártok szervezeti háttéréből előálló deficitek állhatnak elő. Viszont ami igazán jelzésértékű egy párt intézményesülését tekintve, az a jelöltbázis folytonossága, a fluktuáció és megújulás kérdése. E téren nem éri meglepetés az adatokkal szembesülőt: mind az MSZP, mind a Fidesz esetében csökkent az új jelöltek száma. Előbbi esetében a kiesők száma stabil, utóbbinál csökkent. A tanulmány további tartalmi gazdaságát csak erősíti, hogy térségbeli kitekintéssel bizonyítja, hogy elkülönítendő egymástól a pártok intézményesülése a pártrendszerektől, előbbieket intézményesülése nem jár feltétlenül a demokratikus szubsztanciával.

Nábelek Fruzsina tanulmánya (*A jelöltállítás – Esélyes jelöltek 2002–2010 között*) az MSZP és Fidesz 2002–2010 közötti országgyűlési jelöltállításait annak tükrében vizsgálta, hogy az egyes pártok kiket jelöltek az esélyes helyeken. Megint a fenti elitkutató-szociológusok megállapítása után és ismeretében azt feltételezhetjük, hogy a „bebetonozás” jegyében magas újraindulással kell számolnunk, pontosabban az esélyes helyen már mandátummal bírók újraindulásával. Nábelek kutatása ezt meg is erősíti, az esélyesek jelentő része már mandátummal bíró, és az esélyes jelöltek körében fennálló dominanciájukat mi sem jelzi jobban, minthogy magas az újraindítási arányuk, továbbá az összes esélyes közöttiek esetében is nagyjából 60%-os az arányuk.

A jelöltállításra ható tényezők áttekintésétől és a választókerületi esélyesség meghatározásának ismeretétől eltekintve – amelyek a tanulmány elméleti keretét is adják –, a szerző alapszabályok tükrében teszi meg azt az állítását, mely szerint a jelölt kiválasztásakor az MSZP kapcsán feltételezhető a helyi és területi szint véleménybevonása, míg a Fidesz jelöltállításai inkább formálisan exkluzívan és centralizáltabban történik. Mivel a tanulmány a pártokon belüli informális folyamatokkal nem számolhat, így csak említés szintjén kell arra utalni, hogy az alapszabály formalitása másodlagos vagy csak legitimáló tud lenni abból a szempontból, hogy a párt valójában milyen stratégiát követ a jelöltállítás során. Az adatokból levont következtetéseket mindez azonban nem befolyásolja. A helyi beágyazottságot illetően bár fontos, hogy a pártok olyan egyéni jelölteket indítsanak, akik helyben ismertek, mely egyúttal feltételezi

az eséllyel indulás növekedését is, de az adatok tükrében mégis vagy statisztikailag gyenge vagy szignifikánsként nem értékelhető kapcsolat van a polgármesterség, a helyi képviselőség, illetve az egyéni választókerületi esélyesség között – a pártok nem különösebben építenek a helyi beágyazottságra. Ezzel szemben megerősítést nyert az a hipotézis, amely szerint a pártvezetői tisztség a területi és országos listás ágakon növeli a jelölt esélyességét – az MSZP esetében például mindhárom választás esetében a területi listás esélyesség és a megyei pártvezetői pozíció között szignifikáns kapcsolat van.

Ugyanakkor hiába aktív valaki az országgyűlési munkában, még ez sem jelenthet garanciát arra nézve, hogy újra esélyesként állhat neki a soron következő kampánynak. A bizottsági tagság jelentősége 2002 óta csökken, ahogyan sem a benyújtott indítványok, sem a felszólalások száma nem növeli az esélyességet. Nábelek tanulmánya az esélyesség vizsgálata felől jut tehát arra a következtetésre, amelyre a kötet számos szerzője is: jelen esetben a vizsgált pártok zártságáról kell beszélünk, azaz a pártok jelöltállításának domináns célja a képviselők, illetve azokon belül is, a „régóta szolgálók” újraválasztása.

Mondhatni a tárgyban születő kötet szempontjából elmaradhatatlan annak vizsgálata, hogy vajon mennyiben változott a jelöltkiválasztás a választási rendszer változását követően. Dobos Gábor, Kurtán Sándor és Várnagy Réka végzik ezt el (*A jelöltkiválasztási folyamat a választási rendszer reformja előtt és után*), és a szakirodalom (legalábbis egy része) alapján arra számíthatnánk, hogy a többségi jelleg erősödésével a jelöltállítási eljárás jelölt-központúbbá és decentralizálttá válik. Ehhez képest a tanulmány állítása szerint a reform utáni kiválasztási folyamat nem vált sem nyitottabbá, sem decentralizálttá, ennek megfelelően – illeszkedve például Nábelek tanulmányához – a helyi beágyazottság jelentősége sem erős. Ez nem független attól, hogy a mandátumhalmozás tilalma miatt eleve a helyi politikai beágyazottság, mint fontos tényező, veszített jelentőségéből. A baloldali pártok 2014-es jelöltállítási folyamata és együttműködési formája eleve kevésbé tette lehetővé, hogy rajtuk lehessen „tesztelni” a szakirodalom állításait a választási reform és jelöltállítás tekintetében. Viszont a szerzők is utalnak arra, hogy óvakodni kell attól, hogy a jelöltállítási folyamat és a választási rendszer között erős kapcsolatot feltételezzünk.

A továbbiakban, a fentiekhez képest részletesebben térek ki a kötet zárófejezetére (*Jelöltek, pártok, csoportok*), mely az előbbi, leginkább a tudományos szféra érdeklődésére igényt tartó fejezetei után, megfelelően a tudományos elvárásoknak, a politikai újságírás néhány tévedését is korrigálja. A fejezet a hazai közbeszédben az utóbbi években – számos nőket érintő diskurzus (el-lenségképzéstől a nőket érintő közpolitikai napirendig) – mindinkább hangsúlyosabbá váló női képviselő kérdésével nyit (*Új választási rendszer – Új jelöltállítási és képviselői feltételek a nők számára?*). A magyarországi női képviselet, illetve politikai reprezentáció körüli deficitek tudatában (Várnagy, 2013) kellő

szkepszissel állhat az olvasó Tóth Adrienn és Ilonszki Gabriella azon kutatási kérdése elé, hogy az új választási rendszer vajon hogyan befolyásolta a pártok jelöltállítási stratégiáit a nők képviseleti esélyei szempontjából. A kutatás nem előzmény nélküli, hiszen korábban Ilonszki és Várnagy Réka az 1990 és 2006 közötti időszakot vizsgálva megállapították, hogy a korai pártkonsolidáció és a képviseleti elit bezáródása, illetve a választási rendszer egyaránt hozzájárul az alacsony szintű képviselethez (Ilonszki–Várnagy, 2007; Tóth, 2015). Okkal élhetünk a feltételezéssel, hogy nem csak a korábbi vegyes választási rendszerben éltek a pártok kapuőri szereppel, hanem e téren folytonosságról beszélhetünk. Várnagyék a szakirodalom alapján úgy érveltek, hogy a listás-arányos rendszerek jobb kilátással bírnak a női képviseletre – általánosságban és összehasonlító perspektívában is (Ilonszki–Várnagy, 2007: 94.). Tóth és Ilonszki hangsúlyozza, hogy a kulturális háttér, a pártok szervezete és ideológiája a választási rendszer mellett döntő szempontnak bizonyulnak, sőt, egy néhány éve publikált, 43 ország tükrében végzett kutatás tükrében utalnak is rá, hogy a választási rendszerek változását illetően nincs erős bizonyíték arra, hogy az jelentős mértékben befolyásolná a női képviselet lehetőségeit (Várnagy–Ilonszki, 2012). Leginkább a már ismert trendek folytatásával számolhatunk, továbbá azzal, hogy mivel az egyéni választókerületekben eleve kevesebb női jelölt indul, a nők képviseletének esélye csökken.

A szerzők nem csak az egyes pártok jelöltállítási stratégiáját vizsgálták meg, hanem hogy a női jelöltek hogyan szerepeltek a férfiakhoz képest, van-e a választók számára különbség a jelöltek neme között. A fentiekből is következik az a hipotézis, hogy a választási rendszer többségi felé történő elmozdulása nem fog jelentős változással járni a női mandátumok arányát tekintve – bár a szerzők az LMP és a baloldali pártok hatásai miatt kiegyenlítő tendenciákkal is számolnak.

A 2010-es adatok tükrében a képviselők jelentős részét soraiban tudó Fidesz-frakciónak a ciklus indulásakor is csak 8,8 százaléka volt nő. A jelöltek nemek szerinti megoszlása alapján a nők aránya ugyan folyamatosan növekszik, de 2010-ben így is alig haladta meg a 19 százalékot (19,2 százalék), amely arány 495 női jelöltet jelent, 2020 férfi indulóval szemben (Várnagy–Ilonszki, 2012: 15.). Például, még az MSZP az alapszabályában 2002 óta rögzített női kvóta ellenére is a ciklus végére a párt 48 fős frakciójában kettő nő volt. Még 1990-ben, a 33 fős frakció idején is öt fővel voltak jelen a nők. Míg korábban, az MSZP 2006-os országos listájának első negyven helyén hat nő volt, addig 2010-ben már csak három. Láthatóan a legnagyobb baloldali párton belüli érdek- és pozícióharc árát leginkább a női képviselőjelöltek fizették meg.

Mindezek után a „Kormányváltó” összefogás pártjai közül 71 női képviselőjelöltet állított az MSZP, nem meglepő módon ők adták a női jelöltek 63 százalékát, mely szám így is csak 20 százalék körüli. Mint azt a tanulmány szerzői megállapították, az MSZP jelöltjeinek többségét a listán tartotta, a Kormány-

váltó listán 198 helyből 42 jelölt volt nő. Ebből az első 40 helyből heten voltak, azaz a jelöltek 16,7 százaléka kapott érdemi esélyt a mandátumszerzésre. A baloldal mellett 2014-ben a Fidesz sem biztosított valós bejutási lehetőséget, 106 egyéni képviselőjelöltből 6 női induló volt, ez az LMP és a Jobbik számainál is alacsonyabb, a listán jelöltek terén a Jobbikot jellemezte leginkább a nők hiánya, erősítve a radikális jobboldali pártok inkább „férfias” jellegét. Ezzel szemben az LMP posztmaterialis értékrendjének megfelelően továbbra is a leginkább nyitott a női képviselőjelöltekkel illetően – hozzá kell tenni egyetlen inkumbens jelölttel nem bírt, utóbbi „státusz” általában a férfiakra jellemző.

A tanulmány egyik legfontosabb megállapítása annak bizonyítása, hogy a leadott szavazatokat nem a jelöltek száma befolyásolja: a vesztes női és férfi jelöltek megszerzett szavazatarányai között nincsen szignifikáns különbség, a kevés nyertes női jelölt átlagos szavazati aránya 40,3%, míg a férfiaké 45 százalék. Következtetésüket a szerzők csak mélyítik lineáris regresszióval tesztelve, mégpedig hogy milyen ismérvek lehetnek akkor hatással a szavazói döntésre – a függő változó az egyéni választókerületben megszerzett szavazatarány volt. Mind az egyéni választókerületben nyertes jelöltek, mind pedig azon vesztesek esetében, akik 10 százalék alatt teljesítettek, a legnagyobb magyarázóereje a pártok változóinak volt.

A választási rendszernek egyelőre nem volt döntő hatása a női képviseletre, sokkal inkább dominált a pártok ismert, formálisan és informálisan egyaránt fenntartott kapuőri szerepe. Ennek következtében is, bár létszámarányukban nem, de számukban csökkent a női képviselők száma, többségük a mandátumát listáról szerezte. A kutatás lecövekelt megállapítása, hogy miközben a választási rendszer terén átfogó változások történtek, aközben – különösen a kisebb parlament következtében is – a legmagasabb továbbszolgálati arány áll fenn. „Minél többet változik valami, annál inkább ugyanolyan marad. A választási rendszer és a női képviselet kapcsolatára ez feltétlenül áll.” – szögezik le tanulmányuk végén a szerzők. Kevesebb, mint másfél évvel a választások előtt pedig nem látszanak annak még csak jelei sem, hogy tompuljon a kapuőri szerep, ahogyan annak előfeltételét jelentő pártokon belüli intézményes eljárások továbbra is csak tervek.

A magyar politikatudományban az utóbbi évek leginkább kutatott és érdeklődést mutató témája a Jobbik. A párt sikerének média napirend felőli vizsgálatától kezdve (Karácsony–Róna, 2010) a válságmagyarázatokon át (Tóth–Grajczár, 2011) az European Social Survey adatbázisán alapuló szélsőjobboldal iránti társadalmi kereslet növekedésig terjednek a kutatások (Juhász–Krekó–Molnár, 2014), és a szakirodalomból átvett „Kuruc.info nemzedék” kifejezés is bevett az akadémiai és elemzői nyilvánosságokban. Bár szűk személyes mintán alapul, de nem vall nagy bátorságra, ha élünk azzal a gyanúval, hogy napjaink legdivatosabb szakdolgozati témái közé tartoznak a Jobbik különböző nézőpont kutatásai.

Ehhez csatlakozik Hajdú András tanulmánya (*Kékgalléros nacionalizmus?*), amelyben nem a Jobbik szavazóiról, hanem 2010 és 2014-es képviselőjelöltjeiről, a politikába intézményesen 2009–2010-ben kerülő párt egyéni képviselőjelöltjeinek profiljáról és karakterjegyeiről ad számot, azonosítja a jelöltkiválasztásra vonatkozó stratégiákat. A szerző állításával vitatkozva nem lehetünk egészen bizonyosak abban, hogy különösen a jelöltek vizsgálata az, amely közelebb visz bennünket ahhoz, hogy megértsük, hogyan tudott a párt megszólítani egykori szocialista szavazókat. Viszont a tanulmány a pártra jellemző elitkritikus, anti-establishment jelleget egy további ismérvvvel látja el.

A tanulmány egyik fontos tisztázása a generációsan eltérő MIÉP- és Jobbik-jelöltjeire vonatkozó folytonosság kérdése: kezdetben a Jobbik egyéni indulóinak egy jelentős részét olyan politikusok alkották, akiknek már 2002-ben volt indulási tapasztalatuk, bizonyos mértékű lokális ismertségük és beágyazottságuk, illetve hálózatuk révén erősíteni tudták későbbi, jobbikos indulási esélyeiket. Míg a Jobbik jelöltjeinek átlagéletkora 2006-ban 45,2 év volt, ez 2010-ben 39,8, négy évre rá 40,6. Tíz éve jelöltjeik között nagy számban voltak azok, akik más pártokból szorultak ki, addig később választásról választásra jöttek a politikai előélet nélküli jobbikos jelöltek, hogy 2014-re a korábbi MIÉP-esek közül csak azok képviseljék a folytonosságot, akik addigi pályájuk, szervezeti hátterük, helyi beágyazottságuk alapján szükséges erőforrással bírtak a párt számára.

Generációs pártról lévén szó evidencia, hogy mind a két vizsgált választás esetén a jelöltek fiatalabbak voltak, mint a többi párttá. A legutóbbi országgyűlési választáson az indulók több mint fele negyven évnél fiatalabb volt. Hasonlóan a Jobbik európai pártcsaládjának legtöbb tagjához, a magyar párt is meglehetősen „férfias” szervezet, amelyet már az is tükröz, hogy az egyéni jelöltek körében még 2014-ben sem haladta meg a 10 százalékot a nők aránya. Ugyanakkor a szerző hangsúlyozza, hogy míg ez az arány nem jelent nagy különbséget a többi párttal összehasonlítva, addig a két választást követő frakció összetétel alapján kis létszámú, „hosszan szolgáló”, erős kapcsolati hálóval rendelkező női képviselőt kezd körvonalazódni. Mindennek nem mond ellent – amire Tóth Adrienn és Ilonszki Gabriella tanulmánya is utal –, az a magyar sajátosság, hogy az egyéni győzelemre nagyobb eséllyel bíró választókerületekben a Jobbik is férfiakat helyez előtérbe. A jobbikos képviselők „elitjellegét” tükrözi, hogy képviselői körében is jelentős a felsőfokú végzettséggel bírók száma, az érték 80% felett van a parlamenti képviselők esetében. Viszont jelöltjei körében 26% (2010), illetve 20% (2014) azok aránya, akik nem rendelkeztek felsőfokú végzettséggel, amely magasabb, mint a többi pártot illetően. Szintén jobbikos sajátosság, a bár kis létszámú, közép- vagy felsőfokú fegyveres testületben, szolgálathoz kapcsolódó kiképzés megléte, akárcsak leszerelt, nyugdíjazott fegyveresek felbukkanása a jelöltek között.

A 2010-es jelöltek körében a kisiparosok, szolgáltató tevékenységet végző kisvállalkozók, kis családi vállalkozásban tevékenykedők jelentős számban vannak. A szerző a szocialista szavazók megszólításának képességét azzal érveli, hogy mint írja is, e vállalkozói, alkalmazotti háttér leginkább az egykori nehézipari vidékeken és erős szocialista beágyazottsággal bíró választókerületekben volt jellemző. A párt intézményesülését jelzi, hogy 2014-re a jelöltek több, mint felének volt már országgyűlési indulási tapasztalata, s a párt professzionalizmusának jele, hogy a pártelit törvényhozásban tartási „gyakorlatának” megfelelően a 2014-es lista első 20 helyéből 19-en inkumbens képviselőket találhatunk. Hajdú tanulmányában nem csak a Jobbik legsikeresebb 2010-es és 2014-es jelöltjeit mutatja be, hanem azok mentén a jobbikos politikai tőke felhalmozásának jellemzőit is, viszont a címben feltett kérdését szemérmesen válaszolja meg – ami vagy a kérdésként feltett címadás átgondolását kellett volna, hogy jelentse, vagy egyértelműbb megfogalmazását annak, minthogy a „Jobbik képviselőjelöltjeink *sajátos* (kiemelés – B. B.) rétegét jelentik azok a részben ipari szektorban tevékenykedő kisvállalkozók (pl.: autó- és gépipar), illetve azok az alkalmazottak (pl.: mozdonyvezető, éjjeliőr), akiket a hagyományos társadalomtudományi megközelítések baloldali szavazóként azonosítanak.” Az, hogy mindez azt eredményezné, hogy ezáltal tudta a Jobbik az egykori nehézipari vagy szocialista fellegvárakban megszólítani a korábbi baloldali szavazókat, még a Jobbik jelöltjeinek lokális beágyazottsága esetén sem bizonyított. Már csak azért sem, mert a Jobbik szavazói – ahogyan a szerző is utal rá – nem kifejezetten a (leg)szegény(ebb)ek közül kerülnek ki –, másrészt így a Jobbikra szavazás motivációit a tárgyalt választói szegmensben is lehet mással magyarázni. Hozzá kell tenni ez utóbbi nem vállalása a tárgyalt tanulmánynak, mely egyúttal a címbeli kérdésén túlmutatóan szemléletesen írja le a jobbikos politikusi réteget, amelynek későbbi, ezen jellemzők tükrében történő összehasonlítására várhatóan – a Jobbik pártrendszeren belüli stabilitása miatt – további lehetőség nyílik.

A 2012-es év végén az LMP-nek a nyilvánosság előtt játszódó stratégiai vitáinak egyik visszatérő eleme volt az LMP „jobbra tolódásának” hangoztatása. Kovarek Dániel tanulmányában (*Lehetnek más jelöltjeik?*) tévesen „liberálisnak” minősített szárny – a későbbi PM-ek – képviselői maguk is számos alkalommal hangoztatták ezt: szerintük nem csak az LMP vezetőségében, hanem a párt tagságában, az előbbieket által képviselt értékrendszerben is jobboldali fordulatot vizionáltak. Ezt az utóbbit, a politikai újságírásban állításként, jobb esetben feltételezéseként megfogalmazottat járta körül Kovarek, mégpedig az ökopárt 2010-es és 2014-es egyéni választókerületi jelöltjei vizsgálatának tükrében. Tanulmánya fő kérdése, hogy a jelöltállítás tükrében vajon jobbra tolódott-e az LMP, több konzervatív, és kevesebb liberális-baloldali jelöltet állítva?

Ehelyütt hangsúlyozni kell – amit természetesen a szerző sem mulaszt el –, hogy egy párt elitjének értékrendje, bal-jobb tengelyen elfoglalt pozíciója

nem tükrözi teljes egészében a tagság értékrendszerét. A kutatás eleve csak az országgyűlési képviselők egy részhalmazára fókuszált, mégpedig az egyéni választókerületben indulókra. Kovarek adatforrásnak a képviselői szöveges bemutatkozásokat és a kérdőíves válaszokat is tartalmazó képviselő-jelölti adatbázisokat használta. A kérdés nem csak az LMP belső vitái, stratégiai gondolkodása miatt releváns, hanem a 2006 utáni, a Fidesz-bázisának elmozdulását megelőző szavazói jobbratulódás miatt is (Enyedi–Benoit, 2011: 39).

Kovarek szerint a rövid bemutatózó szövegek és programok azért alkalmasak a vizsgálatra, mert azokat valóban a jelöltek állítják össze – szemben a pártprogrammal, amelyet egy-két szerző. Egyrészt a pártprogramok születése kollektív tevékenység is lehet, és Petőcz György könyvének hivatkozása ellenére az LMP esetben sem „egy-két emberes” összeállítás volt ez, ahogyan számos olyan gyakorlat is van, ahol egyes jelöltek esetében nem csak a szórólap formai követelményeiben van országos összhang, hanem a képviselőjelöltek bemutatkozásai tekintetében is. Ezek a helyi kampány- és országos viszonyok relációjához, vagy éppen a választókerület esélyességéhez lehetnek igazítva. Vagy ahogyan az „önálló” tartalmat felülírhatja, hátrébb szoríthatja a többi jelölt előnyeire, hátrányaihoz való igazodás.

Mindez az LMP-sek esetében kevésbé állhatott fenn, jelöltjeiknek egyéni győzelmekkel nem kellett számolniuk, így a képviselők „saját hangjukon” szólalhattak meg, továbbá 2010-ben új pártként eleve erős a szórólap bemutatkozó- és programismertető, politikai önkép-jellege. A szerző is utal rá, hogy a jelöltek és programok ideológiai dimenziók mentén történő összevetése jelentősen járulhatna hozzá a kutatási kérdés tisztázásához. Ehhez ehelyütt csak annyit tennénk hozzá, hogy intézményes kötődései ellenére is (úgy mint az LMP is tagja például az európai zöld pártokat tömörítő European Green Party szervezetének), de többek között magyarországi politikai és közpolitikai sajátosságai okán élhetünk annak hipotézisével, hogy az számos ponton eltér a nyugat-európai testvérpártok agendájától vagy annak konkrét tartalmától, de ennek bizonyításához komparatív áttekintés szükséges.

A kérdőíves válaszok statisztikai elemzésével és a képviselőjelölti dokumentumok tartalomelemzésével (választókerületi jelöltek bemutatózó szövegei, illetve programjaik) arra a megállapításra jutott, hogy az LMP-nek a nyilvánosságban gyakran visszatérően emlegetett „jobboldali fordulata” leginkább egy percepciósi jelenség, mintsem attitűdbéli változás. Eredményei után az LMP-s egyéni választókerületi jelöltek bemutatkozásainak és rövid programjainak tartalomelemzése alapján megállapítható, hogy bár 2014-re a korábbinál kevésbé karakteresen jelennek meg baloldali értékek, továbbá arányában és számában több jobboldali értéket vonultatnak fel az egyéni jelöltek, de 2010-hez képest e különbség még nagyvonalúan sem értékelhető szubsztantíve szignifikánsnak. Míg a hagyományosan baloldalhoz társított értékek és ori-

entációk előfordulási aránya 10 százalékkal kisebb lett, a konzervatív értékrendet megjelenítő kampányanyagok relatív száma lényegében stagnált. Míg a jobboldali értékeket megjelenítő jelöltek száma 2010-ben 10,8% volt, addig ez négy évre rá 12,3-ra emelkedett – lényegében véve ez stagnálásnak tekinthető. A 2010-es és a 2014-es álláspontok nem különböznek szignifikánsan egymástól a két jelöltsoport sem saját bal-jobb pozíciójuk, sem a libertárius-autoriter tengelyen elhelyezkedés tekintetében. Emellett az egyéni jelöltjeik anyagaiban az ökopolitikai, zöldpárti, posztmateriális jelleg is kevesebb mértékben volt hangsúlyozva 2014-ben, mint 2010-ben. A tanulmány ezen adatai megerősítik azt az LMP-ről kialakult képet, amely szerint az egyéni választókerületi szinten inkább a „blokkokhoz nem tartozás stratégiája” dominál, mintsem az „issue-alapú ökológiai politizálás”.

Hangsúlyozni kell, hogy a tanulmány eredményei korlátozottan általánosíthatóak, hiszen nem a párttagság, hanem az országgyűlési képviselők egyéni indulóinak attitűdjeiből és önbesorolásából vont le következtetéseket, viszont azt szemlélteti, hogy az LMP „jobbra fordulására” vonatkozó értelmezés elsősorban percepciók jelenség. Utóbbit lehet úgy is vizsgálni a parlamenti munkán – pl. kormánypárti javaslatok támogatása –, a helyi önkormányzati képviselők testületi magatartásán, ahogyan a bár nem nagyszámú párttagság körében is, hogy a pártból vélhetően a legkevésbé jobboldali attitűddel bírók távoztak. Ugyanakkor a percepciónak hatása mégis van, hiszen a kutatás kérdőíves része arról is számot adott, hogy maguk a képviselők jobboldalibbnak látják saját pártjukat és szavazóikat, mint négy évvel ezelőtt.

A *Pártok, jelöltek, képviselők* c. kötet eredményeiből levonható következtetések, vagy a cáfolatok tartalmi gazdasága mellett eltörpülnek a kötetnek olyan „pontatlanságai”, minthogy bár egy ugyanazon projektbe illeszkedő tanulmányokról beszélünk, mégis formailag és szerkezetileg különböző módon állnak össze. Egyedül a nyitótanulmány él absztrakttal és kulcsszavakkal, a többiek esetében ez hiányos, ahogyan a szerkesztő neve sincsen feltüntetve. Hangsúlyozandó, hogy ezek a formai pontatlanságok a tanulmányok tudományos értéket kevésbé rontják, melyek alátámasztják a politikai elit rekrutációjára vonatkozó tendenciákat, továbbá a megszakítottságokról és a képviselő- és kampányfelfogások tartalmi ismérveit illetően – különösen a 2010–2014 közötti időszakra vonatkozólag – megkerülhetetlen munkáknak bizonyulnak.

Az is látszik belőlük, hogy az „örök Valaki” parlamenti jelenlétével még a jövőben is számolnunk kell. Míg a parlamenti képviselők tekintetében sok változás az utóbbi években nem állt be, addig a velük foglalkozó politikatudományi munkák csak gazdagodtak, amellyel nem csak az „örök Valaki” attitűdjeihez és specifikumaihoz jutunk közelebb, hanem, ha figyelmesen az eredmények mögé nézünk, akkor talán az „örök Valakin” túli képviselő minőségi változásainak kontúrjai is látszani fognak.

IRODALOM

- Enyedi Zsolt–Kenneth Benoit (2011): Kritikus választás 2010. A magyar pártrendszer átrendeződése a bal-jobb dimenzióban. In: Enyedi Zsolt–Szabó Andrea–Tardos Róbert (szerk.): *Új képlet. Választások Magyarországon, 2010*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.
- Ilonszki Gabriella–Várnagy Réka (2007): Vegyes választási rendszer és női képviselő. *Politikatudományi Szemle*, XVI. évf., 1. szám, 93–109.
- Juhász Attila–Krekó Péter–Molnár Csaba (2014): Szélsőjobbboldalosság Európában és Magyarországon. In: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2014*. Budapest, Társ.
- Karácsony Gergely–Róna Dániel (2010): A Jobbik titka. A szélsőjobb magyarországi megerősödésének lehetséges okairól. *Politikatudományi Szemle*, XIX. évf., 1. szám, 94–123.
- Kristóf Luca (2015): A politikai elit. In: Körösi András (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, Osiris–MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet.
- Tóth Adrienn (2015): Pártok vagy választók? A női jelöltek esélye az egyéni választókerületekbe, 1998–2000. *Politikatudományi Szemle*, XXIV. évf., 3. szám, 27–50.
- Tóth András–Grajczár István (2011): Válság, radikalizálódás és az újjászületés ígérete: A Jobbik útja a Parlamentbe. In: Enyedi Zsolt–Szabó Andrea–Tardos Róbert (szerk.): *Új képlet. Választások Magyarországon, 2010*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.
- Szalai Erzsébet (2016): A hatalom metamorfózisai. *Replika*, 27. évf., 3. szám, 121–140.
- Várnagy Réka–Ilonszki Gabriella (2012): Üvegplafonok. Pártok lent és fent, *Politikatudományi Szemle*, XXI. évfolyam, 4. szám, 7–28.
- Várnagy Réka (2013): *A nők (alul)reprezentáltsága a magyar Országgyűlésben*. Budapest, Friedrich Ebert Stiftung.

ÚJ KÖNYVEK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

2016. 4. negyedév

Összeállította: Kusztor Éva
Lezárva: 2016. november 4..

JOG, JOGTUDOMÁNY

BÓDIG Mátyás, ZÓDI Zsolt (szerk.): A jogtudomány szerepe és haszna. Tudomány módszertani és tudományelméleti írások.
Bp. MTA TK Jogtudományi Intézete, Opten, 2016. 267 p.

EGYED István: A mi alkotmányunk
Bp. Dialóg Campus, 2016., 378 p. (Államtudományi Klasszikusok)

FÁBIÁN Adrián: Vezetők és beosztottak a magyar közigazgatásban.
(2. átd. kiad.)
Bp. Dialóg Campus, 2016., 176 p. (Institutiones Juris)

JAKAB András, GAJDUSCHEK György (szerk.): A magyar jogrendszer állapota.
Bp. MTA TK Jogtudományi Intézete, 2016. 962 p.

KOVÁCS Péter: Nemzetközi közjog.
Bp. Osiris, 2016. 796 p. (Osiris tankönyvek)

POLITIKA, POLITIKATUDOMÁNY

CASOAR, Phil, BALÁZS Eszter: Budapest hősei.
Bp. Scholar Kiadó, 2016., 260 p.

FALLACI, Oriana: Az utolsó interjú – Az apokalipszis. A harag-trilógia – 3. rész.
Bp. Művelt Nép, 2016., 190 p.

NONNENMACHER, Günther; VOGEL, Bernhard: Légy bátor, polgár!

A politika esélyei zűrzavaros időkben.

Bp. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért K., 2016., 304 p.

PÁLNÉ KOVÁCS Ilona (szerk.): A magyar decentralizáció kudarca nyomában.

Bp. Dialóg Campus, 2016., 264 p. (Studia Regionum)

PETERECZ Zoltán: A kivételes Amerika. Az amerikai kivételesség történelmi bemutatása.

Bp. Gondolat, 2016., 316 p.

RÁCZ Lajos: Rex et regnum. Tanulmányok a magyar politikai gondolkodás és kormányzás történetéből.

Bp. Gondolat, 2016., 410 p. (Florilegium. Series Jurisprudentialium ac Politicarum)

SCHEFFER, Paul: Érkezési oldal. Európa és a bevándorlók

Bp. Osiris, 2016., 340 p. A 15. átdolg. holland kiadás alapján készült.

SZABÓ Zsolt: A Nyugat-Balkán parlamentjei.

Bp. Gondolat, 2016., 316 p. (Parlamenti kötetek)

TAKÁCS Péter (szerk.): Állambölcseleti töredék. Somló Bódog írásai és hátrahagyott jegyzetei egy megírni tervezett Állambölcseletből.

Bp. Gondolat, 2016., 264 p. (Florilegium. Series Jurisprudentialium ac Politicarum)

POLITIKATÖRTÉNET

ABLONCZY Balázs: Keletre, magyar! A magyar turanizmus története

Bp. Jaffa K., 2016., 280 p.

DÁVID Gyula: 1956 Erdélyben és ami utána következett.

Bp. Nap K., 2016., 288 p. (Magyar Esszék)

DUGGAN, Christopher: A bódult nemzet. A Mussolini-imádat anatómiája

Bp. Park K., 2016., 564 p.

GERWARTH, Robert; HORNE, John: Háború béke idején. Paramilitáris erőszak Európában az első világháború után.

Bp., L'Harmattan, 2016., 280 p.

MINDSZENTY József: 1956. Írások a hagyatékából.
Bp. Szépmíves Könyvek, 2016., 280 p.

RAINER M. János: Az 1956-os magyar forradalom.
Bp. Osiris, 2016., 188 p.

TABAJDI Gábor: Budapest a szabadság napjaiban – 1956.
Bp. Jaffa K., 2016., 272 p.

UNGVÁRY Krisztián: A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege.
Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon, 1919–1944.
Bp. Jelenkor, 2016., 706 p.

WATSON, Alexander: Acélgyűrű. Németország és az Osztrák–Magyar
Monarchia az első világháborúban (1914–1918).
Bp. Park K., 2016., 816 p.

PUBLICISZTIKA, RIPORT, ÉLETRAJZ

AVAR János: Hillary – Madam President.
Bp. Kossuth, 2016., 280 p.

KANYÓ András: Egy kirúgott hírszerző emlékei. Miként szippantott be az
ÁVH? – Fedésben Londonban – A Kádár-interjú igaz története.
Bp. Ad Librum, 2016., 440 p.

KULIN Ferenc: A paktum-fantom. Az MDF–SZDSZ pártközi megállapodás
és világpolitikai háttere.
Bp. Magyar Napló, 2016., 86 p. (Veritas füzetek)

LENDVAI, Paul: Új honfoglalás.
Noran Libro, 2016., 228 p.

MARTON, Kati: A kém. A Rajk-per titkos amerikai koronatanúja.
Bp. Corvina, 2016., 352 p.

SZOCIOLÓGIA, TÁRSADALOMELMÉLET

ANDOK Mónika: Digitális média és mindennapi élet.
Bp. L'Harmattan, 2016., 148 p.

CSEKE Péter (szerk.): Szigetek – szórványok. A Kárpát-medencében és Észak-Amerikában.

Kolozsvár: Korunk – Komp.Press, 2016., 327 p.

HIDAS Zoltán (szerk.): Ars Sociologica.

Bp. L' Harmattan 2016., 324 p.

KOLOSÍ Tamás; TÓTH István György (szerk.): Társadalmi riport 2016.

Bp. TÁRKI, 2016., 444 p.

NÁRAI Márta; REISINGER Adrienn: Társadalmi felelősségvállalás és részvétel. A lokális és területi közösségi folyamatokban

Bp. Dialóg Campus, 2016., 296 p. (Studia Regionum)

PEARCE, Fred: Népcensuszamlás.

Bp. Gondolat, 2016., 350 p.

SACHS, Jeffrey D.: A civilizáció ára. Az amerikai értékek és a visszatérés a prosperitáshoz.

Bp. Gondolat, 2016., 330 p. (Oikumené könyvek)

SZILVAY Gergely: A meglegházasságról. Kritika a klasszikus gondolkodás fényében.

Bp. Századvég, 2016., 464 p.

ABSTRACTS

András Bozóki

HISTORY WITHOUT A PAST: THE INDEPENDENT HISTORICAL MEMORY OF THE HUNGARIAN DEMOCRATIC OPPOSITION

The way the Hungarian dissident groups of “democratic opposition” viewed history had been determined by their antagonistic position to the Kádár regime. They fundamentally differed in their judgment from the communists on the following major issues: the post-1945 era, Stalinism, the revolution of 1956, the “compromise” with the Kádár regime, economic development, the national question, reasons of the East-West divide, just as the chances of organizing an anti-regime opposition. They diametrically opposed the regime on issues in judging the present and evaluating the perspectives of the future. However, they were thinking similarly in that they rarely looked back to the pre-1945 past. Since both the power-holders and the anti-regime opposition refused the pre-1945 political regime, the opposition did not fully question the official interpretation of history. Rather, the dissidents rejected the self-definition of the Kádár regime and its historical and political foundations.

Keywords: Democratic opposition, Kádár regime, historical memory, samisdat, dissident intellectuals

Anna Ujlaki

RAWLS, THE FORERUNNER OF REALISM? CHANGES OF THE THEORY OF THE MORALIST AUTHOR FROM A REALIST ANGLE FROM A *THEORY OF JUSTICE* TO *POLITICAL LIBERALISM*

The core of contemporary political realism is built around the critique of political philosophy of Rawls. Realists define their political theory as opposed to political moralism resurgent by *A Theory of Justice*. This paper emphasizes three main claims related to political moralism which is identified as Rawls's: first, the problem of priority of morality over the political which is referenced by almost all realists; second, concerns formulated due to the apolitical nature of rawlsian theory; and finally, the opposition of the importance of order against justice. In *Political Liberalism* Rawls made certain modifications to his theory as a reply to communitarian critiques, however, claims expressed by realists

have never appeared in his works in an explicit manner. The objective of the present paper is to reveal whether “the father of contemporary moralism” gave an answer to realist critiques in Political Liberalism (as already anticipated in Justice as Fairness) while refining his theory, as well as to what extent did he turn towards a realist direction. Indeed, late Rawls approached political realism in a certain way, however, this shift can barely be considered as such that realists would have expected, therefore, ultimately the realist critique with regard to the two main works is definitely valid.

Keywords: Rawls, realist critiques, political realism, order and justice

Attila Gyulai

POLITICS AS A POLITICAL PROBLEM: JÁNOS KIS AND ISTVÁN SCHLETT
ON THE AUTONOMY OF POLITICS

Political realism claims that politics can be understood only on its own terms. Realist political theory attempts to have the autonomy of politics recognized and to emancipate politics from the authority of other domains such as ethics, economy or aesthetics. After the democratic transition, Hungarian political theory has claimed autonomy of politics as opposed to technocratic and other deterministic approaches. The study discusses two texts of Hungarian political theory which, differing from the mainstream, conceived the problem of the autonomy of politics in the context of the relationship between politics and morality. János Kis’ ‘Politics as a Moral Problem’ and István Schlett’s answer to that book, ‘Morality as a Political Problem’ represent the two main standpoints in the realist – moralist debate described by contemporary realist theory, however, neither of them fits into those positions perfectly. The differences analysed in this article emerge regarding the autonomy of politics. As a conclusion, it is supposed that the concept of the autonomy of politics cannot account for a realist approach to politics.

Keywords: Political realism, moralism, János Kis, István Schlett, the autonomy of politics

Zoltán Gábor Szűcs

THE PROBLEM OF STANDARDS IN THE REALIST THEORY OF POLITICS

The aim of the paper is to contribute to the debate about the role of distinction between moral and political standards. Many argue that political realism is based on an anti-moralist position (while others think that realism is about anti-utopianism or anti-idealism). However, as the paper asserts, there is no commonly accepted definition of anti-moralism in the realist literature. Actually there are at least two different types of realist anti-moralism: a Hobbesian

and a Machiavellian one, but some authors try to find a middle-way between these mainstream approaches. The paper shows that, for example, Andrew Sabl's Aristotelian-Ciceronian theory of "democratic constancy" is a viable alternative to the two mainstream versions of realist anti-moralism.

Keywords: Moral and political standards, political realism, political theory, Hobbes, Machiavelli, Aristotle

Bakk Miklós
LYING IN POLITICS

On the borderline between political theory and moral philosophy it is usual to bring up the question of Truth in Politics (writings of Hannah Arendt are important in this respect). If we invert the question and try to discover the nature of lying in politics, we immediately face the discursive nature of politics. In this respect, the oral nature of politics introduces "lying" as part of a political action. This means a fundamental change of framework because the moral aspects are de-emphasized and in discursive restraints appear in the foreground and shape the political actions. The study examines some circumstances of the discursive nature of the politics, such as politicization, the question of the populism and of the objectivity.

Keywords: Lying, political facts, politicization, rhetoric, objectivity, populism, mediatized democracy

CONTENTS

POLITICS AND HISTORY

- *Bozóki, András*: History without a Past: The Independent Historical Memory of the Hungarian Democratic Opposition 7

POLITICAL REALISM

- *Szűcs, Zoltán Gábor*: Introduction: Contemporary Political Realism 47
- *Ujlaki, Anna*: Rawls, the Forerunner of Realism? Changes of the Theory of the Moralistic Author from a Realist Angle from *A Theory of Justice* to *Political Liberalism*. 50
- *Gyulai, Attila*: Politics as a Political Problem: János Kis and István Schlett on the Autonomy of Politics 67
- *Szűcs, Zoltán Gábor*: The Problem of Standards in the Realist Theory of Politics 84

DISCUSSION

- *Bakk, Miklós*: Lying in Politics 107

BOOK REVIEW

- *Böcskei, Balázs*: The Eternal Someone (*Ilonszki, Gabriella: Pártok, jelöltek, képviselők/Parties, Candidates, MPs*) 125

BOOK WATCH 137

ABSTRACTS 141

NYUGATI CIVILIZÁCIÓ

TANULMÁNYOK

ROGER SCRUTON

Az európai civilizáció jövője: tanulságok Amerika számára

LÁNCZI ANDRÁS

Európa racionalitása. Európai metafizika

MOLNÁR ATTILA KÁROLY

Nyugat: „kívül harcok, belül félelem”

BÖCSKEI BALÁZS

Válságcivilizáció, válságdemokrácia, válságliberalizmus

ZSINKA LÁSZLÓ

Európa „kiüresedése”

CSICSMANN LÁSZLÓ

A muszlim közösségek integrálódásának kérdőjelei a migránsválság tükrében.

Identitásválság(ok) az iszlám világban és Európában

SALÁT GERGELY

Nyugati civilizáció - kínai szemmel

RECENZÍÓ

KOVÁCS ANDRÁS

Társ a biztonságiasításban.

Marton Péter - Balogh István - Rada Péter: Biztonsági tanulmányok.

Új fogalmi keretek és tanulságok a visegrádi országok számára

VECZÁN ZOLTÁN

Honnan hová? Térkép a digitális médiához

Andok Mónika (szerk.): Digitális média és mindennapi élet

SZERZŐINKHEZ

(A PUBLIKÁLÁS FELTÉTELEI)

1. A Politikatudományi Szemle című referált folyóirat magyar nyelven beküldött kéziratokat – tanulmányokat és könyvrecenziókat – fogad el.
2. A kéziratok minimális terjedelme tanulmányok esetén 40 000 karakter, recenziók esetén 15 000 bruttó (azaz szóközökkel együtt értendő) karakter. A kéziratok maximális terjedelme tanulmányok esetén 50 000, kivételes esetben 60 000 leütés, a recenzióké pedig 25 000 leütés lehet. Az egyes szakterületeket áttekinteni kívánó „state of the art” illetve a „review of article” műfajú szövegek esetében a minimális karakterszám 30 000 a maximális 50 000 bruttó leütés lehet.
3. A kéziratokat Word formátumban kérjük a *posze@mtapti.hu* címre elküldeni.
4. A kéziratnak tartalmaznia kell:
 - a. egy magyar szöveg-összefoglalót;
 - b. egy angol nyelvű szöveg-összefoglalót (abstract);
 - c. kulcsszavakat, valamint
 - d. a szerző titulását és pontos munkahelyi adatait. A szerző neve a tanulmány felett szerepeljen.
5. Szöveg közbeni kiemelésként *dőlt betű* alkalmazható; ritkítás, aláhúzás, vastag betű, csupa nagybetű csak egészen kivételes esetben fogadható el.
6. A közvetlen hivatkozásokat a szövegtörzs tartalmazza, ezek ne jegyzetekben szerepeljenek. Minden idézetet, hivatkozást igénylő állítást vagy kifejezést követően zárójelben tüntessék fel a szerző vezetéknevét, az idézett vagy hivatkozott mű publikálásának évszámát és – ha szükséges – az idézett oldalakat a következő formában: (Arendt, 1992: 25.) vagy (Arendt, 1992: 135–138).
7. A jegyzetek a főszöveg kiegészítéseit tartalmazzák (tehát nem hivatkozásokat). A jegyzetek helyét a tanulmányon belül felső indexben lévő arab számmal jelölik (így: ¹), a jegyzeteket pedig kérjük a szöveg végén számozott formában elhelyezni. Indokolt esetben lábjegyzet alkalmazható, amelyet – ha csak kis

számban fordul elő – a szövegben csillaggal (*) kell jelölni, s az oldal alján kell elhelyezni.

8. Kérjük, hogy a felhasznált irodalom jegyzéke csak a ténylegesen hivatkozott publikációkat tartalmazza. Az explicit módon hivatkozott forrásokon kívül az irodalomjegyzék legfeljebb még 10–15 forrásmegjelölést tartalmazhat.

9. Az irodalomjegyzéket a tanulmány végén közöljük, a következőképpen oldva fel a szöveg közti utalásokat:

a. könyveknél:

Arendt, Hannah (1992): *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa.

b. tanulmánykötetben, gyűjteményes kötetben megjelent szövegek esetében: Mickiewicz, Ellen (2000): Institutional Incapacity, the Attentive Public, and Media Pluralism in Russia. In: Richard Gunther and Anthony Mughan (eds.): *Democracy and the Media*. Cambridge, Cambridge University Press.

c. folyóiratban megjelent tanulmány esetében:

Selck, J. Torsten (2004): On the Dimensionality of European Union Legislative. *Journal of Theoretical Politics*, vol. 16., no. 2. April, 203–222.

10. A táblázatokat és az ábrákat megfelelően formázva, az eredetüket feltüntetve, a szövegbe építve kérjük. A fekete-fehér ábrákat Excel formátumban, a közlés előtt kérjük mellékelni. A táblázat formázási szabálya:

1. táblázat. Cím.

elnevezés	adat 1	adat 2
párt 1	33,0	0,33
párt 2	34,0	0,34
párt 3.	33,0	0,33
Összesen	100,0	1,00

* megjegyzés.

Forrás:

11. A szerkesztőségbe beérkezett – formailag megfelelő – kéziratokat a szerkesztőség előzetes szűrése után két opponensnek küldjük ki. Az opponensek szerzők nevének feltüntetése nélkül kapják meg a kéziratokat. A közlés feltétele két opponens támogató véleménye. Az opponensek által javítandónak értékelt kéziratokat átdolgozásra visszajuttatjuk a szerzőkhöz. A két opponens egybehangzó elutasítása esetén a kéziratot nem publikáljuk.

12. Kézirat beérkezési és lehetséges közlési határideje.

beérkezési határidő	a közlés első lehetséges határideje
január 15.	első szám
március 15.	második szám
május 31.	harmadik szám
szeptember 15.	negyedik szám

A szerkesztőség fenntartja magának a jogot, hogy az egyes cikkek közlési sorrendjét, maga határozza meg.

13. A szerkesztőség a beérkezett kéziratokért honoráriumot nem fizet. Köszönjük, hogy megfelelően előkészített kézirat beküldésével segítik munkánkat.

Folyóiratunk megvásárolható az alábbi könyvesboltokban, ára 750 forint,
előfizetőknek 650 forint.

Előfizethető a szerkesztőség postacímén (*Budapest, Pf. 694/115*),
valamint a *posze@mtapti.hu* e-mail címen.

Az előfizetés ára egy évre: 2600 forint.

L'HARMATTAN KÖNYVESBOLT, Bp., V., Kossuth Lajos u. 14–16.

PÁRBESZÉD KÖNYVESBOLT, Bp., VIII., Horánszky u. 20.

ELTE TÁTK HALLGATÓI BOLT, Bp., XI., Pázmány Péter sétány 1/a.

ELTE BTK Könyv- és Jegyzetbolt, Bp., V., Múzeum krt. 6–8.

GONDOLAT KÖNYVESHÁZ, Bp., V., Károlyi Mihály u. 16.

ÍRÓK BOLTJA, Bp., VI., Andrássy út 45.

NYITOTT MŰHELY, Bp., XII. kerület Ráth György u. 4.

MTA TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT, Bp., I., Országház u. 30.

ANTI-KFT, Pécs, Ferencesek utcája 1.